

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Марина Столяр

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

ПІДРУЧНИК

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Марина Столяр

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ
ПІДРУЧНИК

Чернігів
2026

УДК 1(091)"652"(075.8)

С 81

Рецензенти:

зав. відділом філософії культури, етики та естетики Інституту філософії НАН України імені Г.С. Сковороди, доктор філос. наук, професор, член кореспондент НАН України **Пролеєв С.В.**;

доктор філософських наук, професор, начальник навчального відділу Пенітенціарної академії України **Снівак В.В.**;

кандидат філософських наук, доц. кафедри філософії та культурології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка **Богун М.О.**

Відповідальний редактор:

доктор філос. наук, професор кафедри філософії та культурології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка **Царенок А.В.**

Столяр М. Б.

С 81   **Антична філософія** : підручник. [Текст з іл.] / М. Б. Столяр. Чернігів : НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2026. 168 с.

УДК 1(091)"652"(075.8)

Підручник містить семантично прозорий та лаконічний виклад провідних теоретичних положень античної філософії. Такий текст пристосований для опанування предмету студентами першого курсу спеціальності «Філософія», тобто певною мірою носить пропедевтичний характер по відношенню до освітньої програми з філософії в цілому. Також на відміну від більшості підручників з філософії, книгу ілюстровано портретами античних мислителів та артефактами античного мистецтва. Після кожного розділу наводяться фрагменти першоджерел. При цьому автор використовує як вже існуючі переклади українською мовою, так і подекуди робить власні переклади та перекази. Заради зручності студентів до підручнику увійшли деякі навчально-методичні матеріали, зокрема плани семінарських занять, списки літератури та посилання на аудіо джерела, підсумковий тест, екзаменаційні питання тощо. Для студентів, викладачів, філософів, культурологів, філологів, мистецтвознавців та всіх, хто цікавиться філософією доби її становлення і, як вважає багато дослідників, часів її найвищого розквіту.

*Рекомендовано вченою радою Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(протокол № 7 від 27 лютого 2026 р.)*

© Столяр М.Б., 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. РАННЯ ГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ	
Тема 1. Предмет історії античної філософії. Мілетська школа	8
Тема 2. Філософські вчення Геракліта, Піфагора, Ксенофана та представників елейської школи.....	17
Тема 3. Завершення досократичної філософії: Анаксагор, Емпедокл	27
Першоджерела до розділу 1	33
РОЗДІЛ 2. КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ	
Тема 1. Класична філософія. Антропологічний поворот у філософії	38
Тема 2. Філософське вчення Платона	49
Тема 3. Система філософського знання Аристотеля	57
Першоджерела до розділу 2	66
РОЗДІЛ 3. ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКА ФІЛОСОФІЯ	
Тема 1. Філософський та науковий доробок перипатетиків. Проблема сенсу життя в елліністичній філософії	75
Тема 2. Філософія стоїцизму	87
Тема 3. Філософія скептицизму	100
Тема 4. Неоплатонізм	108
Першоджерела до розділу 3	126
ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	134
ТЕСТ НА ПЕРЕВІРКУ ОСТАТОЧНИХ ЗНАНЬ З КУРСУ «АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ»	150
ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ З АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.....	155
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.....	157
СПИСОК ПЕРШОДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ.....	164
СПИСОК ОСНОВНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	166

ВСТУП

Підручник з античної філософії написано для студентів спеціальності 033 «Філософія» класичних університетів.

Під час формування змісту підручнику автором враховано реальний досвід спілкування із студентами першого курсу в межах цього предмету, зокрема рівні володіння філософською термінологією, фахової обізнаності студентів. Відповідно, підручник певною мірою виконує *пропедевтичну функцію*. Автор намагася викласти матеріал прозоро, доступно, короткими реченням із виділенням та поясненням основних понять та тез. Окрім того, підручник містить словник провідних категорій курсу. Деякі загальні положення курсу повторюються у варіативних формах з метою більш глибокого засвоєння матеріалу студентами.

Після кожного розділу підручнику автор розмістила фрагменти першоджерел мислителів відповідного періоду для роботи з текстами на семінарських заняттях. Підручник містить деякі рекомендації, що мають допомогти студентам філософської спеціальності університету опанувати матеріал курсу античної філософії на практичних заняттях, під час самостійної роботи та виконання індивідуальних завдань дослідницького характеру.

До підручнику також увійшли плани семінарських занять, списки літератури та посилання на аудіо лекції, фрагменти першоджерел античних філософів, підсумковий тест на остаточні знання, екзаменаційні питання та ілюстрації (портрети античних філософів, артефакти античної культури).

Додатком до підручнику є презентації (див. на платформі Moodle Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка). У презентаціях основні положення викладено максимально стисло, але є чисельні ілюстрації, таблиці, портрети філософів, які мають створити сталі асоціативні зв'язки між теоретичним змістом курсу й відповідними образами.

Також ми надаємо в цьому посібнику електронні адреси аудіолекцій інших українських фахівців з античної філософії. Ми вважаємо, що для *майбутніх філософів дуже важливо сприймати філософію у викладі та в інтерпретації різних викладачів*. Адже філософія передбачає індивідуальне, особистісне бачення історико-філософського матеріалу, яке формується через спілкування з *різними* філософами та широкий професійний дискурс.

Метою вивчення курсу «Антична філософія» є:

- ознайомлення із основними здобутками античної філософської думки (ідеями, теоріями античних філософів, поняттями, принципами філософського пізнання);
- отримання знань щодо закономірностей розвитку античної філософії;
- оволодіння студентами практичних навичок роботи з першоджерелами та науковою літературою з історії античної філософії;
- розвиток навичок наукового аналізу, спрямованих на можливості самостійного осмислення (інтерпретацій) античних філософських вчень у контексті історико-культурного та історико-філософського процесів;
- формування здатності актуалізації античного філософського дискурсу в межах сучасної культури.

**ПРОГРАМНІ РЕЗУЛЬТАТИ ВИВЧЕННЯ КУРСУ
«АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ»**

Бакалавр повинен знати:

- структуру філософського знання в добу античності;
- основні поняття та принципи античної філософії;
- етапи розвитку античної філософії;
- напрямки, школи, парадигми античної філософської думки та їх представників;
- особливості філософування провідних представників античної філософії та їхнє місце в історико-філософському процесі.

Бакалавр повинен уміти:

- логічно, послідовно та аргументовано викладати міркування з конкретного питання (зміст вчення певного філософа, конкретного філософського тексту або його фрагменту);
- вибирати та аналізувати необхідну інформацію з філософських джерел, оцінювати її достовірність та значущість, виявляти в інформаційних даних неповноту аргументації, хиби, вразливі місця, суперечності;
- робити узагальнення, підсумовувати розглянутий матеріал;

- усвідомлювати підстави власних та інших міркувань; відрізняти рівні аргументованості суджень, вміти надавати перевагу більш аргументованим;
- критично та самокритично мислити;
- брати участь в інтелектуальних дискусіях, використовувати ввічливі форми звернення до опонента, концентруватися на значущих складових судження, не переходячи на особистості;
- говорити публічно, ясно висловлюватися в процесі комунікації;
- використовувати сучасні інформаційно-технічні засоби;
- писати невеличкі філософські твори, нариси, реферувати наукові статті з історії античної філософії;
- спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово; читати відповідною мовою літературу з курсу «Антична філософія»;
- читати окремі джерела з курсу «Антична філософія» англійською мовою;
- опанувати новими знаннями з курсу, бути в курсі останніх наукових публікацій з історії античної філософії.

Стародавня грецька монета

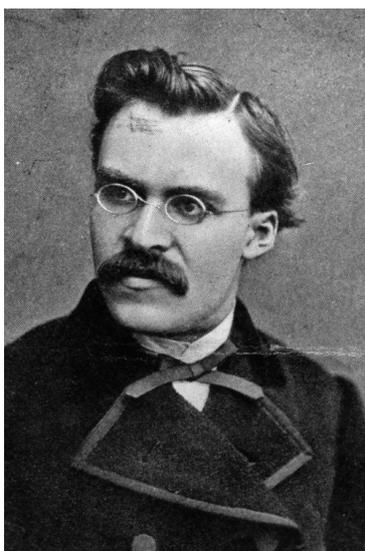
Пояснення до ілюстрації на обкладинці підручника

Скульптор Фідій. Афіна і Марсій

Наразі ці постаті Афіни і Марсія символізують дві **протилежних засади античної культури** - раціональну (Афіна) та пристрасну (Марсій).

Як ви думаєте, якій засаді надає перевагу представник класичного мистецтва Стародавньої Греції скульптор Фідій?

Ф. Ніцше (1844 - 1900) у своїй роботі «Походження трагедії з духу музики» (1872) ці дві засади називає **аполлонічною (світла, раціональна)** та **діонісійською (темна, пристрасна)**.

РОЗДІЛ 1. РАННЯ ГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ. МІЛЕТСЬКА ШКОЛА

1. Філософія як теоретична форма світогляду.
2. Філософія в контексті античної культури.
3. Періодизація античної філософії.
4. Перед-філософія: вчення семи грецьких мудреців.
5. Особливості філософування представників Мілетської школи: Фалес, Анаксимандр, Анаксімен.
6. Спільне в ученнях представників Мілетської школи.

1. Філософія як теоретична форма світогляду

Що означають слова: філософія є теоретичною формою світогляду? Мається на увазі, що філософія є формою теоретичного обґрунтування певного бачення людиною буття (космосу, природи, суспільства) і свого місця в ньому.

Світогляд є в кожній людини. Проте далеко не кожна людина обґрунтовує свої погляди теоретично. Потреба такого обґрунтування не виникає, якщо індивід мислить і уявляє собі світ і людину так, як це робить більшість його сучасників. Натомість, коли погляди особистості є оригінальними, то треба їх не тільки розкрити, але й пояснити: виокремити визначні положення, ув'язати їх між собою, вибудувати певну логіку виведення інших положень з сформульованих аксіом і при цьому прагнути максимально уникнути протиріччя.

Тож маємо розуміти, що філософія – це *завжди оригінальне, особистісне* бачення буття окремою людиною. Проте це бачення, не може існувати як відокремлене від історико-філософського процесу (а якщо і може деякий час, то це дуже поодинокі випадки). Навіть перший філософ – Фалес – і той виводив свої погляди з певної інтелектуальної традиції, яка могла вплинути на нього в Єгипті; був знайомий з ученнями семи мудреців та інших мислителів того часу.

Що вже говорити про його наступників – Анаксімена і Анаксімандра. Вони мають не просто розвивати власні погляди, але й вписувати їх у ту логіку філософського дискурсу, що вже задано Фалесом.

Навіть тоді, коли філософи різко змінюють проблематику, своє розуміння предмету філософії, вони це роблять це тільки за власним бажанням чи інтересом. Заперечення попередньої традиції визріває тоді, коли вона себе вичерпала на певний час: всі логічні модифікації проблематики озвучено і розкрито.

Особливо треба підкреслити, що *філософія не є наукою*, як це написано в підручниках з нео-марксистської філософії. І це принципове зауваження, бо спосіб пізнання науки і філософії кардинально відрізняються.

Наука намагається бачити (вивчати) світ таким, який він є «сам по собі», *об'єктивно; тобто незалежно від людського втручання, впливу; незалежно від нашої свідомості, цінностей, апріорних настанов тощо*. Звичайно, що це науці не завжди, м'яко кажучи, вдається. Наприклад, коли ми вивчаємо *мікросвіт* людськими засобами, знаряддями *макросвіту*, то *обов'язково вносимо значні похибки у результати спостереження*. Та наука все одно прагне до об'єктивності. Це є одним з принципів та ідеалів її пізнання/ знання.

Отакі *результати пізнання, що претендують на об'єктивність, ми називаємо об'єктивованими знаннями*. Тобто філософи попереджають науковців, щоб вони не забували: людина не може повністю виключити себе, свою суб'єктивність із результатів пізнання.

Наука у своєму прагненні мислити буття об'єктивно, виключає людину, її суб'єктивність з результату пізнання. Відповідно, вона мислить світ так, ніби людини в ньому не існує. А максимально послідовна об'єктивність наукового пізнання виявляє закономірності, які існують самі по собі і не потребують участі людини. Саме це дає можливість оречевлювати наукові закони, формули, висновки в формі техніки, технологій, автоматичних процесів.

Тобто специфіка наукового бачення світу закономірно призводить до створення машин, механізованих та автоматизованих ліній, в яких все, що не потребує людської суб'єктивності, працює само по собі.

Та з іншого боку, сама об'єктивність наукового підходу не гарантує те, яким буде вплив на людину відповідних знань та технологій. Тобто результати науки можуть бути використані як на користь людини (полегшити її працю, прибрати з людської діяльності репродуктивні, формальні моменти), так і з метою приниження або навіть знищення людей (атомна, бактеріологічна та ін. види зброї; засмічення планети залишками виробництва, важкими металами, синтетичним сміттям; безробіття, збільшення кількості бюрократичних вимог тощо). Адже в *науковій абстракції людина є суб'єктивним, а відтак – хибним*. Науці не потрібна людина з її цінностями, бажан-

нями, мріями, з її прагненням до свободи й творчості. Наука абстрагується від всього цього.

Натомість філософія не тільки не абстрагується від людини, – вона все людяне окремої людини як особистості робить цінним, найважливішим, заохочуючи людину до оригінального бачення буття та власного місця в ньому.

Філософія – це є не просто теорія світогляду, але й *теорія оригінального світогляду конкретного філософа як неповторної особистості*.

Якщо конкретна філософська концепція є дійсно оригінальною, то вона стає частиною історико-філософського процесу, «вступає в процес спілкування» з філософськими ідеями та теоріями різних часів. Якщо ні, то перед нами мислення людини, яка просто цікавиться філософією; більшою або меншою мірою обізнана щодо наявних філософських теорій, навіть щось досліджує в галузі філософії, але філософом-класиком не являється.

Відповідно, філософія не могла б існувати в таких культурних умовах, коли цінність індивідуального світогляду заперечувалася або виключалася. Подекуди в історії культури, коли філософія вже була усталеною формою суспільної свідомості, саме відсутність можливості мислити і розуміти світ (людину, суспільство, природу) оригінально перетворювала філософію на служницю ідеології (марксизм, ленінізм, нео-марксизм).

Окрім оригінальності, філософ має ще відповісти на питання, які поставили його попередники або на які вони не знайшли відповіді; «вбудуватися» в логіку розвитку філософського дискурсу, зробити наступні логічні, методологічні кроки у вирішення провідних проблем, розвивати категоріальний апарат, використовуючи вже набуті в історії філософії поняття.

Також, не дивлячись на те, що філософія є обґрунтованим *індивідуальним* світоглядом, вона має *вселюдське і всесвітнє значення*. І в цьому полягає один з парадоксів особистісного розуміння буття! Філософія – це своєрідні окуляри, які створюють окремі філософи, а вже дивляться через ці окуляри тою чи іншою мірою всі інші люди.

Наприклад, якщо філософи розуміють світ як розумно влаштований, то за ними й більшість людей бачить його так само розумним. Коли філософи звертають увагу на ірраціональний бік буття, – майже всі галузі культури також переключають увагу на пристрасті, сферу почуттів, волі, інтуїції, підвалини підсвідомого тощо. Філософ проповідує песимізм – величезна кількість людей закінчує життя самогубством. Філософи проповідують світе майбутнє – людей примушують гинути за цей ідеал (а дехто гине цілком добровільно)...

Особливо небезпечною, з точки зору масового впливу на людей, філософія стає у XIX–XX ст. ... Проте до цього періоду нам ще далеко...

Що ж до культури Стародавньої Греції, то для філософії це один з періодів її найбільших триумфів та інтелектуальних злетів. Це і колиска Європейської філософії, і також період її найяскравішого розквіту. Як на мене, вище цього рівня цивілізація ніколи більше не підніметься з огляду на:

- 1) зміст філософії, її динаміку, різноманіття проблем та теорій;
- 2) провідне місце філософії в культурі; побутування філософії в житті суспільства, громади;
- 3) вплив філософських учень на розвиток філософії наступних часів і культур.

*****

Роботи філософів-класиків, тобто тих філософів, що увійшли в історію філософії, ми називаємо *філософськими першоджерелами*.

Поza глибоке вивчення філософських першоджерел філософом стати неможливо. Майбутній філософ вчиться не за підручниками, а за першоджерелами. Підручник може щось пояснити, підказати, розповісти про різні точки зору, але підручник не є першоджерелом. Він має максимально адекватно представити погляди філософів з точки зору наявних та вже усталених історико-філософських рефлексій, тоді як окремий філософ має повне право вигадувати свої власні інтерпретації.

Цікаво, що дуже багато філософів-класиків саме через нерозуміння сенсу і значення філософії своїх попередників, тобто через те, що вони були поганими учнями, увійшли в історію філософії, створивши свою філософську систему чи теорію. Аристотель сперечався з Платоном. Г.В.Ф. Гегель не зрозумів підвалини скептицизму І. Канта щодо можливостей людського розуму. Учні З. Фройда, як правило, всі відійшли від вчення свого вчителя, і були на цьому шляху досить успішними мислителями в різних галузях (філософії, психології).

На відміну від науковця, філософ дивиться на світ крізь призму власних цінностей та ідей, унікального життєвого досвіду. Суб'єктивне сприйняття світу та інших людей наразі не відкидається, але викладається *об'єктно*, як певне загально значуще бачення й об'єктивне знання. Тому, коли ми говоримо «філософія», то насправді маємо на увазі багато філософських позицій, ідей, теорій, пов'язаних між собою історично, логічно, змістовно, категоріально.

Більшість з них бере свій початок в ідеях античних мислителів (тобто філософів Стародавніх Греції та Риму). Антична філософія є основою європейської філософської думки як з точки зору провідних ідей, теорій, так і в площині специфічної термінології. Проте в добу античності філософи не зловживали незрозумілими поняттями та вузько професійною термінологією. Античні мислителі висловлювалися прозоро. Їхні вчення (за деякими виключеннями) були зрозумілими навіть для пересічної людини.

Філософія посідала унікальне місце в античній культурі. Її вплив на всі сфери життя стародавніх греків і римлян важко переоцінити.

Ніколи в історії культури філософія не набувала такого впливу на:

1) суспільство і політику (далі ми будемо говорити про спроби реформувати суспільство Солоном, піфагорійцями, Платоном; про жертвне служіння суспільству Сократа; про дослідження філософами різних форм держави та спроби теоретично обґрунтувати вибір на користь найкращої з усіх);

2) риторику і право;

3) мистецтво (тою мірою, якою мистецтво піднімалося до філософських проблем, несло певний філософський зміст, воно знаходило високу оцінку в сучасників і нащадків);

4) на мислення людей (греки переважно були раціоналістами, тобто вони не дуже довіряли почуттям і вважали, що істина може відкритися лише розуму);

5) зміст спілкування (на філософські теми люди говорили на ринку, в гостях, під час трапези, в театрі, на зборах тощо).

Філософія у Стародавній Греції в конкуренції з релігією та міфологією фактично виборює собі місце вищої форми свідомості. І хоча декого з філософів карали за «релігійне нечестя» (Анаксагор, Сократ), проте певною частиною суспільства *філософське бачення буття сприймалося як більш глибоке та істинне, ніж міфологічне.*

Філософська освіта в Греції була дуже престижною, а філософи виступали в якості всезагальних авторитетів. Загадаємо, як Олександр Македонський прийшов поспілкуватися до Діогена Синопського. Натомість Діоген ніяк не зреагував на його появу. Олександр став обіцяти філософу все, що тільки той забажає. Тоді Діоген попросив Олександра відійти і не затуляти йому сонце. «Якби я не був Олександром, – сказав тоді цар, – я би хотів бути Діогеном».

Філософи символізували собою не тільки оригінальність та глибину бачення буття, незалежність мислення, але й особисту свободу як найвищу цінність. Подекуди вони навіть намагалися протистояти тиранічній владі (Зенон Елейський, Сократ, Платон).

3. Періодизація античної філософії

Антична філософія у процесі свого розвитку пройшла чотири періоди, які відрізняються специфікою предмету філософування:

1) передфілософія;

2) досократичний або ранній період (VI ст. до н. е.);

3) класичний (V – IV ст. до н. е.);

4) елліністичний (III ст. до н. е. – IV ст. н. е.).

Про передфілософський період ми поговоримо трохи пізніше, а зараз розберемо основні риси філософування в 2–4 періоди.

Предметом філософії в досократичний період був навколишній світ, буття, космос. Не зважаючи на те, що в людських почуттях світ постає як сукупність дуже різних і несхожих речей, явищ, сил, досократики вважали, що все це різноманіття є таким, що лише здається нашим почуттям. Насправді ж **все, що існує, у своїй основі, є чимось одним, єдиним (водою, вогнем, повітрям, Розумом або Любов'ю та Ненавистю в їхньому постійному протистоянні тощо).**

На початку V ст. відбувається **антропологічний поворот.** Так називають таку зміну предмету філософування, коли від вивчення буття філософи переходять до вивчення людини як соціальної істоти. Відтак основним предметом філософії в класичний період стає людина. Проте йдеться не про окрему людину, індивіда, а про людину, що живе в певній державі та зазнає впливу цієї держави, а також сама має можливість впливати на політику, суспільне життя.

В добу еллінізму семантика філософії змінюється втретє. Цей поворот можна назвати **психологічним (М. Столяр),** тому що відтепер не соціальне життя людини, а її внутрішній світ, душа стають предметом філософії.

Звісно, не всі філософи вписуються у цю схему. Наприклад, філософ Сократ звернувся до теми душі ще в класичний період. А Демокріт з його атомізмом міг би бути представником ранньої філософії, якби його не цікавила суто етична проблема людського щастя.

Якщо філософ випереджає свій час, його зазвичай не розуміють сучасники, проте він рано чи пізно входить в історію філософії як важлива постать.

4. До періоду передфілософії античності відносять творчість *семи мудреців.* Давньогрецькими мудрецькими називали різних мислителів, яких разом було значно більше, ніж сім. Проте в усіх списках згадуються імена Фалеса з Мілету, Солон з Афін, Біаса Прієнського та Піттака Мітиленського. Також до цього списку входили за різними джерелами Клеобул із Ліндоса, Місон із Хени та Хілон зі Спарти.

Вислови семи мудреців відзначаються переважно моралістичним змістом. Наприклад, Солон вчив, що не варто ставати суддею, щоб не бути ворогом засудженому. Цей афоризм дещо нагадує євангельське: «Не судіть, то й вас не судитимуть». Солон говорив: «Якщо хтось хоче керувати, хай спочатку навчиться підкорятися». Також повчав, що треба шанувати богів, поважати друзів; не говорити про те, чого не бачив тощо.

Проте деякі його вислови не тільки варто вважати філософськими, але й такими, що випереджали філософські ідеї класичного періоду. Наприклад, задовго до дискусії між кініками та кіренаїками, які сперечалися про сенс життя, задовго до Епікура, Солон сказав: «Уникай задоволення, що породжує страждання».

Його слова «Про таємне здогадуйся за явним» можна витлумачувати як антитезу кантівській «речі в собі» (німецький філософ XVIII ст. І. Кант вважав, що явище (явне) або «річ-для-нас» не дає підстав розуміти таємне або «річ в собі»).

Наведу ще декілька висловів, які наближають дискурс мудреців до філософського. Біас Прієнський, наприклад, небезпечною вважав гординю і вчив, що «причиною будь-якої удачі вважай богів, а не себе».

Піттак з Мітилені говорив: «Знай міру», вводячи одне з понять, яке пізніше буде відігравати важливу роль у філософії, зокрема в етиці (філософській теорії моралі). З Піттаком погоджується Клеобул із Лінда, якого теж вважали одним з мудреців: «Міра понад усе».

Саме мудреці створили етичний фундамент філософського дискурсу. Хай в них переважали моралістичні твердження, проте орієнтація на етику як основу філософії, її ціннісне ядро, притаманна усій античній філософії.

У подальшому розвитку філософії досократики певною мірою заперечують здобутки мудреців-моралістів. Предметом філософії вони розглядають не людину та етичні підвалини її життя, а зовнішній світ. Проте у класичний період відбудеться часткове повернення до етики вже на новому щаблі філософування.

5. Серед досократиків першими ми вивчаємо філософів **Мілетської школи**, засновником якої був Фалес. Його визнають як мудрецем, так і найпершим філософом.

ФАЛЕС МІЛЕТСЬКИЙ (приблизно в 640-624 рр. – 548-545 рр. до н. е.)

За Аполлодором Фалес народився в 1-й рік 39 олімпіади і прожив 78 (або навіть 90) років. Жив він за часи тирана Креза (це той самий тиран, чиє ім'я стало символом величезного багатства – кажуть «багатий, як Крез»). А помер Фалес на 58 олімпіаду.

Диоген Лаертський стверджує, що Фалес Мілетський був нащадком аристократичного роду із Фінікії. Певний час він займався політичною діяльністю, але потім надав перевагу спогляданню природи (переважно в межах астрономії).

Деякий час Фалес жив в Єгипті та спілкувався з єгипетськими жрецькими. Мабуть те, яке місце посідає вода в світогляді та культурі Єгипту, справило певний вплив на його філософські погляди. Адже єгиптяни і небо, і підземне царство вважають річками, а центром буття, джерелом життя в них постає Ніл.

- В діяльності Фалеса перетинаються два періоди античної філософії:
- період мудреців, бо він був визнаний одним із них;
  - і досократичний або ранній період.

Фалеса вважають першим філософом. Проте саме поняття «філософія» запропонував не він, а Піфагор.

Діоген Лаертський пише, що Фалес першим сказав, що

1) душа є безсмертною;

2) душею наділені також неживі предмети (**гілозоїзм**).

3) первинним буттям (*субстанцією* – в сучасній термінології) Фалес вважав воду.

Треба зазначити, що *вода наразі розумілася не як конкретна речовина, що ми можемо сприймати почуттями, а як першооснова буття, що не схожа на звичайну воду*. Вода у вченні Фалеса постає як *божественна енергія буття, що наповнює все існуюче*. Тому (**увага!**) називати Фалеса матеріалістом буде помилкою і спрощенням його вчення. Тим більше, що найстарішим у бутті Фалес вважав Бога, який не породжений ніким, але сам усе створив.

Проте, можливо, саме через можливість ототожнення води як субстанції та води як усім відомої речовини учень Фалеса **Анаксимандр (близько 610 до н. е. – 546 до н. е.)** пропонує іншу назву першооснови буття – *апейрон*.

Апейрон – це щось безмежне, невизначене. Таке слово на притягає ніяких емпіричних, чуттєвих асоціацій. Відтак, воно не веде до спрощеного розуміння буття як такого, що може пізнаватися через відчуття, а не *виключно розумом*.

Анаксимандр вважав, що вода є вологою, тому вона не може породжувати *все*, що існує в світі. Зокрема вона не змогла б породити сухе, гаряче, холодне і гаряче...

Він запропонував інше, ніж у Фалеса, розуміння генези буття: з апейрону виникають протилежності сухого і вологого, гарячого і холодного. У свою чергу, ці протилежності породжують стихії: Землю (поєднання сухого і холодного); Воду (вологе і холодне); Повітря (волого-гаряче) і Вогонь (сухе з гарячим).

Проте в якості учня Фалеса Анаксимандр відводив воді надважливу роль в появі життя і людини. Життя, за Анаксимандром, виникло саме у воді. І першими живими істотами, на його думку, були риби. Людина, припускав він, – зародилася в череві риби як дитина у череві матері. Вже дорослою вона вийшла на сушу.

Ми бачимо, що Анаксимандр намагається вирішити проблему того, чи могло би безпомічне людське дитинча вижити у дикій природі. Звісно, що ні. Тому він розпочинає самотійне буття людини вже з її дорослого віку.

Безумовно, Анаксимандр розвиває вчення свого вчителя і логічно, і змістовно, проте залишається в межах Мілетської філософської парадигми.

Анаксимен (бл. 585/586 – бл. 526/525 до н. е.) – учень Анаксимандра; був останнім з мислителів Мілетської школи.

В якості первинного буття (архе) він стверджує *повітря*. Інші субстанції, на його думку, є вторинними. Вони виникають з повітря в процесі його згущення або розрідження. Розрідження повітря перетворює його на вогонь, а поступове згущення, відповідно до стадії стислості, робить водою, землею та камінням.

Анаксімен вважав повітря в певному сенсі божеством. Але не персоналізованим. Порівнюючи душу з повітрям, він стверджував зв'язок між душею та буттям, мікро- і макрокосмом.

6. Відтак, спільним у вченнях представників Мілетської школи можна вважати наступне.

1. Пошуки першооснови буття (того, що зараз ми називаємо субстанцією).
2. Розуміння сутності буття як чогось Єдиного.
3. Ідея універсального всесвітнього закону.
4. Розуміння єдності мікро- і макрокосму.
5. Заперечення індивідуалізму як форми протиставлення людиною своїх пристрастей і примх вічним законам буття.
6. Експлікація певної генези буття.
7. Виокремлення чотирьох стихій (Вогонь, Повітря, Вода, Земля).
8. Також усім представникам Мілетської школи був притаманний раціоналістичний світогляд: істина пізнається не почуттями, а виключно розумом. Почуття, які свідчать, що все на світі є різним і відокремленим, дають нам хибне поняття буття, бо насправді воно є єдиним у своїй сутності.

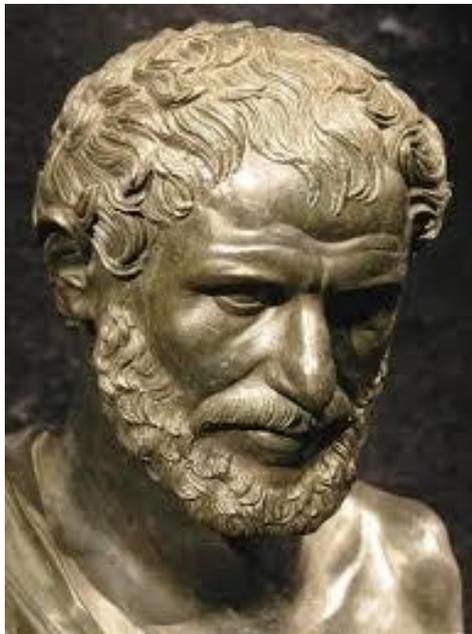

Кора. Характерна архаїчна посмішка, що оживляла обличчя скульптури

ТЕМА 2.
ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ ГЕРАКЛІТА,
ПІФАГОРА, КСЕНОФАНА
ТА ПРЕДСТАВНИКІВ ЕЛЕЙСЬКОЇ ШКОЛИ

1. Філософські ідеї Геракліта.
2. Піфагор та піфагорійський союз.
3. Теологічний поворот Ксенофана.
4. Елейська школа: Парменід і Зенон.

1. Філософські ідеї Геракліта

Геракліт Ефеський народився близько 540 р. до н. е. За Діогеном Лаертським, наприкінці життя він захворів на водянку і помер у віці 60 років.

Геракліт був нащадком царського роду і був прибічником аристократії. Він свідомо відмовився від царської влади на користь свого молодшого брата.

До ефесян філософ відносився зневажливо. Інколи доходило до висловів, що свідчили навіть про його ненависть. Таке ставлення стало результатом того, що жителі міста вигнали видатного політичного діяча й законодавця – друга Геракліта – Гермадора. При чому, вони вигнали його не через якісь погані вчинки чи дурість. Вони не захотіли

з ним жити в одному місті через те, що він був набагато розумнішим за всіх.

Через презирство до людей Геракліт став проводити усамітнене життя в горах.

Проте його ставлення до людей, мабуть, було пов'язано не тільки із їхніми вчинками, але й з характером самого Геракліта. Його презирство розповсюджувалося не тільки на пересічних громадян міста, але й на великих поетів і філософів (Гомера, Гесіода, Піфагора, Ксенофана та інших).

Через складність його твору «Про природу» Геракліта прозвали Темним. А через його скорботність з приводу нікчемності людей, їхніх тваринних пристрастів – «Тим, хто плаче».

Геракліт вважав першоосновою буття Вогонь. Цей Вогонь він ще називає Логосом. З різних цитат випливає, що Логос є законом необхідності; Словом, що творить буття; найвищим Розумом. А з цього, у свою чергу, слід виводити духовне, а не матеріальне розуміння субстанції філософом.

Відповідно, найвищим сенсом людського буття є пізнання Логоса як основи єдності усього буття та запоруки людської мудрості.

Продовжуючи традицію Мілетської школи щодо розуміння єдності макро- й мікрокосму, Геракліт уважав душу також втіленням Вогню. Вогняна душа здатна до пізнання Логосу, а вогку душу мають люди, що конають своє життя у пристрастях, зокрема у пияцтві (помітимо, що у Фалеса якраз навпаки!).

У Геракліта є традиційна для досократиків думка про те, що мудрість і знання – це зовсім різні речі.

Також він запозичує ідею Анаксімена про згущення/розрядження як механізм буттєвих змін. У Геракліта через згущення та розрядження Вогню відбувається розвиток та занепад буття.

Між іншим, *модель циклічної динаміки буття* також запропонував саме він: коли буття завершує свій цикл, воно згоряє у Вогні, що означає його загибель, відновлення та початок нового циклу. Тобто в філософському вченні Геракліта маємо одну з найдавніших *есхатологій* (вчення про кінець світу).

Геракліт акцентував увагу на змінності, рухливості буття: «Все тече, все змінюється»; «В одну річку неможливо увійти двічі», «Сонце нове щодня»...

Ідея про взаємозв'язок протилежних начал Анаксімандра могла вплинути на філософію Геракліта, який виявляв зв'язок і протистояння протилежностей, стверджував, що «війна» (боротьба, протистояння) є «батьком усього». Проте сам Геракліт казав, що ні в кого не вчився. Можливо, він сам додумався до того, що пізніше отримає назву діалектики.

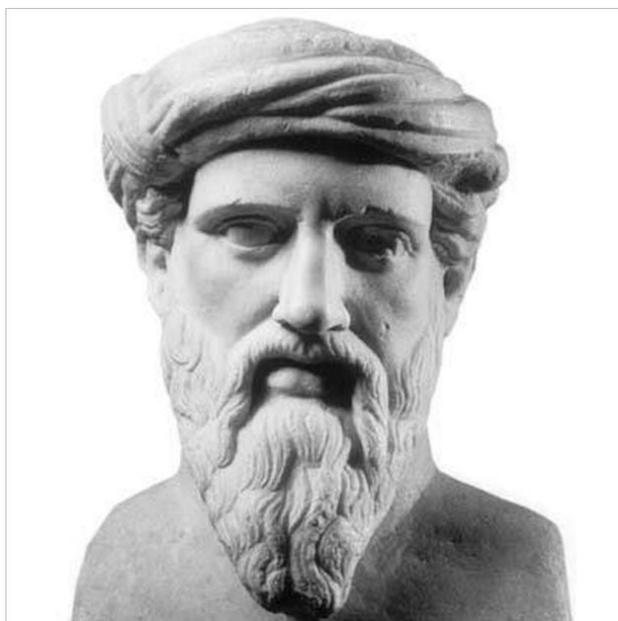
Ідея відносності будь-яких оцінок та цінностей також належить Геракліту.

Стародавня грецька монета

2. Піфагор та піфагорійський союз

Піфагор Самоський (570 до н. е. – 497 до н. е.) – видатний філософ-досократик, засновник *піфагорійського союзу*, що поєднував наукову й філософську школу, аскетичну релігійну секту й політичну партію.

Саме останній факт зіграв трагічну роль в житті Піфагора та існуванні його школи, бо під час одного із засідань будинок, де зібралися піфагорійці, було підпалено. Чи загинув Піфагор разом із усіма; чи його тоді не було серед учнів або він зміг втекти, – все це достеменно не відомо.

До нас дійшла інформація, що учні Піфагора не могла бачити його перші п'ять років навчання, а тільки слухали. Також вони повинні були увесь цей час впродовж перших років мовчати. Якщо вони проходили таке випробування, їх приймали до піфагорійського союзу.

Праці філософа не дійшли до нашого часу. Проте ми маємо реальні інтелектуальні впливи Піфагора на інших філософів, особливо на Платона та представників неоплатонізму, які дуже цікавилися біографією Піфагора, його ідеями та релігійними практиками. Також залишилися окремі цитати з втрачених творів, які розкидано у різних античних джерелах. І, звичайно, Піфагор був одним з тих стародавніх вчених, хто заклав основи європейської науки. Є інформація, що Піфагор подорожував до Єгипту з метою «наукового стажування» □ у єгипетських жерців.

Саме Піфагор першим ввів термін «філософія» (любов до мудрості) і себе також називав філософом. Він казав, що філософ – це людина, яка має чистий образ життя та займається спогляданням прекрасного. А найбільш прекрасним він вважав небо і зірки, які рухаються небом, якщо в цьому русі людина здатна бачити порядок через розуміння первинного. А первинним є природа чисел і пропорцій, які пронизують все, що є гармонійно пов'язаним.

Відтак, першоосновою буття Піфагор вважав числа та їхні комбінації. Він казав: «Початком усього є одиниця; до одиниці як до причині приєднується двійка як речовина. З одиниці та двійки виходять числа. З чисел виходять точки; з точок лінії. З них – плоскі фігури; з плоских фігур – об'ємні. А вже з них утворюються тіла, які ми сприймаємо почуттями». Ось така цікава геометрична картина генези буття...

У наслідок панування чисел, буття сповнено розуму і гармонії й піддається пізнанню, перш за все, математичному. Дехто вважав, що Піфагор навіть чув гармонію космічних сфер. Саме тому пізніше Платон казав, що людина, яка не має хисту до математики, хай не займається філософією.

За вченням піфагорійців, душа людини попадає в наш світ шляхом падіння з вищого світу і потім знову повертається туди. Проте, перш ніж потрапити назад, душа переживає декілька життів.

Значна частина піфагорійського вчення припадає не на філософські ідеї, які розвивали пізніші піфагорійці (наприклад, Філолай), а на релігійні настанови, обряди, жертвоприношення тощо.

Піфагор проповідував утаємничене знання, джерелом якого були містичні вчення його часу. Тобто піфагорійський союз мав, перш за все, релігійний сенс, провідним в якому поставало вчення про переселення душ. Метою піфагорійців було звільнення душі шляхом очищення від коловороту народжень і повернення людини до божественного стану. Якщо неоплатоніки будуть розуміти цей шлях

як очищення душі від усього матеріального, то піфагорійці вважали, що відповідне очищення душі відбувається за допомогою науки і музики, а очищення тіла досягається спеціальними вправами і лікувальним мистецтвом.

Дуже велику роль в процесі очищення душі Піфагор відводив музиці. Неоплатонік Ямвліх писав, що Піфагор придумав такі співзвуччя діатонічних, хроматичних та енгармонійних співзвучь, що з їхньою допомогою він легко змінював стан душі своїх учнів з пристрасного на позитивне. Тобто він спрямовував кожен пристрасний за допомогою певної мелодії до чесноти, як лікар спрямовує хворобу до здоров'я за допомогою ліків. Проте для себе він таких засобів не застосовував, бо, на думку Ямвліха, мав божественну здібність чути музику космосу, більш прекрасну, ніж музика смертних.

Піфагор закликав до відмови від м'яса, вина, до поміркованості в їжі та сні; до зневаги і відрази до слави, багатства і подібних речей; до щирої поваги до старших, а у відносинах з однолітками – до доброзичливості, уважної участі до всіх і підтримки.

Ямвліх пише, що потрапити в число піфагорійців було надзвичайно складно. Усі бажаючі мали пройти багаторічне випробування. Наприклад, Піфагор спостерігав за їхнім зовнішнім виглядом; дивився, чи сміється людина доречно чи ні; чи мовчить чи дуже багато балакає. Після першої перевірки Піфагор тримав учнів в очікуванні ще три роки. Тепер він вже перевіряв, чи достатньо в цього учня любові до навчання, чи готовий він знехтувати суспільною думкою. Після цього вчитель приписував учням мовчати ще 5 років, щоб розвинути в них здатність до самоконтролю. Вони могли слухати Піфагора тільки за завісою, щоб не бачити його. А вже опісля цього учні, нарешті, допускалися до того, щоб не тільки слухати, але й бачити Піфагора. Якщо хтось не зміг витримати усі ці випробування, його виганяли, але ж повертали йому більше майна, ніж він вклав у общину на початку навчання. При цьому вигнаний вважався ніби померлим для інших піфагорійців.

Як на мене, все це скидається на перебільшення. Можливо, ці правила десь були прописані як належні, але навряд чи вони реально виконувалися у повному обсязі. Проте з цих свідчень ми можемо зрозуміти, що піфагорійський союз був дуже популярним. Можливості, які він обіцяв відкрити людині – дуже бажаними, якщо учні були готові проходити навіть менші за зазначені вище випробування.

Ямвліх пише, що квінтесенцією піфагорових ідей були наступні слова: «Будь-якими засобами треба уникати й відсікати вогнем, залізом та усіма іншими засобами від тіла хворобу, від душі невігластво, від родини сварку й від усього в цілому – непомірність». За тим же Ямвліхом, найбільшою несправедливістю Піфагор вважав розлучати батьків і дітей. А наймогутнішим він вважав того, хто може перед-

бачити що йому буде корисно. На друге місце ставив того, хто на прикладі іншого зрозумів, що є корисним для нього самого. А найгіршим з людей вважав того, хто тільки на власному досвіді, пройшовши біди та невдачі, обирає правильне рішення. Про тих, хто не може нічому навчитися навіть на власному негативному досвіді, натомість знову, і знову наступає на ті самі граблі, Піфагор навіть не говорить, ніби такі люди або не існують, або не мають ніякого відношення до буття.

Піфагор вчив, що діти найбільш любі богам. І тому в посуху місто відправляє в храми молитися саме дітей, які зберігають чистоту. Щодо жертвоприношень Піфагор казав, що жінки мають власними руками зробити те, що вони приносять богам (спекти, зварити, знайти в лісі): хліб, жертвний пиріг, стільники, ладан. І нести дари треба без допомоги рабів. Ні в якому разі не слід шанувати божество через акти вбивства. І за один раз не варто приносити стільки дарів, ніби вже більше ніколи не треба буде йти до олтаря. Піфагору належить думка, яку багато разів потім повторювали і приписували різним мислителям і жрецам: після стосунків із законним чоловіком для жінки не є богопротивним відвідування храму, а після зв'язку із коханцем, цього ніколи не варто робити

Одним із джерел інформації про життя та ідеї Піфагора вважається книга Діогена Лаертського «Про життя, вчення й висловлювання славетних філософів», фрагменти з якої наводяться в українському перекладі в цьому посібнику (див.: Першоджерела). Також життя та філософія Піфагора привертала велику увагу неоплатоніків (філософів доби еллінізму). Зокрема, неоплатонік Ямвліх написав книгу про життя Піфагора, яка складається з 36 глав. Ця книга дуже схожа на агіографічний твір (агіографія – жанр середньовічної літератури, змістом якого був опис життя певного святого чи святих цілого монастиря). Піфагор у цій книзі демонструється божественною людиною надзвичайної краси і розуму, який вміє розуміти тварин і птахів, керувати природними явищами. Він викликає неабияке захоплення у всіх людей, які з ним зустрічаються, своїми мудрими порадами та промовами. Через явну ідеалізацію постаті Піфагора в цьому тексті досить важко визначити, що дійсно було справою Піфагора, а що йому приписували легенди.

Таким чином, життя і творчість Піфагора слід витлумачувати в трьох провідних аспектах:

- 1) діяльність Піфагора як науковця;
- 2) релігійно-містична мудрість;
- 3) соціальна активність: Піфагор заснував суспільство, побудоване на певних релігійних та етичних принципах.

3. Теологічний поворот Ксенофана

Ксенофан із Колофону (бл. 570 – 475 рр. до н. е.) – сучасник Піфагора, був добре обізнаний із філософськими вченнями свого часу, полемізував практично з усіма філософами, особливо з Фалесом і Піфогором.

Він вкрай критично ставився до Гомера та Гесіода через їхню антропоморфні релігійні уявлення (боги в них і виглядають, і поведуться, як люди) та політеїзм (визнання багатьох богів).

Головною ідеєю Ксенофана, в якій він по-своєму втілює досократівську філософську традицію вважати багатство реалій світу чимось одним, була ідея *Бога як Єдиного: все є Одне, і цим Одним є Бог*.

Тобто він запропонував *теологічний монотеїзм* на ґрунті філософського монізму його попередників, яких він критикував, проте продовжував мислити у відповідному напрямку.

Із самої сутності божества він суто логічно виводить наступні його риси:

1) Бог є одним, бо якщо б їх було декілька, то хтось з них би підкорявся іншому, а тоді він не був би Богом;

2) Оскільки Бог є один, то він має бути усюди: все чути, все бачити, все сприймати;

3) А якщо Бог є усюди, то він... має форму шара;

4) Філософ критикує антропоморфні уявлення про Бога й каже, що якби тварини мали своїх богів, то вони би їх зображували такими самими тваринами (биками чи левами).

5) Істинний Бог не подібний до людей ані виглядом, ані свідомістю.

Не зважаючи на те, що Ксенофан здійснив теологічну революцію в філософії, тобто предметом філософії розглядав *трансцендентне* буття, він з великою підозрою ставився до можливостей людського пізнання. Філософ вважав, що *люди хибно міркують, ніби вони щось знають, тоді як все знає, мабуть, тільки Бог* (слово «мабуть» наразі є, можливо, спробою примирити свої скептичні та категоричні судження, адже свої міркування про Бога Ксенофан не вважав хибними).

Тобто Ксенофан першим з античних філософів звернув увагу на вади людського пізнання й відносність самих знань, що лягло в основу наступних філософських теорій софістичного релятивізму та скептицизму, хитнуло «маятник» філософії в бік заперечення практик очевидного на ґрунті раціоналізму.

4. Елейська школа: Парменід і Зенон

Парменід – засновник Елійської школи (515 – 480 рр. до н. е.) – законодавець, філософ. Народився в грецькій колонії Елея в багатій родині. Вважається, що філософську освіту він отримав у піфагорійця Амінія.

Свої філософські погляди Парменід виклав у поетичній формі. Проте його поема «Про природу» до нашого часу дійшла лише у фрагментах.

У першій частині поеми йдеться про істину, яка пізнається розумом. Тільки завдяки мисленню людина має здатність розуміти єдність буття і досягати дійсного знання (episteme).

Парменідом стверджується тотожність буття і мислення, що є онтологічним підґрунтям можливості істинного пізнання. Адже якщо мислення відповідає буттю в його сутності, то істинне пізнання і мислення фактично співпадають.

Буття є єдиним, а рух, становлення, зміни, розвиток тощо насправді не існують. Нам лише здається, стверджував Парменід, що щось змінюється. Філософ надає логічний доказ своїй думці про відсутність руху і змін: те, що приходить у світ з'являється з буття, яке вже було, або з не-буття. Якщо воно виникає з буття, то воно вже існувало. А якщо з не-буття – значить воно є нічим, бо з нічого ніщо не виникає.

Буття, за Парменідом, є вічним. У поняття буття він включає все, що пізнається розумом (адже буття і мислення є тотожними). Те, що людина може помислити, є реальним, тобто воно є буттям. Поза буттям нічого не існує. Відтак небуття не існує.

Вважається, що саме Парменід сказав першим, що «нічого не виникає з нічого».

Друга частина поеми розповідає про почуття як джерела хибних повсякденних уявлень пересічної людини (doxa). Зокрема йдеться про уявлення множинності та змінності речей. Насправді, буття, за Парменідом, є незмінним.

Це положення, як на мене, вступає у протиріччя з принципом тотожності мислення і буття, адже мислення є динамічним. Ми не маємо в мисленні застигле, стале споглядання цілісного буття. Наші думки змінюють одна одну, доповнюють або суперечать одна іншій...

*****

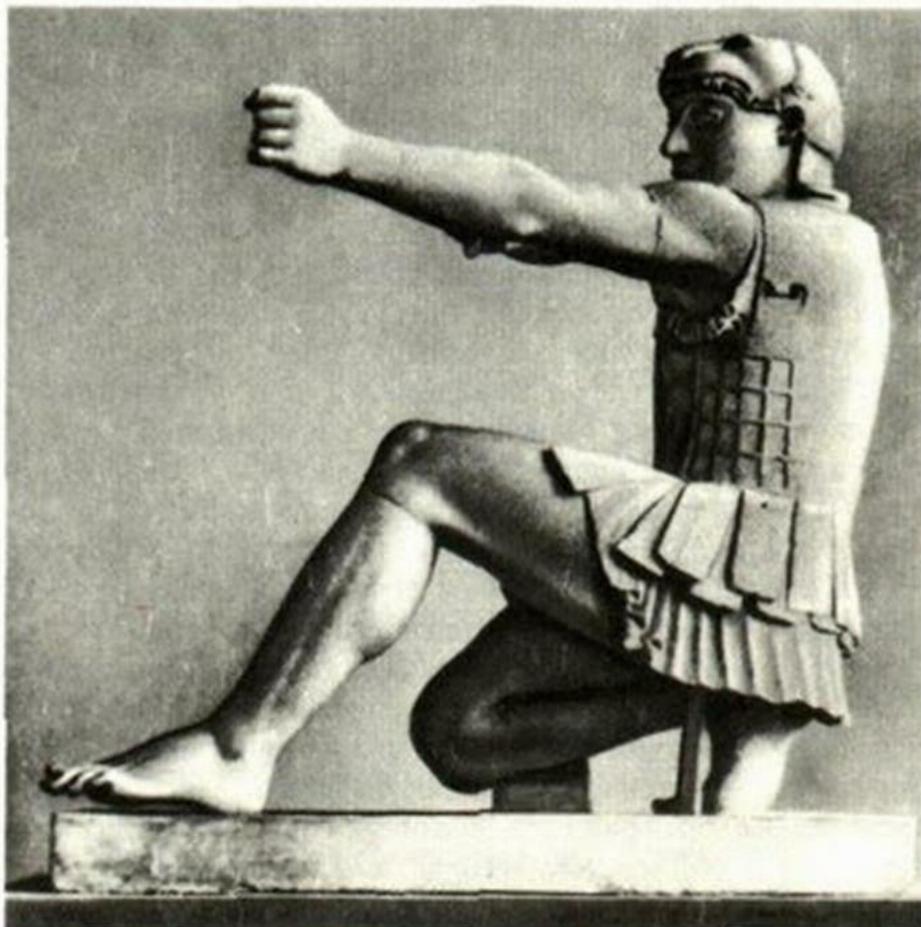
Зенон Елейський (490 – 430 до н. е.) – представник елейської школи, учень Парменіда. За свідченням Платона, в молодості Парменід їздив до Афін і там зустрічався з Сократом. Дуже високо цинив вчення Зенона Аристотель. Він вважав Зенона засновником діалектики як специфічного співставлення протилежних точок зору, в результаті чого аргументи опонента виявляються такими, що призводять до абсурдного результату, тобто до хибного висновку.

Диоген Лаертський пише, що Зенон брав участь у заколоті проти елейського тирана. Заколот провалився і Зенона схопили. Під час тортур він поступово «видавав» тирану усіх своїх «спільників», якими, насправді, були вірні друзі тирана. Коли тиран усіх їх вбив, Зенон

признався, що він тирана обманув. На знак того, що більше від нього вже нічого не почують, він, за переказом, відкусив собі язика і виплюнув його під ноги правителю. Розлючений тиран наказав стратити Зенона. Філософа було кинуте у величезну ступу, в якій його товкли аж до смерті.

У сфері світогляду та філософії Зенон був ще більш послідовним раціоналістом, ніж будь-хто з його попередників. Він не просто постулював хибність чуттєвих образів буття, але й намагався це довести. При цьому філософ обрав метод доведення «від супротивного» (трохи пізніше таким методом будуть користуватися софісти) і надав своїм доказам оригінальну форму *апорій*.

Хибність чуттєвих образів Зенон доводив на основі принципу тотожності мислення і буття. Якщо мислення не може несуперечливо виразити рух і зміни, значить насправді їх не існує, вони лише здаються нам такими, що відбуваються. З 45 апорій, сформульованих Зеноном, до нашого часу дійшло лише 9. Найбільш відомими є докази, спрямовані на заперечення руху (апорії «Ахіллес і черепаха», «Стріла»).

Стрілок. Скульптура доби архаїки

Згідно з апоріями Зенона, тіло, яке рухається, щоб пройти усю необхідну відстань, має спочатку пройти її половину. А щоб пройти цю половину, повинно здолати половину половини... і так до безкінечності. Саме тому в апорії про Ахіллеса той ніколи не зможе наздогнати черепаха.

Випущена з луку стріла у кожний момент часу перебуває в певному місці і знаходиться у спокої. Таким чином, рух складається зі станів спокою, що є протиріччям.

Ми бачимо, що Зенон ототожнював формально-логічне та діалектичне протиріччя. Якщо визнати, що всі діалектичні протиріччя є свідченнями хибного мислення, то, дійсно, ніякого руху, змін не існує і не може існувати.

Проте, з іншого боку, саме Зенон звернув увагу на таке явище як стабільність, інваріантність буттєвих форм, коли за зовнішніми, не суттєвими по суті змінами виявляються певні стабільні структури; за критикою та запереченням приховано численні запозичення та змістовні зв'язки.

Якщо співставити філософське вчення Зенона та його політичну діяльність, спрямовану на знищення тиранії, то також побачимо певне протиріччя. Адже, якщо Зенон впевнений у тому, що мислення і буття є тотожними, тоді не зрозуміло, який сенс боротися з тираном, ризикуючи власним життям, адже «правильне мислення» (а таким Зенон вважав аристократичне розуміння інституту влади) рано чи пізно виявиться у бутті? Саме воно є дійсним, а тиранія хибною формою держави.

Або інший варіант: під виглядом тиранії насправді вже існує аристократія як дійсна форма правління, а хибною тиранія лише здається нашим почуттям, яким ми не повинні довіряти.

Також з його теоретичної позиції було б абсурдно боротися за якісь позитивні зміни в державі, якщо зміни, рух, покращення – все це неможливо, бо буття є не тільки вічним, але й сталим.

Звісно, ми не можемо задати усі ці питання Зенону і почути його відповідь, проте в філософії досить часто будемо бачити непослідовність філософів, які проголошують одне вчення, а живуть зовсім в іншій світоглядній парадигмі.

ТЕМА 3.
ЗАВЕРШЕННЯ ДОСОКРАТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ:
АНАКСАГОР, ЕМПЕДОКЛ

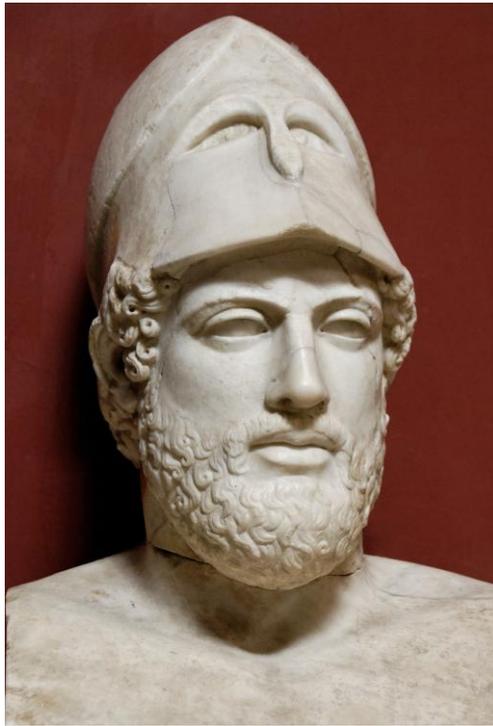
1. Філософські погляди Анаксагора.
2. Філософія Емпедокла як синтез досократичних вчень.
3. Основні риси ранньої (досократичної) філософії.

Афінський філософ **Анаксагор** народився біля 500 р. до н. е., а помер у 428 р. до н. е.

В Афінах він заснував елітну філософську школу, одним з учнів якої був ватажок афінської демократії **Перікл** (495/494 р. до н. е. – 429 р. до н. е.) – політичний діяч, оратор, стратег.

Проте філософські й наукові погляди Анаксагора (особливо, астрономічні) вступили у явне протиріччя з панівною релігією (філософ казав, що Сонце не є богом, а просто розпеченим камінням). Тож громадяни Афін висунули вимогу стратити «богохульника», бо ж розгнівати таке божество як Сонце занадто вже небезпечно. На допомогу Анаксагору прийшов Перікл – авторитетний представник влади, який у своєму виступі перед народними зборами підкреслив, що усіма своїми чеснотами (які усім відомі) він завдячує саме Анаксагору. Цей виступ мав певний заспокоюючий вплив на натовп: Анаксагора не стратили. Проте він мусив піти у вигнання.

Скульптурний портрет Перікла.
Римська копія

Новий крок, який зробив Анаксагор у розвитку філософської онтології, полягав у тому, що він *виокремив дві субстанції* – за принципом *активності та пасивності*. Якщо в його попередників кожна субстанція поєднувала в собі активне і пасивне начало, то Анаксагор їх виділяє і протиставляє. Він вважає активною субстанцією Нус або Розум, що є найлегшою та найтоншою з усіх речей, яка володіє найбільшою силою та має найдосконаліше знання. А пасивною субстанцією називає «насіння усіх речей». Філософ вважав першоосновою буття не стихії (землю, воду, повітря чи вогонь), а вічні, невидимі, якісно різномірні маленькі частинки. Пізніше це «насіння» було названо *гомеомеріями*. При цьому Анаксагор вирішує важливе питання: звідки береться нова або інша якість: «Як з не-волосу міг виникнути волос, а з не-м'яса – м'ясо?». Якщо ми їмо рослинну їжу, а в нас розвиваються м'язи, то значить у цій рослинній їжі є відповідне, невидиме насіння.

Досліджуючи *генезу буття* Анаксагор стверджував, що спочатку існував хаос, потім з'явився Нус (Розум), який почав рухати гомеомеріями. В результаті чого утворилися усі речі та явища.

Щодо гносеологічних поглядів Анаксагора, то він вважав, що пізнати річ означає розділити її на частини у такий спосіб, що стануть відомими усі найменші часточки (гомеомерії), що її складають. А таке зробити неможливо. Відтак пізнання або неможливе, або має межу.

Людські почуття не є помічниками у пізнання, з точки зору Анаксагора, бо вони не здатні відділити істину від хибного положення. Проте він не відмовився від деяких категоричних суджень щодо

природи людини, деяких астрономічних явищ та математичних феноменів. Зокрема, він обґрунтував природу затемнень (висловив думку, що під час місячних затемнень Місяць потрапляє у тінь Землі); небесні тіла, у тому числі Сонце, розумів як величезне розпечене каміння (тоді як традиційна релігія витлумачувала небесні світила як богів). Йому належить впровадження в математику понять нескінченно малих і нескінченно великих величин тощо.

Філософські погляди Анаксагора вплинули на *Демокрита*, тобто сприяли розвитку *атомізму*.

2. Філософія Емпедокла як синтез досократичних вчень

Філософія *Емпедокла* (народ. приблизно у 494 р. до н. е., а помер біля 434 р. до н. е.) не була історично останньою в низці досократичних вчень, бо він був молодший за Анаксагора. Проте, з точки зору логіки розвитку філософської думки, саме його філософія виступила в якості завершального синтезу усіх досократівських вчень. Тому ми викладаємо філософські вчення досократиків у логічній, а не в історичній послідовності.

Вчення Емпедокла зазнало впливу Парменіда та, можливо, філософії піфагорійців. Емпедокл, як і Анаксагор, розділяє активні та пасивні субстанції. Пасивними він називає усі з тих, які проголошувалися досократиками: вогонь, землю, повітря і воду («коріння усіх речей»), поєднання яких дає щось нове та інше. Активними субстанціями Емпедокл вважає Любов і Ненависть як рушійні сили космічного масштабу. Любов зближує, об'єднує, а ненависть несе роз'єднання, ворожнечу, війну. Любов і Ненависть по черзі витісняють одна одну. Доба Любові змінюється добою Ненависті, а потім знову приходить доба Любові. Вічна ворожнеча Любові та Розбрату визначає усе, що відбувається в бутті, – така динамічна онтологія Емпедокла.

Цінність цієї онтології полягає не тільки в синтезі усіх досократичних вчень, але й в тому, що вона певною мірою спиралася на знання історії, людський емпіричний досвід. Також ця теорія могла претендувати на виконання прогностичної функції: якщо люди давно забули про війни, якщо побажання стареньких бабусь «аби не було війни» видаються молоді смішними, значить доба Любові добігає свого завершення.

У своїй філософії Емпедокл також намагається синтезувати гераклітівську та парменідівську теорії співвідношення *буття і становлення*. Якщо для Геракліта буття є плинним: таким, що перебуває у стані становлення, то Парменід вважав дійсне буття не сумісним із будь-якими змінами. Що ж до Емпедокала, то його поняття буття поєднує як становлення, так і знищення, в результаті дії активних субстанцій; а також сталість, що визначається постійністю першоелементів.

Як і Бог у Ксенофана, космос в Емпедокла має форму шару. В цьому відношенні Емпедокл, як й інші досократики заперечує ідею антропоморфного божества.

Завдяки своїй теорії боротьби Любові й Ворожнечі Емпедокл створив першу філософію історії, яка, певною мірою, відповідала емпірично фіксованим, історичним закономірностям. Він виділяв в історії чотири етапи:

1) період панування Любові. Тоді править не Зевс, а богиня любові Кіпріда (Афродіта); жертвоприношень не буває і вбивства тварин не існує: люди харчуються рослинною їжею через любов до всього живого;

2) доба посилення Ненависті, коли зазначені обмеження поступово знімаються;

3) етап панування Розбрату та Ворожнечі;

4) епоха посилення Любові.

Його власне життя, на думку філософа, припало на добу посилення Розбрату, проте Ненависть на той час ще не витіснила повністю Любов.

Ми бачимо, що Емпедокл у своїй теорії поєднує схему регресу (від золотого віку до залізного) із цілком сучасною нам циклічною теорією динаміки культури.

Проте не треба дивитися на опис цієї динаміки лише з боку етичного та історичного дискурсу. Перш за все, боротьба Любові і Ненависті має онтологічне, космічне значення. В результаті цієї боротьби відбувається відокремлення стихій. Спочатку повітря витісняється на поверхню космічної кулі. Далі виокремлюється вогонь, якому протистоїть темрява. В центрі цієї темряви формується земля, змішана з водою. І нарешті відбувається відділення води від землі. Емпедокл вважав, що повітря утворилося із води і піднялося вгору, створюючи атмосферу. Небесні тіла Емпедокл, як і Анаксагор, розглядає як концентрований вогонь. А живі істоти філософ вважав поєднанням чотирьох стихій у різних пропорціях. При цьому Емпедокл стверджував, що генезою буття керує не тільки необхідність, але й мають місце випадкові взаємодії, особливо тоді, коли йдеться про живі організми.

Емпедокл був раціоналістом, проте не відкидав корисну інформацію, яку людина може отримувати від почуттів. Кожний орган, за Емпедоклом, є здатним сприймати подібне собі у зовнішньому світі завдяки розміру пор в органах почуттів.

Також в Емпедокла є своя картина кінця світу, що могла бути сформована під впливом есхатологічних учень інших досократиків. Філософ був песимістом. Він вважав, що рано чи пізно Ненависть переможе Любов. У результаті чого усі елементи остаточно розділяться і все живе тоді загине.

Зазвичай батьком ембріології вважають Аристотеля, тоді як насправді їм був Емпедокл, який першим вивчав явище зачаття та ембріональний розвиток живої істоти. На відміну від уявлень свого часу, за якими дитину народжує батько, а мати тільки виношує дитя, Емпедокл стверджував, що і батько, і мати дають свою частку тілесності дитині в момент зачаття.

Земне існування будь-якої людини, у тому числі й себе самого, Емпедокл інтерпретує як покарання за злочин під час минулого життя, бо всі люди колись були блаженними богами. Проте в межах людського життя можна безмежно вдосконалюватися: приносити користь іншим людям своєю діяльністю в якості жерців, провидців, володарів, поетів, лікарів тощо, і у такий спосіб повернутися до богів після смерті.

*****

Підведемо підсумки щодо спільних рис досократичих філософських учень:

1) Предметом філософії досократики вважали зовнішнє буття, космос, тобто вони розвивали таку частину філософії як *онтологія* (вчення про буття);

2) Якщо першим етапом розвитку мислиневої культури Стародавньої Греції вважати діяльність *мудреців*, то про досократиків можна сказати, що вони здійснили *онтологічний поворот*, змінивши етико-моралістичну проблематику мудреців на вивчення природи, космосу;

3) Їхні вчення поєднували філософський та науковий дискурси, тобто чіткого відокремлення філософії від науки в цей період існування грецької філософії ми ще не спостерігаємо;

4) Проте відокремлення від міфології та релігії вже відбулося: на противагу міфологічним *політеїстичним* уявленням про богів досократики стверджують Єдиного (*монотеїзм*), неантропоморфного Бога. Або замість богів пропонують певні субстанції як втілення божественної енергії буття;

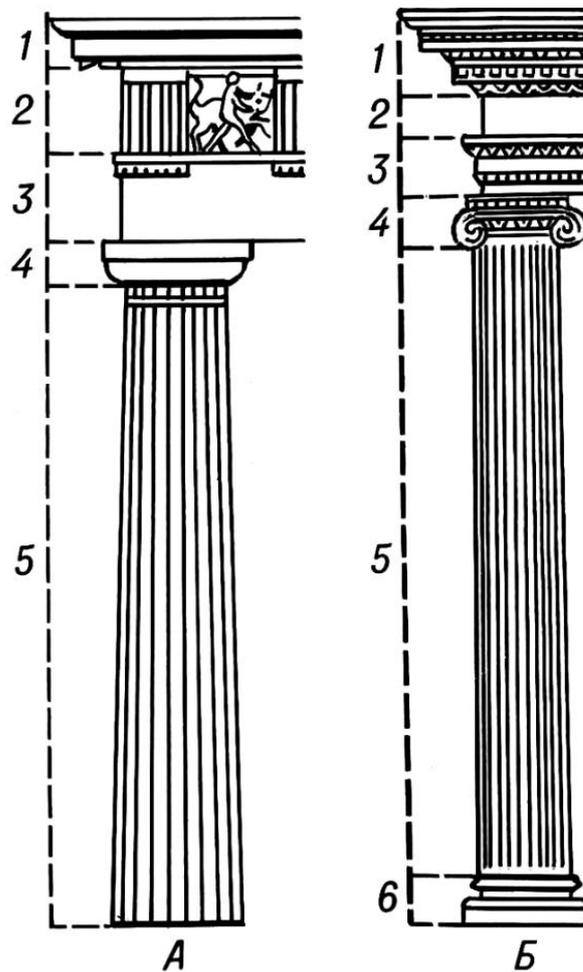
5) Усі досократики сприймали буття як щось єдине або таке, в основі чого лежить дещо єдине або стале;

6) До такого висновку вони прийшли в наслідок раціоналізму, тобто довіри розуму і недовіри до почуттів (за незначним виключенням в особі Емпедокла);

7) Досократики ввели поняття *архе*, тобто *першооснови буття* або, як ми зараз кажемо, *субстанції*;

8) У процесі розвитку ранньої грецької філософії мислителі відкрили поняття активного та пасивного буття – категорії, які будуть відігравати важливу роль також у філософії Нового часу;

9) Певною мірою досократики розділилися на тих, хто вважав світ змінним: таким, що знаходиться у процесі становлення, і тих, хто істинне буття вважав вічним і незмінним. Тобто саме досократики почали досліджувати діалектику динаміки і статичності у природі й космосі.

**Антропоцентризм був притаманний архітектурі
Стародавньої Греції задовго до антропологічного повороту
Сократа та софістів**

Грецькі архітектори створили два ордери (стилі) храмової споруди – доричний (дорійський), що символізував чоловічу красу і пропорції якого відповідали пропорціям чоловічого тіла (А); та іонічний (іонійський) – жіночий, витончений (Б). Тобто вони розглядали красу не як вияви однієї онтологічної закономірності, а як антропологічну характеристику, що має два виміри – чоловічий і жіночий.

Всесвіт скінчений, і космос єдиний.
Народжується він з вогню і знову вицент згорає через певні періоди часу,
позмінно протягом сукупної вічності [еон],
а відбувається це згідно з долею.
Одна з протилежностей, яка призводить до виникнення [космосу],
називається війною і незгодою, а інша, що призводить до згорання
[екпірози], – згодою і миром, зміна – шляхом вгору-вниз, на якому і
виникає космос.
Згущууючись, вогонь зволожується і, стискаючись, стає водою:
вода, коли твердіє, перетворюється на землю: це дорога вниз.
Земля, у свою чергу, знову розтоплюється [плавиться], з неї виникає
вода, а з води – все інше; причини майже всіх явищ він вбачає у
випаруванні з моря: це шлях вгору.
Випари походять і з Землі, і з моря, одні світлі й чисті, інші темні:
вогонь посилюється за рахунок світлих, волога – за рахунок темних.

ФРАГМЕНТИ ГЕРАКЛІТА

Цього логосу, що існує вічно, не розуміють люди ані перш ніж почують,
ані спершу почувши; бо хоча усе відбувається згідно з цим логосом,
вони скидаються на несвідомих того, навіть стикаючись з такими
словами і ділами, про які я веду мову, розкладаючи кожне згідно з
природою і показуючи, як справа маєтись. А щодо інших людей,
то вони самі не усвідомлюють того, що чинять наяву, так само,
як бачене уві сні забувають.

Цей космос, той самий для всіх, ніхто ані з богів, ані з людей не
створив, а вічно був, є і буде вогонь вічно живий,
що спалахує мірою та мірою згасає.

На вогонь вимінюється усе, й вогонь – на усе, як на золото товари,
й на товари – золото.

Усе вогонь прийдешній судитиме й захопить.

Єдине є мудре: визнати розум, що керує усім через усе.

Від того, що ніколи не заходить, як хто-небудь може схватися?

Вороже примирюється, та з розбіжних – найчарівніша гармонія.

Війна – батько усього. ...виникає усе через ворожнечу та з необхідності.

Шукачі золота багато землі перекопують, та знаходять мало.

Природа приховуватися любить.

Віслюки віддали б перевагу соломі перед золотом.

Прекрасніша з мавп потворна порівняно з людиною

Найкращі одне обирають замість усього: вічну славу
замість смертних речей; проте більшість насичується наче худоба.

Сонце нове щодня.

*На тих, хто входить до тих самих річок,
набігають інші та інші води...*

До тих самих річок неможливо увійти двічі.

Для душі насолода або смерть стати вологою.

З серцем боротися важко: бо чого жадає, те купує ціною душі.

На людей після смерті чекає дещо неочікуване та несподіване.

*Безсмертні смертні, смертні безсмертні, їхньою смертю живуть,
їхнім життям вмирають.*

Я намагався дослідити самого себе...

За джерелом: Тихолаз А. Геракліт темний з Ефеса: філософ та його вчення. URL:

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d7b2abf3-1e1a-4bd9-b5ff-748f312aa485/content>

ПІФАГОР (580 р. до н. е. – 500 р. до н. е.)

(за джерелом: Діоген Лаертський. Про життя, вчення та вислови знаменитих філософів, Книга XVIII. Піфагор).

Душа є безсмертною. Вона поділяється на три частини: розум, розсудок і пристрасть. Влада душі розповсюджується від серця до мозку. Та її частина, що знаходиться в серці є пристрастю. А та, що в мозку, розсудком і розумом.

Повітря сповнено душами... Від них посилаються людям і тваринам сни, передчуття, знамення.

Піфагор казав, що отримав у дар від Гермеса можливість пам'ятати про свої минулі життя, у тому числі, як його душа перебувала у різних рослинах і тваринах, як він 207 років перебував у Аїді. Також називав таких людей, в тілах яких була його душа, як Ефалід, Евфорб, Гермотім, Пірр. Останній був делоським рибалкою. А вже після рибалки він народився Піфагором (202.4).

Філософ забороняв убивати та їсти тварин, бо тварини мають таку ж душу, як і люди.

Він забороняв молитися про себе, бо ми не знаємо, що для нас є кращим.

На питання фліунтського тирана, хто він такий, Піфагор відповів: «Філософ», що означає любомудрий.

Життя схоже на гру: одні приходять на неї змагатися, інші – торгувати, а найщасливіші – дивитися. Так само й у житті: одні, подібні до рабів, народжуються з бажанням влади і наживи; між тим, як філософи прагнуть лише до істини. 8.

Його учні п'ять років проводили у мовчанні. Вони слухали вчителя, але не бачили його. Лише після успішно пройденого випробування учням дозволялося бачити Піфагора.

ЦИТАТИ ПІФАГОРА

Речі існують, уподібнюючись числу.

...Якби не було числа та його сутності, то ні для кого не існувало би нічого ясного ані в речах самих по собі, ані в їхніх відношеннях.

Наймудріше – число.

Бог – це число чисел.

Земля є шароподібною й населена з усіх боків.

Якщо запитують: що є давнішим від богів? – відповідайте: страх і надія.

Над нами є божественний промисел.

Нічому не дивуйся: здивування створило богів.

Не ототожнюй знання з мудрістю.

Не будь мавпою нікого, навіть самої природи.

Ти не можеш бути щасливий сам: щастя є справою двох.

Не ганяйся за щастям: воно завжди знаходиться у тобі самому.

Щасливою є людина, в якій душа стає доброю, проте в покої вона не буває ніколи і рівним потоком не тече.

Знай, що люди – самі причина усіх своїх страждань.

Якщо не можеш мати відданого друга, будь сам собі другом.

Будь однаково байдужим як до критики, так і до похвали.

Бережіть сльози ваших дітей, щоб вони могли пролити їх на вашій могилі.

ПАРМЕНІД (515 - 480 рр. до н. е.)

Фрагмент з твору «Про Природу»

*«Одне й те саме є думка і те, про що вона мислить.
Без Суцього думку не знайти – вона вимовляється в Суцтому.
Не виникає воно, буття, і не підпорядковується смерті.
Цілісне все, без кінця, не рухається й однорідне.
І неподільне воно, адже все воно суцільно однорідне».*

**Реконструкція храму Артеміді Ефеської (Мала Азія)
Одне із семи див Стародавнього світу**

За переказом, Герострат спалив храм Артеміді заради того, щоб прославитися. Тоді його ім'я заборонили згадувати, щоб він не досяг бажаного. Проте бездумне виконання цього наказу таки зробило Герострата відомим, адже багато разів проголошувалося, *яке саме ім'я є забороненим.*

Звідси пішов вислів «геростратова слава», що означає дурну славу.

РОЗДІЛ 2. КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

ТЕМА 1. КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПОВОРОТ У ФІЛОСОФІЇ

1. Предмет філософії в класичний період: основні варіанти антропоцентризму.
2. Демокрит: на межі досократичного і класичного філософування.
3. Антропологічний поворот, здійснений софістами.
4. Філософія Сократа: етика, теоцентризм та антропоцентризм.

1. Предмет філософії в класичний період: основні варіанти антропоцентризму

Ми вже писали, що предмет філософії в історії філософії час від часу змінюється. Це відбувається з багатьох причин. Перш за все, це відбувається через зміни у світогляді, за певною логікою розвитку самої філософії, появи нових цінностей та стилів мислення тощо.

Зміна онтологічної проблематики на антропологічну називається антропологічним поворотом. Відповідні повороти були в історії філософії неодноразово.

Якщо ми уважно слідкували за логікою розвитку досократичної філософії, то не могли не помітити, що досократичний стиль онтологічного дискурсу певною мірою вичерпав себе і завершився синтезом багатьох надбань представників ранньої філософії у поглядах Емпедокла.

Величезний вплив на становлення нового, антропоцентричного типу раціоналістичного світогляду, мала греко-персидська війна, яка продемонструвала переваги інтелекту над брутальною фізичною силою, а також довела можливість свободи на протигагу традиційній вірі в долю, рок. Адже жреці Аполлона пророкували поразку. Натомість греки перемогли.

Проте треба зазначити, що в межах антропологічного повороту, який здійснили представники класичного періоду давньогрецької

філософії, представлено декілька варіантів антропоцентризму.

1) Демокрит ставить у центр своєї філософії питання про щастя людини. Заради цього він створює картину буття, центром якого є Благо. Якщо усе рухається в напрямку до Блага, то ніщо не може навіть випадково ухилитися від напрямку цього руху (оптимістичний фаталізм). Тобто Демокрит поєднує онтологію з антропологією у такий спосіб, що онтологія стає засобом вирішення етико-антропологічного завдання – досягнення людиною щастя.

2) Софісти є найбільш послідовними виразниками антропоцентризму; вони акцентують увагу на суб'єктивності (суб'єктивізм) й відносності людських знань (релятивізм). При цьому роблять опору на корисність як єдино можливий критерій істини, справедливості, добра: істиною є те, що є корисним для мене особисто;

3) Сократ відкриває можливість поєднати антропоцентризм з теоцентризмом і у такий спосіб позбутися суб'єктивізму та релятивізму софістів, чия позиція була для нього неприйнятною. Тобто у Сократа в центрі його філософії є не тільки людина, але й відношення Людина – Бог, де посередником виступає «даймон» (внутрішній голос).

4) Платон постулює істинне буття як світ ідей. Цей світ і є об'єктивною основою людського життя, пізнання, державних відносин тощо;

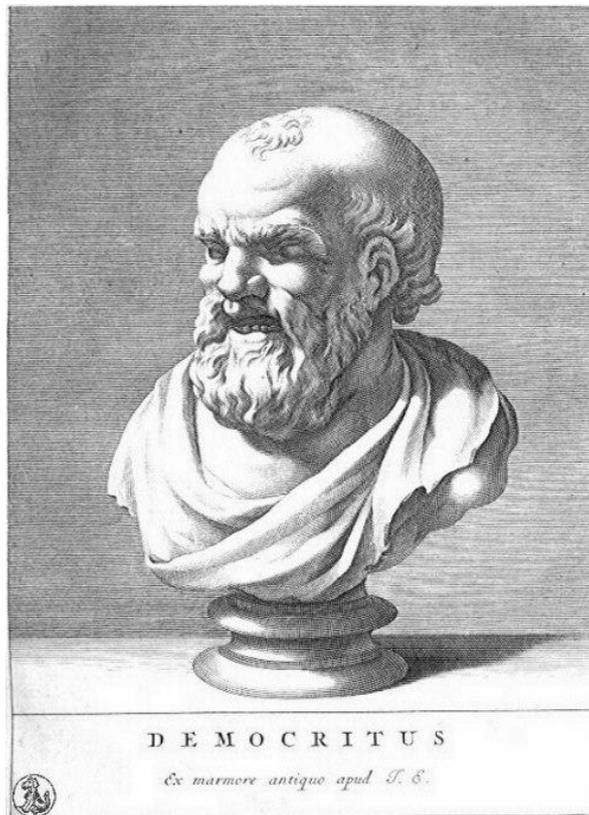
5) У традиції «об'єктивістського антропоцентризму», тобто на протиположності софістам працює також і Аристотель.

Проте, якщо у Сократа в центрі буття є відношення «БОГ – людина»; у Платона – «СВІТ ІДЕЙ – людина»; то у Аристотеля маємо «трикутник»: «1. Форма усіх форм (Бог) – 2. Матерія, природа, що існує за певними законами – 3. Людина як активна, діюча істота.

2. Демокрит: на межі досократичного та класичного філософування

Першим (або, точніше, тим, кого зазвичай вважають першим) філософом класичного періоду є *Демокрит* (приблизно 460 – 370 роки до н. е.).

Він стоїть на межі досократичного і класичного періодів філософування. З одного боку, його цікавлять питання онтологічного характеру (атоми, їхній рух у пустоті), а з іншого, – онтологічна частина його філософії виявляється важливим засобом для обґрунтування й досягнення людиною особливої форми щастя.

*****

Батько Демокрита був настільки багатою людиною, що, за свідченнями сучасників, міг прогнати ціле військо. І ось усе це своє багатство він відписав Демокриту. Проте той не став «спочивати на лаврах», насолоджуючись життям. Він залишив собі лише частину спадку для безбідного, але не розкішного життя. Іншу – віддав місту. А свою частку витратив на подорожі з метою освіти. Коли він повернувся до Абдер, жителі його судили за те, що він промотав такий великий батьківський спадок (був у них такий закон). Проте Демокрит на суді зачитав фрагменти із свого твору, що став результатом його освітніх подорожив, і його було на цій підставі виправдано.

Демокрит вів аскетичне життя, любив перебувати на самоті, подовгу жив у печерах. Для Демокрита печера є образом самозаглиблення, тиші та спокою. Для Платона, навпаки, образ печери несе негативну конотацію, як це ми побачимо далі.

На думку Демокрита, щастя випливає із справжнього спокою душі. А цей спокій досягається внаслідок істинного знання про Благо як центр буття, до якого рухаються усі атоми. Для того, щоб щастя не стало проблемним через певні помилки чи випадковості, Демокрит їх виключає. Відтак, у світі панує необхідність. Усі атоми рухаються в напрямку до Блага, і жодний атом не може відхилитися від своєї траєкторії.

Відтак щастя людини є справжньою (прихованою від чуттєвого сприйняття) метою певного устрою всесвіту.

Як ми бачимо, Демокрит не тільки запропонував *атомістичну гіпотезу*, але й був передтечею *антропного принципу у фізиці*, згідно з яким усі постійні величини у бутті є саме такими, щоб врешті-решт у всесвіті могла з'явитися і жити людина.

3. Антропологічний поворот, здійснений софістами

По справжньому радикально розвернулися у своєму світогляді **від пізнання світу до пізнання людини** софісти. Наразі «маятник» філософії пішов максимально вбік від об'єктивізму до суб'єктивізму й від догматизму окремих філософів, які проголошували одну, єдину істину, до релятивізму. Бо, якщо людина є субстанцією, то мова йде не про людину-взагалі, а про конкретну людину, яка сама для себе виявляється у такій субстанційній ролі. Проте інша людина також має усі підстави вважати себе субстанцією буття. Поеднати такі погляди можна лише через релятивізм та суб'єктивізм, тобто через положення про принципову суб'єктивність людських поглядів, про відносність істини та усіх моральних та юридичних норм.

Спочатку слово «софіст» мало значення «мудрець». Проте з другої половини V ст. до н.е. так називали платних вчителів філософії та риторики. *Найбільш відомими з яких були Протагор і Горгій.*

На відміну від представників досократичної філософії, в межах якої кожний філософ вважав істиною виключно власне вчення, *софісти визнавали рівне право усіх учасників дискурсу на долю істини в її суб'єктивному та релятивістичному витлумаченні.* Софісти ввели в обіг поняття про право окремої людини мислити не так, як мислить інші; по-своєму інтерпретувати соціально-політичні події, природні явища тощо. Особливо важливим такий підхід був для розвитку афінської демократії. Але також він мав сильний вплив і на театр, адже давньогрецькі трагедії ставилися на відомі, міфологічні теми, тобто зміст трагедії, її закінчення усі знали наперед. Саме тому надважливе

значення набувала неповторна інтерпретація міфу драматургом. У цьому сенсі *Софокл* продемонстрував певною мірою софістичну мудрість, коли в канонічний сюжет міфу про Едипа, що мав демонструвати повну владу над людиною її долі, вклав висновок про те, що людина не є іграшкою року. Вона є вільною і має відповідати, як за свої вчинки, так і за думки та почуття.

Протагор (481 – бл. 411 рр. до н. е.) вчився в Демокріта. Філософ сам запросив Протагора до себе на навчання, бо помітив його унікальні здібності до геометрії в тому, як той складав різні шматки дерева до купи, працюючи звичайним вантажником.

Після навчання в Демокріта Протагор вже розробляв власну філософію, пов'язану з проблемами виховання, освіти, мови та політики. Діоген Лаертський також стверджує, що Протагор брав участь у риторичних змаганнях на Олімпійських іграх.

У діалозі «Протагор» Платон пише, що Протагор може навчити тому, як найкраще керувати власними та державними справами. За свідченням Платона, Протагор звернув увагу на те, що деякі погляди людини можуть бути наслідком тілесної або ментальної хвороби. Пізніше цю думку будуть розробляти скептики, виокремлюючи

конкретні випадки скривлення предмету в пізнанні в залежності від стану суб'єкту, відстані до об'єкту та інших факторів.

Проте найбільше Протагор уславився своїми словами про те, що «людина є мірою усіх речей, існуючих – що вони існують, неіснуючих – що вони не існують». При цьому успішність людських справ є критерієм істинності або хибності певного положення або якостей предметів.

Наразі маємо перше в історії філософії визначення істини через людську практику, яка розглядається в якості критерія істини. При цьому практика розуміється як досвід, а досвід – як джерело знання. Протагор набагато випереджає філософів Нового часу, навіть ХІХ–ХХ ст., коли пише про це.

З положенням про успіх справ як критерій істини тісно пов'язано ще одну рису вчення софістів, зокрема Протагора: *сенсуалізм*. В досвіді ми маємо предмети такими, якими ми їх сприймаємо безпосередньо, за допомогою власних почуттів. Протагор відкидає можливість істинності положень, сформованих на основі раціоналізму та абстрактних понять, не пов'язаних із досвідом людини.

Так само в Протагора маємо тезу, яка у німецького філософа І. Канта (ХVІІІ ст.) отримує статус дуже важливого в його філософії. Йдеться про *антиномії* (протилежні судження, кожне з яких має право на істинність, і жодне з яких ніколи не може бути остаточно визнано істиною). Протагор першим стверджує, що на будь-яке питання можна відповісти двома тезами, що знаходяться у стані протиріччя. При цьому, на ґрунті досвіду може довести і перше, і друге судження з однаковим успіхом.

Аристотель в межах своєї логіки заперечує останню тезу Протагора. З точки зору формальної логіки, ми маємо стверджувати або «А» або «не-А». Одноразово вони не можуть бути істинними. Проте за межами формальної логіки, в реальній історії науки, філософії, релігії, ідеології, мистецтва тощо ми маємо справу з *амбівалентними судженнями*, на основі яких утворюються різні наукові парадигми (паралельні лінії не перетинаються + паралельні лінії перетинаються в класичній і некласичній геометрії), політичні партії (консерватори і ліберали), художні смаки (бароко і класицизм) тощо.

Відповідна проблема (проблема істинності протилежних суджень) частково вирішується в межах діалектичної логіки, для якої протилежності не є застиглими. Вони знаходяться у стані протистояння, проте зближуються і можуть навіть помінятися місцями.

Щодо релігійних поглядів Протагора, то його вважали атеїстом, хоча це не справедливо, оскільки він не заперечував існування богів. Через складність пізнання та короткий час людського життя Протагор не брався відповісти на питання про буття богів ані негативно, ані позитивно. Його зрозуміли не правильно, бо слова Протагора було витлумачено як атеїзм. Афіняни розгнівалися й вигнали його з міста, а

праці Протагора спалили. Саме тому ми маємо не дуже багато фрагментів з текстів Протагора, хоча відомо, що він написав такі книги, як «Онтологія» та «Істина». Діоген Лаертський також каже про деякі праці Протагора: «Про богів», «Мистецтво еристики», «Імператив», «Про амбіції», «Про науки», «Про добродетності» тощо.

Найбільш послідовним з усіх софістів вважається **Горгій** (483 р. до н. е. – 375 до н. е.). В молодості Горгій підпав під вплив скептицизму Зенона. Його аргументи проти уявного, не дійсного буття Горгій поглибив, розвив і спрямував проти буття як такого і, відповідно, проти можливості його пізнання. У своєму творі «Про природу, або про неіснуюче» (про який ми знаємо лише з переказу античного скептика Секста Емпірика) Горгій доводить приблизно наступне:

- 1) нічого не існує;
- 2) якби щось існувало, його не можна було б пізнати;
- 3) якби воно існувало, і якби хтось його пізнав, він би не зміг це знання висловити, а інші не змогли би його зрозуміти.

Софісти вчили доводити будь-яку тезу за допомогою спеціальних прийомів. Одним із найбільш поширеним був *прийом підміни понять*. Платон розповідає про те, як софіст доводить якійсь людині, що той має за батька собаку, та й сам є собакою також. Софіст розпочинає з простого питання:

- Скажи-но, чи є в тебе собака?
- Є, і дуже зла.
- А чи є в неї щенята?
- Так, є. Вони також дуже злі.
- А їхній батько, звичайно, собака також?
- Звісно!
- І цей батько теж твій?
- Звичайно.
- Значить, ти стверджуєш, що твій батько є собакою, і виходить, що ти – брат твоїх щенят!

Наразі підміна понять відбулася тоді, коли софіст запитав, чи є «цей батько», собакою людини, тобто поняття батька собак він підмінив поняттям батька цієї людини.

Коли йшлося про виступи в суді, софісти отримували плату за захист підсудного. Їх не цікавило, чи ця людина була винна, чи ні. Вони не визнавали об'єктивну істину чи добро. Їх цікавив *успіх* власних справ, який був для них *провідним критерієм істини*. За допомогою підміни понять вони перетворювали поняття зла на поняття добра і вимагали звільнити злочинця від відповідальності.

В однієї бідної удови була єдина дорогоцінна річ, яку їй подарував покійний чоловік. Злодій вкрав цю річ. Софіст узявся захищати злодія. Він побудував свій доказ таким чином: «Добру людину не можна засуджувати. Так? Так! Якщо ця людина насправді добра, ми маємо її звільнити. А добра людина – це така людина, яка з усього обирає найкраще. Наш підсудний з усього, що було в жінки, взяв найкраще. Відтак, він – добра людина, і ми маємо його відпустити на волю».

Іншим разом софіст захищав жінку, яка вбила свого чоловіка. Коли софіст вичерпав усі можливі аргументи на користь своєї підопічної, він підняв покривало, що закривало обличчя жінки, і запитав: «Скажіть, громадяни, чи могла така красуня зробити щось погане?!» І жінку виправдали.

Чому? А тому, що в греків у менталітеті було закладено *принцип калокагатії* (краса і зло є несумісними). Для софістів калокагатія не мала сенсу. Вона для них не є дійсною як раціональний концепт, як певна об'єктивована істина. Проте софіст користується раціоналістичним «забобоном» людей, щоб довести невинність своєї підзахисної.

Ось який могутній вплив мав на греків раціональний аргумент! Тобто софісти як представники сенсуалізму не просто не сприймають раціоналізм. Вони ще й по-своєму сміються над раціоналізмом громадян свого міста, мовляв, ви ж вірите у розум, – ось вам аргументи розуму...

Аргументація софістів могла подекуди постати і проти самих софістів. Про це розповідає анекдот *Протагора про Еватла*, який ніби-то обдурих свого вчителя-софіста, обіцяючи йому заплатити за навчання з першого виграшу в суді. Навчання давно закінчилося, проте учень не збирався платити. Він заробляв гроші наукою софістів поза судові справи. Тоді вчитель сам викликав його в суд із словами: «Тепер ти змушений будеш мені заплатити у будь-якому випадку. Якщо ти виграєш в суді, то заплатиш за нашою угодою. Якщо ж програєш, то судді змусять тебе заплатити». На що учень сказав: «Вчителю, я не буду тобі платити у будь-якому разі. Якщо я програю, то за нашою угодою я не змушений платити. А якщо я виграю, суд змусить заплатити тебе».

Якщо філософія досократиків формувала світогляд, що розчиняв індивіда у соціумі, повністю підкоряв життя людини законам космосу, то софістичні практики розвивали критичне мислення людей, їхнє вміння аргументувати свої думки. Також вони сприяли розвитку демократії та мистецтва. А ще треба зазначити, що софісти були першими філологами в межах Європейської культури.

Відтак софісти розвивали філософський дискурс у напрямку індивідуалізму, сенсуалізму, суб'єктивізму, релятивізму, а також скептицизму та критичного мислення. Вони першими усвідомили зв'язок між філологією і філософією, логікою і правом.

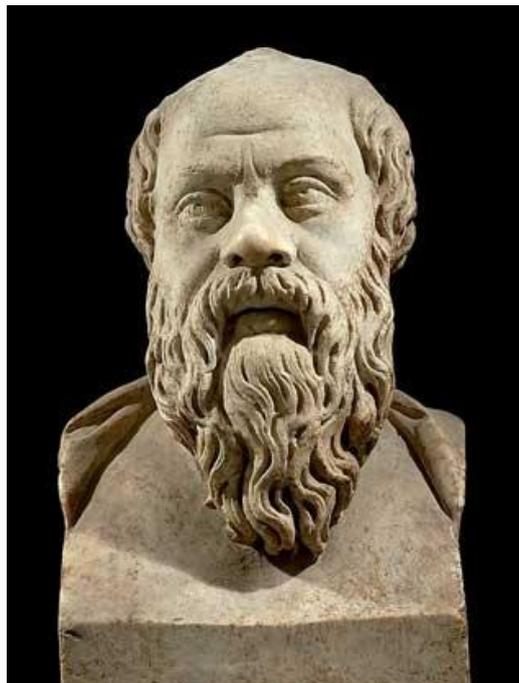
4. Філософія Сократа: етика, теоцентризм та антропоцентризм

Сократ (прибл. 470 – 399 рр. до н. е.) – афінський філософ, інформація про якого дійшла до нас завдяки текстам його учнів, бо сам Сократ своє вчення викладав виключно в усній формі.

Відповідно, історики філософії досить обережно говорять про вчення самого філософа. Вважається, що Платонівські ранні твори більш адекватно відображають філософію Сократа (зокрема, «Апологія Сократа»), тоді як пізні тексти від імені Сократа вже проповідують погляди самого Платона.

Сократ був сином скульптора Софроніска. Його мати Фінарета приймала пологи в афінянок. Саме її мистецтво стало для Сократа метафорою допомоги під час народження істини і отримало назву «маєвтика» (грец. μαίευτική – «повивальне мистецтво»).

Сократ започаткував такий жанр філософування як *сократівський діалог*. Сенсом і метою цього діалогу, по суті, було заплутати співбесідника, збити з нього пиху (мовляв, він думає, що все знає про сферу своєї діяльності – політику, поезію, ремесло) і привести його до потрібного висновку: «Людина може знати тільки те, що вона нічого не знає».

Наразі дуже важливо зрозуміти, що таке для Сократа *знання*?

Він сам дає таку відповідь на це питання: *знання – це чеснота; незнання – вада*. Відтак, поняття знання в Сократа має моралістичну семантику. *Це не інформація, а стан душі, коли ця душа може отримувати пораду від даймона (голос Бога в душі людини)*.

Оскільки *людина може знати тільки те, що вона нічого не знає*, пошуки дійсного знання повинні її привести до Того, хто знає Все.

Тобто, до Бога. Сократ вчить, що ці пошуки будуть вдалимими, якщо пізнання стане самопізнанням. В цьому пункті свого вчення він спирається на відомий в Греції вислів, який було написано на вході до храму Аполлона в Дельфах: «Пізнай самого себе!»

Самопізнання як увага до порухів душі й думки, що відбувається у внутрішньому світі людини, приводить його до того, що він починає чути голос даймона, тобто отримує зв'язок із Богом як джерелом знання. З метою послабити в душі «голоси» пристрастей і бажань, що заважають чути даймона, Сократ живе аскетичним життям як зовнішньо, так і внутрішньо. При цьому друге вважає найбільш важливим. І так само він вчить своїх учнів: «Піклуйтеся не про тіло і майно, а про те, щоб душа ваша була кращою».

Треба підкреслити, що вислів Сократа «я знаю, що я нічого не знаю» має етичний, а не гносеологічний зміст. Треба замінити слово «знання» вищою чеснотою, а незнання найгіршою вадою. Тоді ми отримуємо те, що насправді мав на увазі філософ: «Я є моральною людиною, що має найвищі чесноти, якщо я не вважаю себе такою людиною, натомість пам'ятаю про свої вади і намагаюся виправлятися, ставати кращим».

У 399 р. до н. е. Сократ постав перед судом. Його звинувачували в тому, що він розбещує молодь та вводить нових богів, яким місто не поклоняється. Насправді дуже сильним фактором, що налатував частину афінян проти Сократа було те, що вони вважали себе такими, кого Сократ прилюдно зганьбив: змусив визнати, що вони нічого не знають і не розуміють навіть у власних справах. Також погане ставлення до Сократа було пов'язано із певними політичними причинами (серед учнів Сократа був один із тридцяти тиранів – Ксенофонт, а тиранів афіняни ненавиділи).

Сократ відмовився від «адвокатів» і намагався сам себе захистити. Висновок його промов полягає в тому, що:

1) Сократ вважає себе дуже корисною для міста людиною, за що місто має його безкоштовно годувати разом із зарубіжними дипломатами;

2) Сократ пояснює свої слова й дії тим, що він виконує волю Бога ходити і переконувати людей, щоб вони піклувалися про душу більше, ніж про тіло («кого я маю слухатися, афіняни, – вас чи Бога?»).

3) Він відмовляється сплачувати штраф державі через відсутність грошей («ви знаєте, що я вчу усіх безкоштовно і не маю такої суми»).

В результаті цих промов, збори більшістю голосів приймають рішення стратити Сократа.

Учні Сократа планують його втечу, підкупають стражів, проте Сократ відмовляється бігти. Він це аргументує тим, що завжди вчив громадян коритися законам, незалежно від того, чи вони справедливі, чи ні. Крім того, він не отримує від даймона поради не йти на суд або втекти з міста. З цього для нього випливає, що йому насправді краще

вмерти. «Я йду звідси, щоб вмерти, а ви, щоб жити. А ще з цього краще, це – не знає ніхто», – каже Сократ наприкінці засідання суду.

Свою смерть Сократ розуміє як зцілення душі. Він просить друзів принести у жертву богу здоров'я Асклепію у жертву півня. Таку жертву робили, якщо виліковувалися від хвороби.

Останню ніч Сократа у в'язниці, його бесіди із учнями та друзями про те, чому не варто боятися смерті, описано в діалогах Платона «Критон» і «Федон».

Відтак, ми бачимо, що в центрі буття, з точки зору філософії Сократа, знаходиться не просто людина, а та людина, яка перебуває у зв'язку з Богом. Тобто центр буття є не крапкою, а вертикаллю: «людина – Бог».

Якщо центром буття в конкретному філософському вченні є людина, то це називається *антропоцентризмом*. Антропоцентризм ми маємо у світогляді софістів. Якщо в центрі є Бог, таке вчення називається *теоцентричним*. Відповідний варіант світогляду ми матимемо в філософії неоплатоників (доба еллінізму).

У Сократа бачимо унікальне для античності поєднання *антропоцентризму* і *теоцентризму*. Такий принцип пов'язує філософію Сократа із середньовічною, християнською філософією.

В добу середньовіччя з'явиться *принцип христоцентризму*, в якому також буде поєднано антропоцентризм із теоцентризмом, але у принципово інший спосіб: «Бог став людиною, щоб людина могла стати богом».

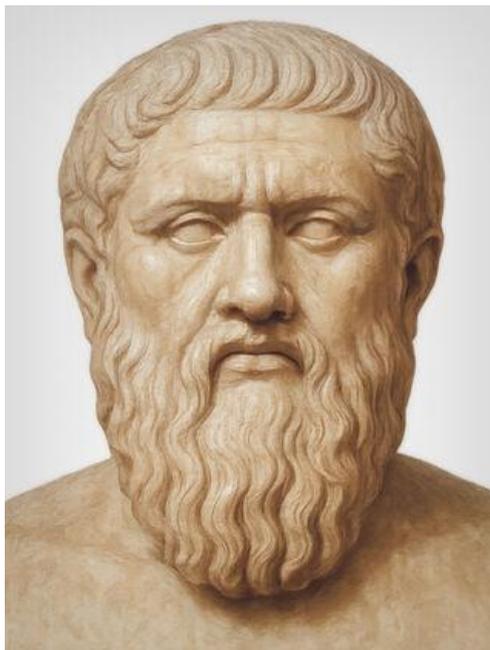

ТЕМА 2.
ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПЛАТОНА

1. Життя філософа.
2. Вчення Платона про ідеї.
3. Теорія пізнання Платона.
4. Вчення Платона про державу.

1. *Життя філософа.* Афіньський філософ **Платон** (427 – 347 рр. до н. е.) мав аристократичне походження: його мати вела свій рід від афінського законодавця Солон. Справжнє ім'я Платона було Арістокл, а Платон – це було його прізвисько чи то за широту плеч, чи то за широту його поглядів.

В античності існували спроби сакралізувати (зробити священною) постать Платона. Зокрема, Діоген Лаертський пише, що Платон міг бути сином Аполлона, адже той заборонив чоловіку матері Арістокла бути з нею у близьких стосунках аж доки вона не народить сина. Також Діоген Лаертський розповідає, що напередодні зустрічі Сократа з Платоном першому наснилося, що з його грудей злітає молоде лебедятко. А в наступний день він познайомився із Арістоклом і зразу сказав, що цей сон був саме про нього.

Молодий Платон займався драматургією і як раз збирався ставити трагедію. Проте після зустрічі з Сократом прийшов додому і спалив усі свої поетичні твори. Відтепер він усюди ходив за Сократом і слухав його діалоги та промови.

Платон є першим давньогрецьким філософом, від якого залишилося чимало текстів. Вони дійшли до нас не в цитатах чи фрагментах, а повністю. Проте є також тексти, які приписували Платону, проте вони на сьогодні не визнані науковцями у такому статусі.

Смерть Сократа справила на Платона просто жахливо гнітюче враження. Він дуже довго не міг оговтатися після цього. Не міг навіть бачити афінян, які вчинили з його вчителем таку жорстокість. Це спонукало Платона поїхати з Афін на деякий час. Також це вплинуло на політичні погляди Платона: він назавжди зненавидів демократію як форму правління. Адже найкращу людину Афін стратили фактично за допомогою демократичної процедури: за страту проголосувала більшість членів зборів.

Платон став мріяти про таку державу, де філософів, подібних до Сократа, поважають; де їм підкоряються; де філософи керують усім і спрямовують життя громадян до справедливості у всіх його сферах: виробничій, військовій та політичній.

Для того, щоб реалізувати свої ідеї ідеальної держави, Платон неодноразово подорожує до Сицилії. У перший свій приїзд він просто хотів подивитися на природу острова. Проте тиран Діонісій запросив його жити до себе. Потім вони посварилися через те, що Платон висловив критичні зауваження щодо тиранічної влади. В результаті цієї сварки тиран наказав продати Платона у неволю, з якої його викупив кіренаїк Аннікерід Кіренський. Друзі Платона зібрали гроші, щоб повернути борг Аннікеріду, але той категорично відмовився їх брати. І був правий. Хто б згадав кіренаїка Аннекіріда, аби не його благородний вчинок по відношенню до Платона?

Пізніше Платон намагався повернути гроші друзям. Проте й ті відмовилися з тих самих міркувань. Врешті-решт Платон на всі ці кошти купив сад у гаю героя Академа і там відкрив свою Академію.

2. Платон створив **вчення про ідеї**, згідно з яким світ чуттєвих речей не є справжнім буттям. Він є лише тінню дійсного світу – світу ідей. Недійсність цього світу доводять його мінливість і тимчасовість. Усе, що існує в цьому світі, має зникнути, загинути. Тоді як дійсне буття, за Платоном, є вічним і незмінним. По відношенню до чуттєвого світу ідеї є:

- 1) причинами;
- 2) ідеалами/зразками, за якими створюються речі в матеріальному бутті;
- 3) цілями, до яких прагнуть речі.

Світ ідей протистоїть матеріальному світу не тільки як духовний вірець, але й як добро, що протистоїть злу. Ідеєю усіх ідей виступає у вченні Платона ідея Блага, яка увінчує ієрархічну систему ідеального світу.

Протиставленню ідей і речей в площині антропології Платона відповідає *протиставлення душі і тіла*. Тіло є смертним, а душа безсмертною. Тіло твориться із часточок землі, води, вогню й повітря, що взяті із матеріального космосу. Тіло є тимчасовим місцем перебування душі. А душа твориться із елементів душі космосу.

Душа в Платона є носієм людського розуму, волі та почуттів. Завдяки розумній частині людина може мислити. Завдяки волі виявляється її мужність. Нерозумна частина відповідає за почуття та пристрасті.

Платон не просто постулює безсмертя душі. Він намагається довести цю тезу: усе в світі постає як взаємний перехід протилежностей. Добро і зло, прекрасне і потворне, сухе і вологе, гаряче та холодне... Життя і смерть є також протилежностями. Жодне з них не може зникнути. Відтак, живе стає мертвим, а мертво породжує живе. Душі померлих існують вічно. Проте добрим випадає добра доля, а злим – зла.

Інший аргумент: ми інколи помічаємо, що у наших знаннях присутнє дещо, що ми не могли отримати із досвіду. Тобто воно є апіорним або до-досвідним. Воно не могло також узятися із почуттів. Де ж тоді ми могли отримати ці знання до власного народження? Звісно, не у матеріальному світі, а у світі ідей, де ми перебували до втілення. Якщо ми причетні до світу ідей, вийшли з того світу, значить ми маємо туди ж і повернутися.

У бутті існують речі видимі й невидимі, змінні й вічні. Ми можемо побачити очима прекрасного коня, прекрасну дівчину, гарний глечик, проте не можемо побачити за допомогою почуттів *прекрасне само пособі*. Але ж воно існує, і ми знаємо про нього, бо інакше, як би ми могли визначити прекрасним такі абсолютно несхожі явища, як кінь, дівчина і глечик.

Видиме розкладається на частини і зникає, а невидиме є вічним. Душа відноситься до невидимого. До існування в матеріальному тілі душа перебувала у світі ідей. Звідси думка Платона про те, що *людина все знала колись* про справжнє буття. Та в процесі народження й життя в цьому світі майже все забула. Відповідно, освіта полягає не в тому, щоб давати якісь нові знання, а в тому, щоб *нагадати людині* те, що вона колись вже знала (*анамнезіс*). Тобто з точки зору Платона людина народжується з апіорно існуючими в її свідомості ідеями, прояснити сенс яких має правильно побудована освіта.

Метафора печери. Платон є раціоналістом. Він вважає, що *тільки розум здатний відкрити істину*, тоді як чуттєве пізнання має справу із мінливим, несправжнім буттям. Пізнання за допомогою почуттів

нагадує спостереження за тіннями на стіні, які відкидають справжні предмети, які людина не може бачити. При цьому символом людських почуттів, що обмежують можливості пізнання, є кайдани, що одягнені на людей, які сидять спиною до світла, обличчям до стіни, на якій вони бачать лише відблиски, тіні світу ідей. Відтак, для того, щоб пізнавати світ ідей як дійсне буття, людина має відкинути інформацію почуттів і зануритися за допомогою діалектичного методу в суто раціональний процес руху від окремих предметів до понять, і від понять до ейдосів (ідей).

Печера Платона

Теорія держави. Теорія держави викладена Платоном спочатку в діалозі «Держава», а пізніше основні ідеї цієї роботи було розвинуто в книзі «Закони».

Не дивлячись на аргументацію Платона на користь раціоналізму, він, *насправді, не відкидає емпіричний досвід, який дають людині почуття.* Зокрема він використовує цей досвід, коли йдеться про неправильні типи держави, діалектику їхнього зв'язку та закономірності переходу від одного типу держави до іншого. Це дає йому можливість не тільки пояснювати політичні повороти в історії, але й прогнозувати зміну влади у певному ціннісному напрямку (бо саме провідна цінність певної держави кладеться Платоном в основу їхньої класифікації). Описуючи взаємний перехід неправильних держав, Платон використовує модель замкненого кола, в межах якого відбуваються усі зміни. Кожний із типів держави відрізняється тим, яка цінність наразі є провідною: *слава, гроші, свобода чи порядок.*

Розпочинає Платон із опису *тимократичної держави*, провідною цінністю якої є *слава, популярність*. Політики цієї держави постійно сперечаються між собою, виступають один проти іншого з викривальними заявами. Агресивність по відношенню до політичних супротивників приносить їм чималі дивіденди. Також вони зацікавлені у веденні війн заради утримання влади та збільшення власної військової слави. Внутрішні конфлікти переростають у зовнішні протистояння.

Проте політична популярність не є чимось стабільним. Вона дуже швидко змінюється ненавистю або забуттям. Тому політики, які відчували зміну ставлення до себе в негативний бік, починають думати про те, як заробити на політиці щось більш стале і цінне, ніж популярність. Цим сталим є, звісно, гроші, майно. І тому тимократія плавно переходить в *олігархію – владу багатіїв*. Відтепер головною цінністю в суспільстві виступають гроші.

В умовах олігархії усі посади в державі розподіляються за майновим принципом. Чим вища посада, тим багатшою має бути людина, яка хоче цю посаду обійняти.

Платон пропонує уявити відповідну ситуацію із розподілом обов'язків на кораблі, коли капітан і боцман є обов'язково багатими людьми, але в судноплаванні нічого не тямлять (порівняння корабля із державою є досить сталою метафорою в європейській культурі навіть ще до Платона). Хто захоче плисти таким кораблем? – питає Платон. І відповідь є очевидною: люди мають виконувати в суспільстві не ті функції, які є престижними, а ті, до яких мають хист і знання.

Концентрація багатства з одного боку суспільства призводить також до збільшення кількості бідних людей. В якийсь момент їхня маса стає критичною. Тоді відбувається політичний переворот і на місце олігархії приходить *демократія – влада народу*.

Для людини демократичного суспільства провідною є цінність свободи. Проте це, з точки зору Платона, не є свобода заради чогось позитивного, а це «свобода від» – від усіх зобов'язань, авторитетів, сталих стосунків. Кожний робить, що хоче і як хоче. Кожний має свою точку зору з будь-якого питання і не погоджується з іншими. Безкінечні дискусії роблять неможливим прийняття виважених рішень з політичних, економічних питань. Ніхто нікого не слухає. Не існує ніяких авторитетів. Батьки бояться власних дітей (бо ті можуть на них донести владі). Вчителі бояться своїх учнів (через їхню критику можна втратити роботу). Поступово порядок у суспільстві втрачається. Йому на зміну приходить анархія, в умовах якої починаються чинитися беззаконня. Люди, страждаючи від такого стану речей, починають мріяти про порядок, добутий будь-якими засобами і на будь-якому шляху. І звичайно знаходиться політик, який обіцяє їм цей порядок. *Але в обмін на свободу*. Ви мені – вашу свободу, а я вам – державний захист і порядок. Так настає *тиранія – влада, що 1) захоплюється військовим шляхом і 2) спирається не на закон, а на волю та бажання правителя*.

Спочатку тиран проводить певні реформи, прагнучі популярності (у цьому плані тиран трохи схожий на тимократів). Гроші, забрані в аристократії та багатіїв (більшість з яких вбивають), тиран спрямовує на державні потреби. Він збільшує кількість державних свят, розпочинає широке будівництво храмів, доріг, за рахунок чого пересічні люди можуть заробити гроші в разі «банкрутства» власної справи чи неврожаю. Також тиран спрямовує гроші на підтримку сільського господарства та ремісництва.

Натомість дуже швидко дається взнаки корупція, адже тиран оточує себе лише своїми друзями та родичами. Він боїться помсти за вбитих під час заколоту аристократів та багатіїв, тому він є вкрай підозрілим. З часом у місті починаються репресії. Ті, хто висловлюють незадоволення рішеннями тирана або самою формою правління, непомітно зникають. І ніхто не знає, куди. І ніхто не розслідує ці зникнення. Нарешті тиран стає настільки ненависним громадянам міста, що знаходиться саме та людина, для якої слава тираноборця важливіша за життя й гроші. Він вбиває тирана і знову наступає доба честолюбців (*тимократія*).

Можна помітити, що динаміка неправильних форм держави у Платона має в своїй основі певну стабільну форму – коло. Не дивлячись на змінність, всі ці форми повторюються. Все нове виявляється забутим старим. Сталість виявляється більш глибокою закономірністю, ніж динаміка, як це доводилося в філософії елейців, зокрема Зенона. Тобто навіть в матеріальному бутті фактично присутнє щось від буття ідеального: форма, число, математична закономірність. В цьому Платон наслідує піфагорійців (їхні вчення є настільки близькими, що вже пізніше, в добу еллінізму, платоніків і піфагорійців фактично не розрізняли).

Досліджуючи неправильні типи держави Платон протиставляє їм образ *ідеальної держави*, що, на його думку, максимально відповідає *ідеї держави*, підпорядкованій ідеалу справедливості.

Справедливість і соціальна нерівність, на думку Платона, не сумісні. Не тому, що філософ прагне рівності, – навпаки. Просто, на думку Платона, соціальна нерівність не співпадає із природною нерівністю людей. Тобто людина із великими здібностями і талантами може посідати найнижче місце в суспільстві через брак коштів або через своє низьке походження. І навпаки: багата людина може бути абсолютно нетямущою у своїй справі, але ця справа пов'язана із високим соціальним статусом, і тому нею займаються багаті. Для того, щоб реалізувалася справедливість, вважає Платон, треба створити такий політичний та суспільний лад, в умовах якого кожна людина зможе максимально реалізувати свої природні здібності.

У свою чергу, природна нерівність, за Платоном, в основі має неоднорідність людських душ. В одних людей більш розвинутою є розумна частині душі, провідною чеснотою якої є мудрість. Такі люди

можуть керувати державними справами, займатися науками та філософією. В інших більш розвинутою є вольова частина душі, а провідною чеснотою є мужність. Вони мають бути воїнам, стражами. Якщо ж в душі людини найбільш розвинутою є її чуттєва, пристрасна частина, то така людина повинна займатися матеріальним виробництвом – землеробством, ремісництвом, торгівлею. А їхніми чеснотами Платон вважав помірність і послух.

Відтак, в ідеальній державі всі громадяни мають бути розділені на три групи: правителі, воїни та землероби з ремісниками. Тоді держава максимально реалізує принцип справедливості. Така держава є мудрою мудрістю філософів; стійкою мужністю своїх стражів і розсудливою послухом простих людей.

Що ж до розподілу людей за видами діяльності, то цей розподіл здійснюють філософи, спостерігаючи ще за іграми маленьких дітей. Математично здібних відбирають, щоб потім вчити наукам, філософії. Спритних, сильних, рішучих більше тренують спортивними вправами і вчать військовим прийомам. А інших дітей розподіляють між роботою в сільському господарстві та ремісництвом.

Можливість відповідного вибору, що здійснюється «зверху», тобто правителями, передбачає ще дві умови. Першою з них є те, що Платон пропонує знищити *приватну власність* як основу несправедливого розподілу видів діяльності між людьми. Саме з Платона пішла гуляти оця хибна думка, що існує якась «погана власність», ім'я якої «приватна». Достатньо її знищити, думав Платон та прибічники цієї ідеї, й суспільство стане справедливим.

Проте наразі ми маємо справу із тавтологією (це така мовна помилка, яка є результатом подвоєння одного і того ж самого значення). Адже «приватна» – це «власна», а «власна» означає «приватна».

Концепт «приватної власності», починаючи від Платона, став «ходити» творами мислителів-утопістів різних часів, поки у 1917 р. не матеріалізувався в практиках більшовицького заколоту. При цьому знищення так званої «приватної власності» призвело до знищення власності як такої. Нічия власність не мала жодного суб'єкту, який би був зацікавлений в її збільшенні, в ефективних формах управління нею тощо. І така держава трималася на абсолютній матеріальній залежності людей від держави, насильстві та репресіях, ідеологічно обґрунтованих теорією побудови ідеального суспільства – комунізму.

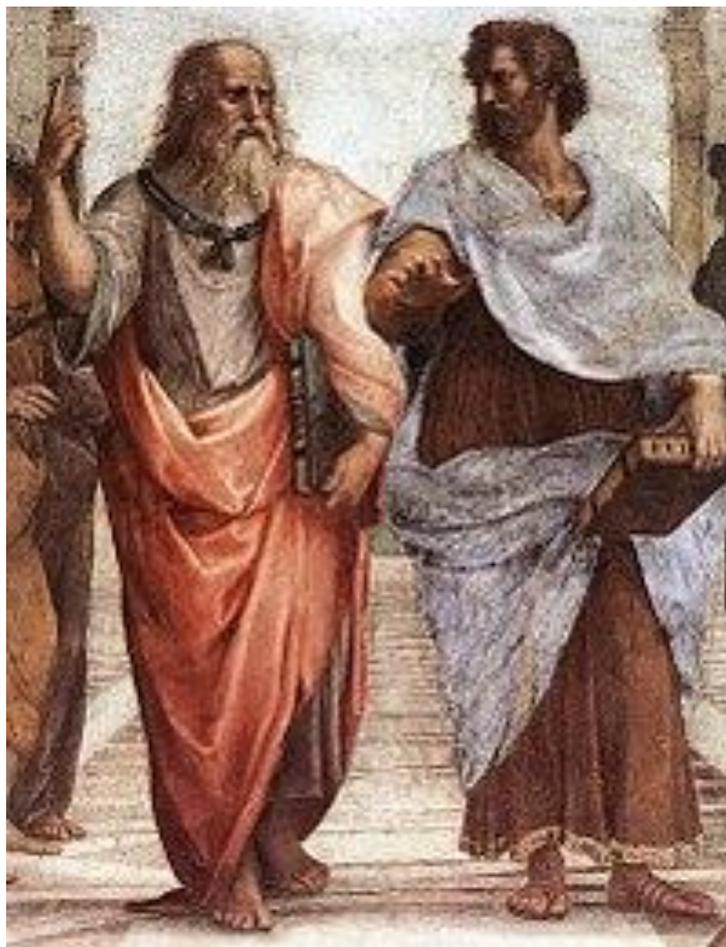
Тобто Платона можна вважати першим теоретиком тоталітарної держави, зокрема такої її форми як казармовий комунізм. А першим практиком у цій сфері був спартанський законодавець Лікурґ.

Проте не тільки «приватна власність», на думку Платона, заважала справедливому розподілу людей між видами діяльності. Не менш сильним, з його точки зору, є негативний вплив родини, яка не може розуміти справжні здібності своєї дитини і спрямовує її туди, куди

може за фінансовими можливостями і куди бажає за сімейною традицією, керуючись думками про престиж та гроші.

Як прибрати фактор нерозумного керівництва дітей батьками? Платон вважає, що для цього треба знищити родину як соціальний інститут, замінивши його на тимчасовий союз чоловіка та жінки лише з метою народження дитини. При цьому такі союзи також мають формувати філософи, підбираючи чоловіка й жінку з одного стану, щоб закріпити і розвинути здібності певного типу: правителів, військових чи працівників матеріального виробництва. Дітей, за планом Платона, зразу по народженні забирають в матерів і далі їх годують і виховують не батьки, а чужі люди, яких держава призначає це робити. Тобто Платон вважав державне виховання більш позитивним і результативним, ніж сімейне.

Прикметно, що Платон, який вчив діалектиці, розумівся на протиріччі як джерелі змін і руху, вважав, що в ідеальному суспільстві не повинно бути ніякої внутрішньої боротьби, політичного протистояння.

Платон і Аристотель

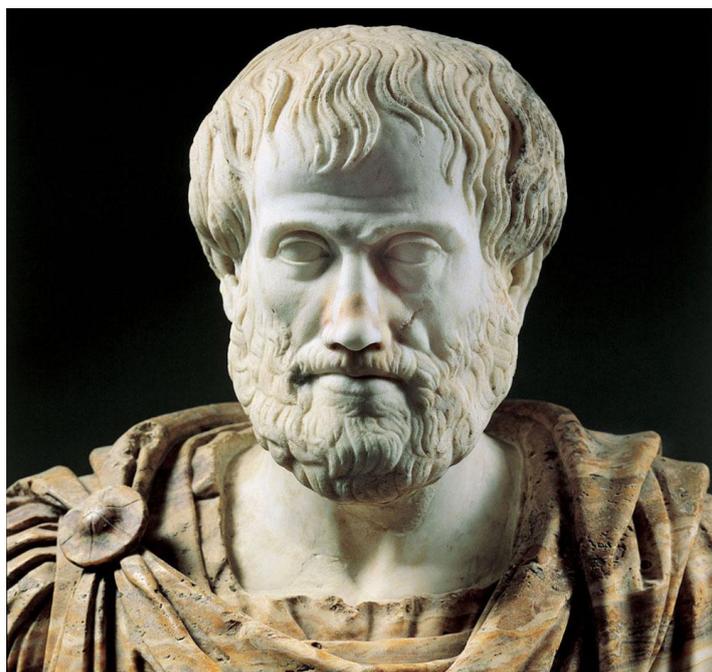
Фрагмент фрески «Афінська школа» (1509 – 1511)
пензля Рафаеля Санті у Ватикані

ТЕМА 3.
СИСТЕМА ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ
АРИСТОТЕЛЯ

1. Біографія філософа
2. Метафізика Аристотеля
3. Соціальна філософія
4. Етика.
5. Формальна логіка.

1. Аристотель (384 – 322 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ і науковець, засновник етики, соціології, політології, формальної логіки, психології та цілої низки природничих наук (фізики, біології, ботаніки, ембріології тощо).

У сімнадцять років Аристотель став учнем Платона й навчався в його Академії (367 – 347 рр. до н. е.). Деякий час потому філософ став вчителем царевича Олександра – сина царя Македонії Філіпа II. А у 335 р. Аристотель заснував у Афінах власну філософську школу, яка на відміну від платонівської Академії мала назву Лікей (Ліцей). Від прогулянок вчителя з учнями під час навчання школа отримала назву *перипатетичної*. В Ліцеї були приміщення для занять, алея для

прогулянок, бібліотека та музей. Лекції Аристотель читав окремо для своїх учнів і окремо для всіх бажаючих, тобто займався не тільки навчальною та науковою, але й просвітницькою діяльністю.

Після смерті Олександра Македонського (322 р. до н.е.) населення Афін було дуже сильно налаштовано проти македонян, до яких, звісно, відносили й Аристотеля. Тому, не чекаючи розправи натовпу, він разом із дружиною і синами тікає з Афін на острів Евбея. Там, на Евбеї, він і помирає у віці 63 років. Після смерті Аристотеля на чолі Ліцею стає його учень Теофраст, якого разом із Аристотелем вважають батьком ботаніки та психології.

2. Вчення про буття або метафізика Аристотеля. Метафізикою учні Аристотеля, які впорядковували його праці, назвали ту частину вчення мислителя, яка йшла після фізики. Відтоді слово «метафізика» в філософії стало використовуватися як синонім філософії або філософської онтології. В філософії XIX ст. під словом «метафізика» розуміли метод пізнання, що розглядає явища світу як сталі, статичні, на відміну від діалектики, що звертала увагу на динаміку, розглядала буття як таке, що знаходиться у стані розвитку.

Аристотелю притаманне системне мислення, він не тільки розвиває власне вчення, але й систематизує філософські теорії своїх попередників.

Аристотель виокремлював у власній філософії 1) теорію буття; 2) вчення про окремі аспекти буття: такі, як матерія, форма і рух; а також 3) теорію становлення.

Теорія буття розглядала позитивно питання про можливість пізнання сутності речей; про категорії та їхню роль у пізнанні, а також відводила важливе місце відчуттям у пізнавальному процесі.

Саме переоцінка Аристотелем традиційного для грецької філософії раціоналізму призвела до появи цілої низки наук, що вимагали емпіричних знань, які людина отримує від чуттів. Якщо для досократиків, Платона та інших філософів до Аристотеля, істину пізнає виключно людський розум і почуттям не можна довіряти як джерелу хибних уявлень, то Аристотель зробив щось на кшталт *сенсуалістичного повороту в гносеології*, стверджуючи корисність почуттів для пізнання.

Міркуючи про сутність пізнання, Аристотель критикує свого вчителя Платона за визнання окремого від речей існування ідей цих речей. *Аристотель вважав сутністю форму конкретного предмету*, а поняття розглядав як їхні зображення. *Відтак, коли Аристотель використовує поняття форма, він має на увазі те, що ми найчастіше називаємо сутністю.*

Проте маємо зазначити, що критика Аристотелем Платона не завжди була послідовною. Заперечуючи можливість окремого існування світу ідей, він, тим не менш, постулює, що Бог є формою усіх існуючих форм. Матерію Аристотель розуміє як потенційне буття, а не буття як

таке. Тобто матерія є чимось пасивним, статичним. Активною причиною буття, сутністю речі виступає її форма. В цьому моменті ми бачимо вплив на філософію Аристотеля досократиків, які розділяли субстанції на пасивні та активні.

Та треба підкреслити, що Аристотелівська концепція матерії та форми кардинально відрізнялася від субстанціоналізму інших мислителів, які були до нього. Всі вони за реальність мали не окремі речі та явища матеріального світу, що бачилися ілюзорними, а вічну субстанцію. Що ж до Аристотеля, то для нього *кожна окрема річ, яку ми сприймаємо почуттями і осмислюємо розумом, має статус дійсної*.

Якщо Аристотель стверджує дві основні причини речей – форму і матерію, то йдеться не про розділені форму і матерію, а про два теоретичних аспекти цілісного буття

Окрім *матерії та форми* як причин буття Аристотель називає ще *дійову причину*, пов'язану із діяльністю певного суб'єкту. Оцим включенням діючого суб'єкта в процес формування предмету та нашого знання про нього Аристотель набагато випереджає філософію свого часу.

Четвертою причиною Аристотель називає цільову (кінцеву) причину або мету діяльності. Він звертає увагу на те, що ідеальна причина, план, ще не реалізована мета тощо можуть спричиняти певні зміни не менше, ніж безпосередньо предметна діяльність.

Таким чином, Аристотель називає чотири причини буття: 1) матерія; 2) форма; 3) дійова і 4) цільова причини.

Наведемо приклад: цегла є матерією, якщо ми розглядаємо таку форму, як будинок. Дійовою причиною є будівники, а метою є будівництво захищеного від природи приміщення для перебування там людей.

Проте цільова причина за Аристотелем притаманна також природним процесам становлення, а не тільки людській діяльності. Кожна рослина чи тварина мають певну мету свого розвитку. Існує також *первинна мета* або *ентелехія*, яка скеровує розвиток буття в цілому. В цьому моменті свого вчення Аристотель випередив ідеї фізиків ХХ ст., які прийшли до висновку про існування *антропного принципу*, згідно з яким усе буття є таким, щоб в ньому могла з'явитися людина.

Аристотель, як і Геракліт, цікавився явищем руху, становлення, тобто він у філософії представляє «партію» динаміки буття на відміну від тих мислителів, які вважали рух поверхневим баченням статичного по суті всесвіту (наприклад, елейці). Утворення речей з форми і матерії було б неможливо без руху, – вважав філософ.

Спостерігаючи за буттям, він виокремив *шість різновидів руху: виникнення, знищення, якісні зміни, кількісні зміни (збільшення, зменшення) та переміщення*. Особливу цінність в історії філософії має виокремлення такого різновиду руху як якісні зміни, бо навіть вже у ХVІІ ст. рух розумівся переважно як механічне переміщення.

Категорії. Окремий твір Аристотель пише про *категорії* або найбільш загальні поняття. Таких *категорій* він виділяв *десять*: *сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, приналежність, дія, страждання.*

Соціальна філософія Аристотеля. Основним твором з питань соціальної філософії Аристотеля є його книга «Політика». На цей твір посилалися мислителі від часів Середньовіччя та Ренесансу до Нового часу. Зокрема, належне соціально-філософським поглядам Аристотеля надав Г.В.Ф. Гегель.

Вивчення соціальної філософії Аристотеля є досі актуальним, оскільки Аристотель будував свої теоретичні погляди, спираючись на значний емпіричний досвід. Саме відповідний досвід давав можливість Аристотелю формулювати конкретні поради керівникам держав (полісів).

У соціальній філософії Аристотеля можна виокремити такі вчення, як вчення про людину та родину; про походження й сутність держави; про форми правління, про економічні та соціальні відносини.

Фактично Аристотель ототожнює суспільство і державу, бо суспільство для нього є політичною системою. Та на відміну від кініків Аристотель не протиставляє державу і природу. Він вважає, що між ними існує взаємозв'язок, тобто держава має природне походження.

Природна основа має в суспільстві своїм продовженням відносини панування (власності) та підпорядкування (ведення господарства). Відносини панування є природними за своїм походженням, бо в людині душа має керувати тілом, а не навпаки. Тобто невільництво Аристотель вважав природним за походженням і не вбачав у факті існування невільництва нічого несправедливого.

Ще однією природною основою держави є те, що вона складається із окремих родин. У свою чергу, членами родини є чоловік, дружина, діти, раби... Відповідно, відносини в родині можна розглядати в декількох площинах: як стосунки панування та підкорення, шлюбні стосунки та відносини батьків і дітей. В родині природні/біологічні функції (продовження роду, харчування тощо) пов'язані із господарськими та політичними формами діяльності. Також сім'я є господарською одиницею, суб'єктом майнових відносин. При цьому Аристотель розрізняє *природну господарчу діяльність*, що забезпечує добробут родини на рівні помірності, і протиприродну, змістом якої є лихварство, спекуляція та інші форми нестримного збагачення.

Основною метою і причиною існування держави є досягнення загального блага та справедливості на певній правовій основі: «Поняття справедливості, – пише Аристотель, – пов'язане з уявленням про державу, оскільки право, що є мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування» [4, II 1 1253a 35-40].

Аристотель пропонує своє розуміння державної влади, а також класифікацію її різновидів та образ *найкращої* з можливих держав, але далеко не ідеальної (на відміну від Платонівської *ідеальної* держави). Існування ідеальної держави Аристотель вважав неможливим з причини зіпсованості людської природи.

Критерієм правильності держави є те, що вона має слугувати усім членам суспільства, а не окремим людям чи групам. Саме останнє є причиною політичної напруги, протистояння, розбрату. Цей критерій, тобто те, для кого держава вступає інструментом – для більшості громадян, для групи людей чи для окремої людини, – Аристотель поклав в основу класифікації різновидів державного правління.

Другий критерій виокремлює *характер влади, чи це є влада однієї людини, групи чи всього народу*.

Як ми бачимо, *Аристотель не ототожнює питання характеру влади і те, кому ця держава слугує*. Тобто і влада однієї людини, і групи людей може слугувати всьому суспільству, тоді як влада ніби то всього народу може фактично працювати на одну людину чи на групу людей, ігноруючи інтереси більшості.

Таким чином, виходить класифікація держав, що включає три позитивних та три негативних види держави. До правильних видів Аристотель відносив монархію, аристократію та політію. Всі вони, незалежно від кількості людей, що керують державою, спрямовані до блага більшості громадян. А до неправильних Аристотель відносить тиранію, олігархію та демократію, в межах яких реалізуються інтереси обмеженої кількості людей або одного правителя. Як ми бачимо, Аристотель, як і його вчитель Платон, не симпатизує демократії.

Дуже важливим і актуальним є висновок Аристотеля про те, яким має бути відсоток багатих і бідних людей у справедливій державі. Сильне розшарування майнового стану людей, егоїзм правителів та правлячої верхівки філософ вважав дуже небезпечними для державної стабільності. На його думку, найкраща з можливих форм держави має спиратися на більшість людей із середнім достатком (так званий «середній клас»). Така думка Аристотеля є продовженням його правила «золотої середини» у сфері політичних відносин. І вона є надзвичайно актуальною. Опора на «середній клас» є одним з напрямків сучасної політики європейських держав. Вважається, що без класичного в європейському сенсі «середнього класу» неможливо консолідувати та стабілізувати суспільство, налагодити повноцінний діалог між різними верствами та групами населення. Проте в Україні такий клас ще не сформувався тою мірою, щоб реально впливати на політичні рішення та державне будівництво.

На відміну від Платона Аристотель не пропонує проект ідеального державного устрою, оскільки він не вважає такий тип держави взагалі можливим. Натомість у книзі «Політика» він викладає принципи

організації оптимально справедливої держави з числа усіх *реально* можливих.

Також Аристотель критикував ідею Платона про знищення сім'ї. Він вважав, що держава ніколи не зможе повноцінно замінити дитині її родину і добре виховати її.

Етика. Аристотеля вважають батьком етики, не дивлячись на те, що етична проблематика була провідною також в деякого з його попередників, зокрема Сократа та Платона. Проте саме Аристотель запропонував назву цього філософського предмету і виокремив його з поміж інших сфер філософування.

Аристотель вважав етику наукою, що досліджує об'єктивно існуючі закономірності у сферах моралі (загальні правила добродесної поведінки) й моральності (індивідуальної моральної свідомості). Натомість його прагнення до науковості не призвело до того, що у сфері моральної поведінки ним була обмежена сфера людської свободи. Аристотель демонструє увесь спектр людської моральності, проте моральним для нього є тільки те, що відповідає правилу «золотої середини».

Науковий підхід до моралі вимагав виокремлення одного, «істинного» сенсу життя. І Аристотель дуже хитро вирішив цю проблему через теорію евдемонізму: сенсом життя є щастя. Справді, хто з людей буде заперечувати, що він прагне до щастя?! Ну, у те, що щастя кожний розуміє по-своєму, що в різних людей щастя може означати зовсім протилежні речі – то вже інше питання.

Аристотель поділив усі людські чесноти на *етичні* (чесноти, які можуть бути виховані з дитинства; наприклад, справедливість, мужність, доброта) і *діаноетичні* (розумові, інтелектуальні чесноти, які людина отримує в процесі освіти, навчання; наприклад, обізнаність, мудрість, поміркованість).

Керуючись науковими критеріями етичного дослідження Аристотель «вирахував» моральну поведінку як таку, що підпорядковується *математичному* закону «золотої середини». Цей закон спрацьовує лише по відношенню до етичних чеснот і полягає в тому, що моральна поведінка знаходиться між двома крайнощами або двома недоліками: недоліком недостачі та недоліком надмірності. Наприклад, доброта знаходиться між крайнощами жадібності та марнотратства, а мужність між боягузством і безумною відвагою.

Логіка. Аристотель є також батьком логіки. Проте він цей предмет називав «аналітикою» і не вважав за окрему науку. Для Аристотеля логіка – це *метод* наукового пізнання. У своїй праці «Органон» він сформулював основні закони правильного мислення: 1) закон тотожності; 2) закони протиріччя і 3) закон виключеного третього.

Закон тотожності передбачає, що інформація про предмет у процесі міркування про нього має бути тотожною в усіх висловлюваннях. Цей закон забороняє підміну понять або плутанину з аспектами дослідження. Також закон передбачає вживання термінів в одному й тому ж значенні.

Закон протиріччя або закон суперечності стверджує, що не можуть бути істинними дві протилежних тези про один і той самий предмет, узятий в одному і тому ж відношенні. Якщо одне твердження є істинним, то протилежне є хибним.

Згідно із *законом виключеного третього*, два судження, одне з яких є запереченням іншого, не можуть бути одночасно хибними.

Всі ці закони можна застосовувати в межах формальної логіки, яка аналізує сталі явища і предмети, проте вони не є дійсними по відношенню до динамічних об'єктів.

Також філософ вивчав різновиди дедуктивних умовиводів, заклавши основи математичної логіки.

Дедуція – це метод пізнання, завдяки якому рух пізнання відбувається від загального до одиничного. Наприклад, всі люди у цій аудиторії є студентами першого курсу. Це значить, що Олександр, який знаходиться у цій аудиторії, також є студентом першого курсу.

Зрозуміло, якщо ми подивимося у розклад, в якій аудиторії буде лекція на першому курсі, то ми маємо підстави вважати, що всі люди в аудиторії – студенти цього курсу. Проте на перерві сюди могли зайти студенти з інших курсів, молоді викладачі, які виглядають як студенти. Відтак, наш висновок про Василя буде не стовідсотково істинним.

На хибі формальної логіки звертали увагу і філософи, і письменники. Її критикував Гегель, який вважав, що формальна логіка не здатна брати участь у вивченні процесів розвитку, в яких протилежності можуть збігатися і переходити одне в інше.

Дуже дотепно формальну логіку критикував Алан Мілн у своїй казці про Вінні-Пуха, де логічні міркування постійно приводять ведмежа до хибних висновків або взагалі є непотрібними, на кшталт такого міркування: «Це – діра, а діра – це нора, а нора – це кролик, а кролик – це чудова компанія...» Адже ми зразу маємо у свідомості висновок про чудову компанію, де можна чимось підкріпитися, а не підбираємося до цього твердження через довгу низку логічних кроків.

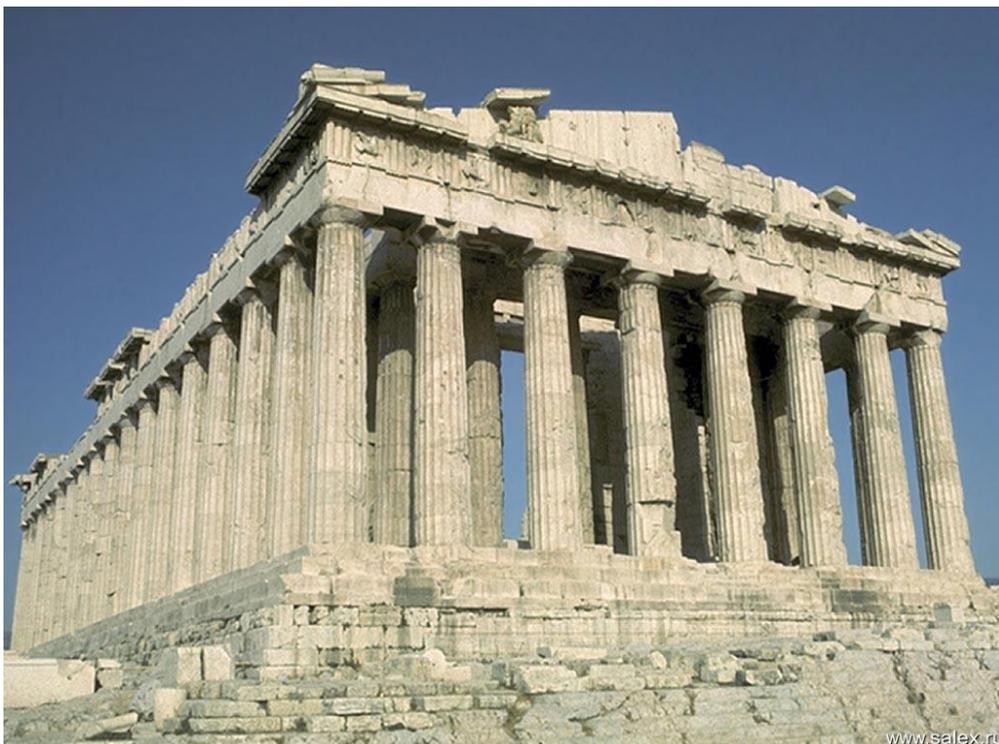
*****

Аристотеля по праву вважають засновником європейської науки. Він здобув в історії культури такий високий авторитет як науковець, що в добу середньовіччя його погляди фактично були канонізовані... на рівні біблійних текстів (!). Проте цей авторитет, що тримався подекуди аж до XIX ст., обернувся науковим догматизмом, який з певного моменту (вже з доби Відродження) став гальмувати розвиток науки.

Подекуди можна почути чи навіть прочитати, що саме релігійні уявлення християн заважали прийняттю теорії геліоцентризму в добу Відродження. Проте це не відповідає реальній історії та змісту священної книги християн – Біблії, де немає нічого про те, що знаходиться у центрі всесвіту, Земля чи Сонце.

Саме *геоцентризм* (космологічна теорія, згідно з якою у центрі всесвіту знаходиться Земля) *Аристотеля* та *Птолемея* (Птолемеї Клавдій народ. бл. 90 р. н. е. – помер у 168/165 р. н. е. – грецький астроном, математик і географ) стояв на заваді геліоцентричним поглядам науковців доби Відродження – *М. Коперника* (1473–1543; польсько-німецький астроном і математик доби Ренесансу) та *Галілео Галілея* (роки життя: 1564 – 1642; італійський фізик, математик, астроном).

У добу античності існувала також *геліоцентрична модель всесвіту Арістарха Самоського* (310 р. до н. е. – бл. 230 р. до н. е.). У середньовічній Візантії добре знали про цю теорію. Візантійські вчені використовували її для вирахування затемнень Місяця і Сонця. Проте геліоцентрична модель була забута через те, що у Візантії критерієм істини вважалася практика, а розрахунки часу затемнень за допомогою геоцентричної моделі були більш зручними, тобто більш раціональними. При цьому результат виходив один і той самий в межах обох астрономічних *парадигм*. Тобто геоцентризм переміг в межах науки не завдяки підтримці релігії, як це помилково вважають деякі автори. Це був результат суто внутрішньої логіки розвитку науки, що в той час спиралася на практику як критерій істини (між іншим, такий самий критерій істини висувався і в деяких філософських теоріях XX ст., зокрема в марксизмі).

Фідій, Іктін, Каллікарт. Парфенон (храм Афіни-дів)

У зведенні храму яскраво відобразився принцип антропоцентризму, бо ідеальний образ цієї споруди формувався на сітківці людського ока із урахуванням скривлень нашого зору. Адже якщо колона гарно освічена, то світло з'їдає частину її обсягу, і вона здається вужчою. Відповідно її робили трохи ширшою. Всі колони в храмі були непомітно для ока нахилені до центру. Це створювало ілюзію більш високої та легкої конструкції. Адже храм було присвячено богині Афіні, й він мав бути іонічного ордеру – по-дівочому легкого, витонченого.

Проте насправді храм збудовано в доричному ордері. І це також було виправдано, бо Афіна також мала в собі більше чоловічих рис, ніж жіночих (розум, войовничість, сила, мужність).

Таким чином, архітектори ніби поєднали два ордери в одному, натякаючи на подвійну сутність богині.

Методи побудови храму певною мірою свідчать про раціоналізм архітекторів і скульпторів адже вони спираються на положення про хибність людських почуттів, які скривлюють реальність. Натомість вони звеличують людський розум. «Почуття нас обманюють, що ж... ми тоді обманемо почуття». Все, що почуття скривлюють рід час сприйняття храму, архітектори скривили у протилежний бік, щоб храм здавався просто ідеальним.

Якщо в філософії антропологічний поворот відбувся в V–IV ст. до н.е., то в грецькій архітектурі він намітився значно раніше, ще в добу архаїки, коли поняття краси стали витлумачувати в категоріях чоловічого і жіночого типів краси (доричний та іонічний ордери).

приставлений Богом до нашого міста, мов до коня, великого й благородного, але зледачілого від жиру, який потребує того, щоб його підганяв якийсь гедзь. І бачиться мені, що Бог послав мене в це місто, що чимсь таким для міста є саме я, посланий йому Богом, аби я, цілими днями повсюдно вештаючись, кожного з вас без упину будив, намовляв і картав.

...смерть є одним із двох: або вмерти – значить стати нічим і померлий нічого вже не відчуває, або ж, як кажуть люди, це є для душі якась переміна і переселення її звідси в інше місце. Якщо це повна втрата відчуття, щось схоже на сон, коли хтось спить так, що навіть ніяких сновидінь не має, то тоді смерть була б дивовижним надбанням... Якщо ж смерть – це немов переселення звідси в інше місце, і якщо правду кажуть перекази, що там перебувають усі померлі, то чи може бути більше добро від неї, мої судді?

...вже пора нам іти звідси, мені – на смерть, вам – до життя, а що з цього краще, того не знає ніхто, крім Бога».

Платон. Апологія Сократа. Діалоги.

URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/apologija-sokrata-dialogi-1580175.html?srsltid=AfmBOopFrPcTN61kxswTkDF2EHhk2CrocprkupdY0ULHc8f8wUjaqosbF>

1580175.html?srsltid=AfmBOopFrPcTN61kxswTkDF2EHhk2CrocprkupdY0ULHc8f8wUjaqosbF

ПЛАТОН

Держава. Книга 8 (фрагменти)

«...скільки є видів державного устрою, стільки ж мусить бути й видів душевного складу людини... якщо існує п'ять видів державного устрою, то повинно бути і п'ять різновидів будови людської душі?

– Людину, подібну до правління аристократів, ми вже розглянули і небезпідставно кажемо, що вона добра й справедлива. Отже, тепер нам слід перейти до гірших:

- 1) до типу людини сварливої і шаноловної
- 2) потім до людини олігархічної,
- 3) демократичної і відтак до
- 4) тиранічної...

(Тип перший – **тимократія та тимократична людина**). «Там пануватиме страх, щоб мудрі мужі не прийшли до влади...; там тягтимуться за тими, хто несамовитий духом, і за тими, хто менш досконалий і схильний більше до війни, ніж до миру, там шануватимуть воєнні підступи й хитрощі, бо постійно триватимуть війни.

... треба перш за все сказати, як **тимократія змінюється на олігархію**.

– ... комори з золотом, що є чи не в кожній приватній особі гублять тимократичній устрій. Бо власники скарбів передусім вишукують, на що б їх можна витратити, і з цією метою перекручують закони на свій лад... Відтак, просуваючись по дорозі жадоби до великих статків, наскільки більше вони цінують гроші, настільки ж менше шанують доброчесність. Отже, вимірюючи все грішми, вони запроваджують закон, що є основою й нормою олігархічного устрою, – закон про встановлення майнового цензу: чим більша олігархія, тим вищий ценз, чим вона менша – тим ценз нижчий. Усім відомо заздалегідь, що ті, у кого немає визначеного майнового цензу, до влади не допускаються. Такий державний устрій здійснюється або насильно, зі зброєю в руках, або за допомогою залякування згори.

– Але що відбувається в самому устрої? Які він має вади, що, як ми говорили, до нього просто липнуть?

– Насамперед, – сказав я, – головна вада – це норма, на якій той устрій тримається. Подумай лиш: це все одно, якби хтось призначав керманців на кораблях відповідно до майнового цензу, а бідного, хоч би він мав і найкращі здібності в тій справі, до управління не допускав.

– Та гріш ціна була б їхньому кораблеводінню.

– А хіба не так само з управлінням і в будь-якій іншій справі чи з будь-якою владою?

Тепер пригляньмося і до (олігархічної) людини: Коли в тимократа народиться син, то, підрісши, він насамперед намагається бути таким, як батько, і йде по його слідах, а потім бачить, що батько несподівано зазнав краху, зіткнувшись із державою, наче з підводним рифом, і все, що в нього було, йде на дно разом з ним: так буває, коли батько є стратегом або обіймає якусь іншу високу посаду, а потім іде під суд, бо на нього звели наклеп нашіптувачі, і його засуджують до смертної кари, або посилають у вигнання, або ж позбавляють громадянських прав, і він втрачає все майно. Тож коли, мій друже, той син усе це побачив, постраждавши, і втративши свої статки, і навіть, як мені здається, перейнявшись страхом за своє життя, він відразу ж у глибині душі скидає з трону шанобство і властивий йому несамовитий дух. Принижений і погамований убогістю, він починає горнутися до грошей, складаючи копійку до копійки і в усьому заощаджуючи, і помаленьку призбирає їх невтомною працею. А по обидва боки того царя, просто на землі, він посадить начало розумності й начало несамовитого духу та змусить їх до послуху. Першому не дозволить ні вираховувати, ні розглядати чогось іншого, окрім того, як можна було б примножити свої скромні статки, а другому не дасть захоплюватися чимось і поважати будь-що інше, крім багатства та багатіїв, і виявлятиме свій гонор тільки у здобуванні грошей або ж у тому, що веде до цієї мети.

– Отже, це і є **олігархічна людина**? – запитав я.

– Так... [Ця людина] ощадлива, працьовита, вдовольняє лише невідкладні власні потреби, не дозволяючи собі зайвих витрат, а всі інші пожадання приборкує як немудрі.

А тепер ... настав час розглянути **демократію**. Демократія, на мій погляд, настає тоді, коли вбогі здобувають перемогу і одних багатіїв убивають, інших виганяють з краю, а решту, зрівнявши в правах, допускають до керівництва державою й посідання високих посад, що за демократичного устрою вирішується здебільшого жеребкуванням.

[**Демократична**] людина живе з дня на день, догоджаючи будь-якому пожаданню, що першим її охопить. То вона напивається під чарівну музику флейт, то раптом цмулить лише воду й доводить себе до виснаження, то знову захоплюється гімнастикою, а буває, що взагалі нічого не робить і нічим не переймається, а потім проводить час у нібито філософських розмовах. Часто береться за політику, схоплюється з місця і говорить, що попало, і робить, що попало, часом захоплюється людьми військовими і пристає до їхнього товариства, або ж захоплюється тими, що роблять гроші, й тоді пристає до їхнього. У її житті немає ні якогось ладу, ні необхідності; вона називає життя приємним, вільним і щасливим і проживає його сповна.

...**в демократичній державі** лиш і чути, що воля (тобто свобода) – понад усе, і що тільки в такій державі годиться жити людині вільній за своєю природою.

– Коли демократичну державу, яка має спрагу волі, очолять кепські виночерпії, ця держава понад міру впивається нерозведеною свободою, а своїх урядовців, якщо вони недостатньо поблажливі й не дають їй повної волі, переслідує карами, закидаючи їм, що вони мерзотники й олігархи. ...покірних правителям громадян там поливають брудом як добровільних рабів...

...там батько боїться своїх синів, а син поводить як батько й ані соромиться, ані боїться тих, хто дав йому життя, бо ж на все свобода. ...У такій державі вчитель боїться учнів і запобігає перед ними, а учні не зважають на вчителів, а заодно й на своїх вихователів...

– А що з того всього постає, – провадив я, – тобі, очевидно, зрозуміло: душа громадян набуває такої ... вразливості, що якби хтось спробував накинути їй бодай яку-небудь думку про покору, вона вибухає обуренням і різко протестує. А закінчується це тим, що такі громадяни перестають зважати навіть на закони – писані й неписані, щоб уже ніхто й ні в чому не мав над ними влади.

– Так ось, мій друже, – наголосив я, – саме з цього способу правління, такого по-молодечому завзятого, і виростає, як мені здається, **тиранія**. ... усякий надмір любить переходити у свою велику протилежність – чи то будуть пори року й погода, чи рослини й тіла, а надто коли йдеться про державні устрої. **Адже надмірна свобода перетворюється ні в що інше, як у надмірне рабство. І для окремої людини, і для держави...**

– Десь у перші дні й узагалі на перших порах ... [тиран] привітно посміхається й вітає всіх, кого лиш зустрине, він навіть запевняє, що він не тиран, і не шкодує обіцянок кожному, зокрема й суспільству в цілому, звільняє від боргів, роздає землю народові й своєму оточенню, прикидаючись лагідною й милостивою до всіх людиною. Що ж до зовнішніх ворогів, то мені

здається, що хоч з одними він і примириться, а інших знищить, так що тут буде повний спокій, усе ж він постійно розпочинатиме якісь війни, щоб народ відчував потребу у вожакові. А ще для того, щоб люди зубожіли від сплати податків і змушені були думати про щоденний хліб насущний, а менше замишляти щось лихе проти нього.

– Це зрозуміло.

– А якби він запідозрив деяких людей у тому, що вони мріють про волю й заперечують його право правити, то таких він би позбувся під приводом того, що вони нібито перекинулись до ворога. То хіба з огляду на це все тиран не повинен постійно прагнути війни?

– Повинен.

– Але ж, поводячись так, він пробуджує до себе щораз більшу ненависть громадян?

Авжеж.

Бо навіть і деякі з тих впливових осіб, що спільними зусиллями допомогли йому посісти високе становище, тепер відверто обурюватимуться і перед ним, і між собою, засуджуючи те, що діється, – принаймні ті з них, хто найвідважніший і найвпливовіший.

Схоже, що так.

– І їх усіх тиранові доведеться знищити, коли він не збирається поступатися владою. Так що, зрештою, у нього не залишиться ні друзів, ні ворогів, хто був би чогось вартий.

– Очевидно.

– Виходить, йому потрібно пильно приглядатися, хто мужній, хто великодушний, хто розумний, а хто багатий. Його «щастя», власне, у тому й полягає, що всім цим він мусить бути ворогом і – хоче того чи ні – кувати на їхні голови лихо, поки не очистить від них державу.

– Нічого собі очищення, – посміхнувся він.

– Ну, так, – відповів я, – воно цілком протилежне до того, яке застосовують лікарі до людського тіла: вони усувають з нього найгірше, залишаючи найкраще, а він усе робить навпаки.

– Мабуть, інакше він просто не може, якщо хоче зберегти владу, – сказав він».

Платон. Держава. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>

АРИСТОТЕЛЬ

МЕТАФІЗИКА (ФРАГМЕНТИ)

«Усіх людей від природи вабить знання. Про це свідчить потяг до чуттєвих вражень, адже їх цінують не тільки за користь від них, але й заради них самих, а серед інших чуттів найбільше – зір. Справді, ми ставимо зір вище за всі інші чуття не лише з огляду на практичні потреби, але й

навіть тоді, коли не маємо наміру щось робити. Причина цього полягає в тому, що саме через зір ми найкраще пізнаємо речі та виявляємо відмінності між ними.

Отож на практиці досвід, мабуть, нічим не відрізняється від мистецтва. Більше того, люди з досвідом краще досягають мети, ніж ті, хто мають загальне розуміння, не маючи при цьому досвіду. Причиною цього є те, що досвід – це знання речей поодиноці, а мистецтво – загалом, і будь-яка дія та будь-яке виникнення стосується одиничних речей. Адже не людину взагалі лікує лікар (хіба в якомусь побіжному сенсі), а Каллія, або Сократа, або будь-кого, хто також має ім'я, і також є людиною. Тому якщо хтось має загальне пояснення, але не має досвіду, і пізнає загальне, не знаючи одиничного, що обіймається цим загальним, той часто помилятиметься в лікуванні, адже лікують конкретну людину. Однак ми гадаємо, що знання й розуміння властиві радше мистецтву, ніж досвіду, і вважаємо тих, хто володіє мистецтвом, мудрішими за тих, хто володіє досвідом (адже мудрість приписують людині радше залежно від знання), і це тому, що перші знають причину, а другі – ні.

Адже ті, хто мають досвід, знають «що», проте не знають «чому»; а ті, хто володіють мистецтвом, знають «чому», тобто знають причину. Тому й керівників у будь-якій справі ми цінуємо вище й вважаємо їх мудрішими й обізнанішими за ремісників, позаяк вони знають причини, тоді як ті, хто має досвід, інколи діють наче неживі істоти, не розуміючи, що роблять (як-от вогонь, що пече). Неживі істоти діють щоразу за своєю природою, тоді як ремісники – за звичкою. Так що керівники мудріші не через практичне вміння, а через те, що мають загальне розуміння і знають причини.

Загалом ознакою знання (і незнання) є здатність навчити, і тому ми вважаємо, що мистецтво більшою мірою, ніж досвід, є знання, бо ті, хто володіють мистецтвом, можуть навчити, а ті, хто мають досвід, не можуть. Крім того, жодне з чуттів ми не вважаємо мудрістю, хоча саме вони є найважливішими для пізнання одиничного, але чуття не пояснюють причину жодного предмета, як-от чому вогонь є гарячим, а вказують лише, що він гарячий.

Тому природно, що той, хто першим винаходив якесь мистецтво, що виходило за межі звичних чуттів, викликав у людей здивування не лише через користь його винаходу, але як людина мудра, яка перевіряє інших. І з винаходом усе більшої кількості мистецтв – з яких одні слугують для необхідних потреб, а інші для дозвілля, – ми завжди вважаємо ці останні мудрішими за перші, тому що їх знання не спрямоване на здобуття користі. Тож, після того як всі такі мистецтва розвинулися, були винайдені науки, що не слугують для насолоди і задоволення необхідних потреб, причому насамперед в тих місцях, де люди мали дозвілля. Ось чому математичні мистецтва були створені спершу десь у Єгипті, адже там касті жерців було надане дозвілля.

Відмінність між мистецтвом, знанням та всім іншим, що належить до того ж роду, пояснюється в «Етиці»; тепер же ми ведемо мову про це тому, що так звана мудрість, на загальну думку, стосується перших причин

і начал. Тому, як уже йшлося раніше, досвідчений є мудрішим за того, хто має лише якісь чуття, митець – мудрішим за досвідчених, керівник – за ремісників, теоретичні науки – за прикладні. Отже, очевидно, що мудрість – це знання про певні начала і причини.

Очевидно, що ми шукаємо знання первісних причин (адже зазвичай ми кажемо, що знаємо, тоді, коли вважаємо, що пізнали першу причину), а про причини говориться у чотирьох значеннях: по-перше, ми називаємо причиною сутність, або чим-бутність – адже кожне «чому» веде до останнього пояснення, а перше «чому» є причиною і началом; другу причину ми називаємо матерією, або субстратом; третя – це джерело руху; і четверта – це причина протилежна цій останній, мета і благо, бо благо є метою будь-якого виникнення й руху. Отже, хоча про ці причини достатньо було сказано нами у «Фізиці», слід спочатку розглянути думки наших попередників, які почали вивчати суще й філософствувати про істину. Адже очевидно, що вони говорять про певні начала і причини, отож розглянути сказане ними буде корисно для нашого дослідження. Справді, або ми знайдемо якийсь інший рід причин, або ще більше впевнимосся в правильності нашої думки щодо тільки-но згаданих.

Дослідження істини є водночас і складним, і легким. Справді, з одного боку, ніхто не в змозі осягнути істину цілком, проте з іншого – всі разом не обманюються. Кожен висловлює якісь судження про природу, і хоч поодиноці ми додаємо до істини мало або нічого, усе вкупі дає певну значну величину».

Аристотель. Метафізика. URL: <https://kompas.co.ua/inshe/page-6-15224-metafizika-aristotel.html>

АРИСТОТЕЛЬ

ПОЛІТИКА

КНИГА І (ФРАГМЕНТИ)

«І. 1. ...всяка держава є певне об'єднання, а будь-яке об'єднання утворюється для певного щастя. Адже всі діють заради того, що вважається достойним життям, тож вочевидь усі об'єднання прямують... до певного щастя. До найбільшого і найвищого з-поміж усіх благ, власне, прямує те об'єднання, що є найголовнішим і охоплює решту об'єднань. Саме воно називається державою або політичним об'єднанням.

4. Перш за все, необхідність змушує сполучатися попарно тих, хто не може існувати одне без одного, – жінку й чоловіка, аби продовжити рід, і це сполучення – не від свідомого рішення, а зумовлюється природним прагненням, що притаманне й решті живих істот та рослин, – залишити після себе подібну істоту.

...за своєю природою об'єднуються також особа, що владарює та особа, котра за своєю природою є підвладною. Перша завдяки своїм розумовим власти-

востям здатна передбачати, і тому вона вже з огляду на свою природу є істотою, що владарює і панує; друга, оскільки здатна працювати лише фізично...

5. ...Але за природою жінка і раб – дві різні істоти.

7. Об'єднання ж, що складається з більшої кількості сімей і задовольняє не тимчасові потреби, – поселення.

8. Об'єднання, складене з більшої кількості поселень, є вже довершена держава, яка, так би мовити, досягла повною мірою самодостатнього стану й виникла для задоволення життєвих потреб, але існує заради досягнення впорядкованого життя. Звідси випливає, що всяка держава, як і первинні об'єднання, – природне утворення: вона є їхнім завершенням...

9. Звідси видно, що держава належить до того, що існує за природою, і що людина (за своєю природою) є істота політична.

12. ...держава існує з природи й, очевидно, з природи передує кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не здатен до об'єднання або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество.

II. 1. ...кожна держава складається з окремих сімей. Сім'я, своєю чергою, складається з частин, сукупність яких становить її організацію. Повноцінна сім'я складається з двох частин: рабів та вільних.

... на думку одних, влада господаря над рабом є ніби наукою, як, зрештою, і владне поряdkування в сім'ї, і державна, й царська влада... На думку інших, навпаки, сама влада господаря над рабом протиприродна; бо за природою не існує ніяких відмінностей, тільки згідно із законом один – раб, другий – вільний. Тому й влада господаря над рабом, ґрунтуючись на сваволі, несправедлива.

5. Коли б кожне знаряддя могло саме виконувати притаманну йому роботу за наказом чи навіть помахом господаря... коли б ткацькі човники самі ткали, а плектри самі грали на кіфарі, – тоді будівничим не потрібні були б робітники, господарям – раби.

7. Хто природно не належить самому собі, а іншій людині – він, хоч і людина, однак за своєю природою раб. Людина ж належить іншій, якщо вона, залишаючись людиною, стає власністю; і вона, як власність, існуючи відокремлено, є діяльним засобом.

...панування і підлеглість не тільки необхідні, а й корисні, і вже від самого народження деякі істоти мають відмінності: одні призначені для панування, інші – для покори. І що досконаліша влада, то краща форма взаємостосунків між нею та підлеглими... Адже, що вміліший ремісник, то краще виконується робота; так само, коли один керує, а другий виконує вказівки, то робота матиме певний результат.

9. Адже в усьому, що становить єдине ціле, утворене з кількох частин, нерозривно зв'язаних між собою або роз'єднаних, – в усьому цьому чітко вирізняються два первні: влади й підлеглості. Це – загальний закон природи: він присутній у всіх живих істотах.

10. Жива істота складається насамперед з душі й тіла, одне з них за природою – владний початок, інше – підлеглий. А ще природою предмета

необхідно розглядати в його первісному, а не зіпсутому стані. Тому й людину треба розглядати в її найкращому фізичному і психічному стані, аби добре зрозуміти наше твердження. Адже в розбещених або схильних до зіпсутостей людей (ми бачимо це) тіло панує над душею, тобто вони поводяться гидко і проти природно.

11. Отже, згідно з нашим твердженням, у всякій живій істоті можна спостерегти владу пана і владу політичну. Душа владарює у тілі як пан, а розум над нашими бажаннями – як державець. Звідси зрозуміло, наскільки природно й корисно для тіла перебувати під владою душі, а бажанням, що піддаються збуренням, – під владою розуму. Коли ж буває навпаки або встановлюється рівновага між ними, – людині заподіюється шкода.

13. Отже, всі, хто відрізняється від інших людей такою мірою, якою душа відрізняється від тіла, а людина від тварини (сюди належать ті, чия діяльність пов'язана з фізичною працею, і це найкраще, що вони можуть робити), – такі люди за своєю природою раби; для них, як і для вказаних вище живих істот, найкраще існування – бути під чиеюсь владою. Адже раб за природою – той, хто може належати іншому, тому він і належить іншому. І ті, в кого вистачає розсудливості розуміти чийсь накази, але хто не здатен наказувати іншим живим істотам, – ті неспроможні досягнути веління розуму, а коряться почуттям.

14. І користь, яку дають домашні тварини, мало чим відрізняється від користі, яку дають раби: і ті, й ті своїми фізичними силами допомагають задовольнити наші повсякденні потреби.

Природа прагне, аби і в фізичному відношенні вільні люди відрізнялись від рабів; в останніх-бо тіло велике за розмірами, придатне для виконання необхідних робіт, пов'язаних з фізичною силою; вільні люди тримаються прямише і не здатні до таких робіт. Вони здатні саме до політичного життя, яке в них ділиться на діяльність воєнного і мирного часу. Трапляється й навпаки: одні мають лише тіло, притаманне вільним, а інші – душу.

15. ...У всякому разі, зрозуміло, що одні люди за природою вільні, інші – раби, і для них таке становище корисне й справедливе.

Отже, одним за природою належить панувати, іншим – коритися, і саме тому, хто наділений від природи владою – призначений бути паном. Однак погана влада не дає користі ні тим, ні тим. Бо все, що корисне цілому, корисне й для частини; все, що корисне для тіла, корисне й для душі. А раб – це ніби певна, хоч і жива, частина пана, хоч і відокремлена, але частина його тіла.

21. Тому між паном і рабом мають бути дружні стосунки, бо так закладено від природи. В тих же, хто у цій справі спирається на закон і насильство, відбувається зовсім навпаки».

Аристотель. Політика. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/Aristotle/Polityka/>

РОЗДІЛ 3. ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКА ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 1. ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА НАУКОВИЙ ДОРОБОК ПЕРИПАТЕТИКІВ. ПРОБЛЕМА СЕНСУ ЖИТТЯ В ЕЛЛІНІСТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

-
1. Доба еллінізму як новий культурний контекст філософування.
  2. Філософський та науковий доробок перипатетиків.
  3. Проблема сенсу життя в кініків та кіренаїків.
  4. Філософське вчення Епікура.

1. Філософією доби еллінізму називають філософські вчення грецьких та римських мислителів, які розвивалися після Аристотеля і завершилися величним синтезом надбань античного любомудрія в філософській школі неоплатонізму, яка справила неабиякий вплив на християнську філософію, догматику, на філософію Відродження та Нового часу.

У добу еллінізму кардинально змінюється світогляд людини, якщо порівняти його з класичним періодом. Відповідно, відбувається поворот і в філософії як формі теоретичного осмислення буття і людини. Якщо класична філософія переважно мала своїм предметом соціальне буття людини, розглядала людину як соціальну, політичну, моральну істоту, то в філософії еллінізму предметом стає *внутрішній світ людини, її особистісна моральність та її персональні гносеологічні здібності*.

В історії філософії цей поворот не має особливої назви, проте ми можемо цілком слушно назвати його *психологічним поворотом*, оскільки предметом пізнання відтепер постає *душа людини*.

Цікаво, що у процесі послідовного переключення на новий предмет, – переключення, яке розпочалося із абстрагування від онтологічної проблематики, філософія еллінізму в своєму психологічному повороті врешті решт знову повертається до онтології як вчення про *трансцендентне буття (стоїцизм і неоплатонізм)*.

Ця світоглядна переорієнтація була виразом етичної рефлексії щодо соціально-політичного буття людини як такого, що став у добу еллінізму нести загрозу як самій людині, її свободі, так і класичному розумінню справедливості. Грецький поліс пішов у минуле. Разом із ним пішла у минуле ілюзія про можливість впливу окремого громадянина на політичні події та культурне життя держави.

Натомість саме в добу еллінізму, спочатку завдяки походам Олександра Македонського на Схід, а потім через посилення Римської імперії, відбулося неймовірне «розмноження» артефактів грецької культури на всіх захоплених територіях. Копіювалися скульптури давньогрецьких майстрів, будувалися храми на кшталт грецьких, переписувалися філософські тексти тощо. Надзвичайної популярності набула афінська філософська освіта. В цей час продовжують діяти Платонівська академія та Лікей Аристотеля, кінічна та кіренська школи. Також з'являються нові філософські теорії, які представляють чотири нові школи доби еллінізму: *скептиків, стоїків, неоплатоніків та Епікура (епікурейці)*.

У цей час формуються нові наукові центри. Мовою міжнародної наукової спільноти виступала *грецька*.

Найбільшим з них була Александрія, де знаходилася своєрідна міжнародна наукова академія, Мусейон, із величезною бібліотекою, вищою школою, астрономічною обсерваторією, анатомічним театром, численними лабораторіями тощо.

Монополія Єгипту на виготовлення та використання папірису призвела до того, що Александрія стала центром виробництва книг. Було видано закон, згідно з яким жодний корабель не міг вийти з гавані, якщо на його борту знаходилися сувої, яких не існує в бібліотеці Мусейону. Кораблі обшукувалися та невідомі сувої вилучалися. Потім вони переписувалися в скрипторії Мусейону, і вже тоді поверталися на корабель, який тепер міг продовжувати свій шлях.

Також наука розвивається у таких центрах, як Пергам, Антіохія, на о. Родос. Провідними науками тої доби були математика, геометрія, механіка, астрономія. Між іншим, музика в ті часи вважалася наукою, а не мистецтвом, а медицина мистецтвом, а не наукою через індивідуальні особливості протікання й лікування хвороб. Якби тоді лікарям сказали, що колись всі хвороби будуть лікуватися за одним, стандартним протоколом, тобто підхід до хворого буде суто технологічним, вони б вирішили, що це є вияв жахливого занепаду медицини. І це певною мірою так і є. Особливо яскраво з негативної точки зору сучасні технології себе продемонстрували під час першої епідемії ковіду. Адже хворіли і молоді, і старі, і люди з підвищеним тиском, і пацієнти з низьким тиском та різними супутніми хворобами. Але протокол це не враховував. У результаті частина пацієнтів (на сьогодні навіть приблизна цифра не відома) померла не від самого ковіду, а від стандартизованого лікування.

Серед медиків доби еллінізму було чимало скептиків, а філософсько-скептики свої сумніви обґрунтовували серед інших причин дуже неоднозначним медичним досвідом, що мав справи з унікальною для окремого хворого симптоматикою та непередбачуваністю результатів лікування.

2. Філософський та науковий доробок перипатетиків

Назва цієї школи пішла від грецького слова *прогулюватися*, адже Аристотель викладав свої думки під час прогулянок із учнями.

Школа перипатетиків існувала з 334/225 р. до н.е. до III ст. н.е. і мала значний вплив на науку, зокрема на розвиток низки таких природничих дисциплін як ботаніка, біологія, механіка тощо.

Нова методологічна настанова Аристотеля щодо гносеологічної адекватності людських почуттів, керованих розумом, відкрила широкі можливості для розвитку тих наук. Особливо для тих дисциплін, де окремі факти складають необхідну емпіричну основу: біології, ботаніки, ембріології, психології, механіки, астрономії, політології, економіки тощо. При цьому продовжують розвиватися й теоретичні засади математики, фізики, астрономії та інших наук.

Наступником Аристотеля в якості очільника Лікею був його учень **Теофраст** (371 – 287 до н. е.), який також певний час навчався в Академії Платона. Діоген Лаерський пише, що Теофраст був автором понад 227 праць, які відносилися практично до всіх галузей науки того часу. Найбільш відомими були його праці в галузі ботаніки, через що Теофраста вважають батьком цієї науки.

За тваринами він теж спостерігав, хоча в них із Аристотелем було щось на кшталт «домовленості» щодо розподілу сфер дослідження: тваринами займався Аристотель, а рослинами Теофраст. Так ось: спостереження за тваринами привело Теофраста до висновку, якого немає в Аристотеля. *Теофраст побачив, що живі істоти не тільки відчують, але й розуміють; не тільки розуміють, але й мислять. Тому він вважав аморальним позбавляти тварин життя, адже вони мають таке само право жити, як і людина.* Відтак він не вживав їжу тваринного походження і радив те саме іншим. Фактично Теофраст в Європі був найпершим зоозахисником.

Пізніше неоплатоніки також закликали не вбивати тварин і не вживати їх в їжу. Проте там вже буде інша аргументація. Спостерігаючи за впливом важкої м'ясної їжі на сферу свідомості, вони прийшли до висновку, що відповідне харчування посилює пристрастність людини, її залежність від матеріального буття.

Теофраст не погоджувався із Аристотелем щодо відповідності щастя чеснотам людини. Він бачив, що щасливе життя у більшості

випадків не залежить від людини, особливо від її моральності. Скоріше, навпаки. На думку Теофраста, щастя є результатом дії різних *зовнішніх* чинників. Усім керує доля (фортуна), і мудрість не робить людиною щасливою.

Також Теофраста (разом із Аристотелем) вважають засновником психології. Цьому послугувала невеличка збірка Теофраста під назвою «**Характери**». В ній мислитель описав 30 різних моральнісних портретів людей, додавши яскраві психологічні характеристики. Це такі типажі, як *підлесник, балакун, хвалько, буркотун* та інші.

На початку розгляду певного характеру Теофраст дає приблизне його визначення із виділенням провідної риси. А потім змальовує прояви цього характеру в різних побутових та громадських практиках. Більшість з них, як відчувається, написано з натури, проте дещо у карикатурній формі (сміх наразі виступає у формі кепкування).

Теофраст очолював школу перипатетиків 36 років. Після його смерті афіняни вшанували його пам'ять пишною похоронною процесією.

Наступником Теофраста на посаді голови Лікею став **Стратон Лампсакський** (340 – 268 рр. до н. е.), який керував Лікеєм також до самої своєї смерті.

Емпіричний метод дослідження Стратон застосовував у процесі вимірювання швидкості падіння тіл: він кидав їх із різної висоти. Вважається, що у такий спосіб мислитель *заклав основи експериментальної фізики*.

Якщо Аристотель критикував Платона за те, що той мислить ідею трансцендентною до матеріального предмету, то Стратон заперечував відокремлене існування Бога і душі. Стратон висловив той погляд на природу Бога, що пізніше став називатися *пантеїзмом*. З його точки зору, божественна сила існує в самій природі, розчинена в ній. Тобто вона не є чимось надприродним. А природа, у свою чергу, не є явищем бездуховним, суто матеріальним. У ній присутні божественні прояви.

Ще один представник перипатетичної школи – **Деметрій Фалерський** (бл. 355 р. до н. е. – після 283 р. до н. е.). Він був учнем Теофраста. Прославився як державний діяч, автор численних праць з історії, філософії, граматики, риторики. Також він став першим укладачем збірки байок Езопа. Його власні твори, нажаль, не зберіглися. Діоген Лаерський пише, що за кількістю творів мислитель перевершив чи не усіх перипатетиків свого часу. Кажали, що у вченості й різнобічності своїх знань і напрямків наукових занять він не мав собі рівних.

На прикладі діяльності Деметрія Фалерського ми бачимо, як філософ може використовувати свої знання в правлінні державою. Не випадково він заслужив звання третього з найвідоміших законодавців

Афін після Драконта й Солона. Зокрема Деметрій упорядкував фінансові справи держави таким чином, що довів її прибуток до 1200 талантів на рік. Оречевлюючи принцип «золотої середини» Аристотеля, Деметрій намагався уникати двох крайнощів у житті громадян міста – жадливої бідності та надмірної розкоші. Він добився того, щоб основні продукти продавалися в Афінах досить дешево, і відтак, припасів у жителів завжди було вдосталь. При цьому Деметрій ввів декілька законів проти розкоші. Дух громадян він підтримував на високому рівні за допомогою державних свят, які відзначалися з великою пишністю. За це його дехто критикував, мовляв треба більше витратити на військо і зброю, ніж на розваги.

Деметрій як державець всіляко підтримував Лікей та свого вчителя Теофраста на посаді його голови. Також він допомагав найбільш шанованим афінським філософам, які не входили до Лікею. Деметрій як державний діяч усвідомлював важливість для Афін «бренду» її філософії. Це дозволило в добу еллінізму залучати в місто на навчання учнів з інших країн та земель. Зокрема отримати саме афінську освіту було дуже престижним в римлян. Тобто в галузі того, що сьогодні називається *освітнім менеджментом* він був досить успішним.

У 297 р. до н.е. Деметрій Фалерський через політичні переслідування поїхав із Греції до Александрії. Там він став радником Птолемея I, якому допомагав писати закони держави. Тоді ж Деметрій виступив ініціатором створення одного з провідних науково-культурних центрів елліністичного світу – Мусейону та бібліотеки при ньому в єгипетській Александрії. Працювати в Мусейон запрошували найкращих, найвідоміших учених із різних країн світу. При цьому науковці жили на повному утриманні спочатку Птолемеїв, а потім римських імператорів.

Участь в політичних інтригах, яких важко уникнути, якщо знаходишся на верхівці влади, погано закінчилася для Деметрія. Нащадок царя Птолемея помстився Деметрію за те, що той підтримував у претензіях на престол не його, а іншого сина царя. Філософ фатально для себе помилився: Птолемея передав владу брату того, на чиєму боці був Деметрій Фалерський. Тому новий володар спочатку просто вислав Деметрія з міста, а потім, ймовірно, підіслав до нього вбивцю (за офіційною версією Деметрія вкусила змія).

3. Проблема сенсу життя в кініків та кіренаїків

Однією з центральних проблем історико-культурного періоду, що розглядається, є *проблема сенсу життя*. При цьому ми маємо як крайні форми відповіді на питання, так і спробу знайти «золоту середину» між чисельними стражданнями людини, необхідністю розумно обмежувати споживання і прагненням до безмежної насолоди життям: між *аскетизмом* і *гедонізмом*.

Школа кініків відноситься як до сократичного, так і до елліністичного періодів античної філософії. Вона проіснувала з IV ст. до н.е. по IV ст. н.е. Її засновником (або одним із засновників) був **Антисфен** (445/435 до н. е. – 370/360 до н. е.).

Школа отримала свою назву, за версією Діогена Синопського, від слова «собака», оскільки хтось із афінян так назвав одного з представників цієї школи. Це була інвектива, тобто лайка. Проте кініки не образилися, адже вони *вважали собак набагато кращими за людей* (в чому автор цього підручника може з ними погодитися, якщо не йдеться про окремі, поодинокі особистості, а про людей-взагалі).

Людина в філософії кініків – це природна істота. Відтак, вона повинна відмовитися від усіх соціальних умовностей, правил, моралі та повернутися назад, в природу, *розчинитися у ній*. Це і є сенсом життя в кініків.

Суспільство кініки розглядають як джерело усіх нещасть, несвободи і негараздів: заздрості, гніву, підступності. *Суспільство примушує людину жити за завищеними нормами споживання та викривляє природну моральність людини*. Прагнення до влади і грошей являються неприродними бажаннями, через які відбуваються найтяжчі злочини. Також в суспільстві існує нерівність, несправедливість. Одні багато працюють, але мають мало матеріальних благ. Інші нічого не роблять, але їдять і п'ють дорогі наїдки та напої.

Кінік прагне до *максимальної свободи від суспільства і суспільної моралі (автаркія)*. Ця свобода передбачала, перш за все, *свободу думки як природне право кожної людини*.

Також від кініків пішло уявлення про те, що *все природне в поведінці людини не є потворним*. Вони проголошували повну статеву свободу, тобто були першими, хто закликав приблизно до того, що в XX ст. отримало назву сексуальної революції. З чого можна зробити висновок, що аскетами вони були у площині житла, одягу та їжі. На статеву сферу людського буття їхній аскетизм не розповсюджувався.

В етико-політичній сфері кініки першими сформулювали ідею *космополітизму*. *Для космополіта людина є громадянином усього людського світу, а не лише своєї держави, народу чи етносу*. І на хороших та поганих люди діляться не за політичною чи етнічною ознакою, а за своїми моральнісними вчинками.

Однією з причин появи космополітизму була Пелопоннеська війна, яка загострила протиріччя між афінськими «патріотами», які бажали війни до повної перемоги, і тими, хто бажав укласти мир, бо бачив тенденцію занепаду держави і державності. Космополіти злих і небезпечних для держави людей бачили не тільки в Спарті, але й в самих Афінах, серед її так званих «патріотів». В цьому сенсі космополітичною була комедія Аристофана «Лісістрата», в якій комедіограф об'єднує жінок ворогуючих Афін і Спарті в їхній боротьбі за

мир. Ви скажете, а що ж наразі може бути смішним, якщо йдеться про війну? А смішним було те, що жінки в комедії Аристофана домовилися не спати із чоловіками до того часу, як ті не підпишуть мирний договір.

Теоретичне обґрунтування космополітизму ми зустрічаємо також у такій філософській школі доби еллінізму як *стоїцизм*. Проте в межах стоїцизму соціально-політичні причини ідеології космополітизму були принципово іншими. Сам характер імперії як універсального, над-етнічного політичного утворення сприяв відповідному стилю мислення вже не у формі політичної опозиції, а рівні державної ідеології.

Для кініка суспільна (полісна) мораль, правила поведінки є цілком штучними явищами. Кінік прагне до незалежності від суспільства, ціною чого є його максимальний аскетизм (в їжі, в одязі та у місці проживання). За легендою один із найвідоміших кініків – Діоген Сінопський – жив у великій діжці, стверджуючи, що для нього достатньо того, що діжка закриває його від вітру та дощу. Їв він те, що знаходив. Інколи йому, як собаці, кидали їжу на землю. І він її підбирав без гордості, як підбирає їжу тварина. Одного разу він просив милостиню у статуї, тож його запитали, нащо він займається такою безглуздою справою. На це Діоген відповів, що привчає себе до відмов.

Якось він знайшов на дорозі плід і мив його у струмку, щоб пообідати. У той самий час повз нього у дорогому одязі проходив представник школи *кіренаїків*. Філософ направлявся на бенкет до тирана. Він побачив Діогена і зупинився над ним із такими словами: «Ох, Діогене, якби ти міг зацікавити правителя своїми мудрими промовами, тобі не треба би було їсти оцю гидку їжу». На що Діоген відказав: «А якби ти навчився їсти таку просту їжу, то тобі не треба би було принижуватися перед тираном». Адже розповідали, що тиран нещодавно розсердився на Антисфена і плюнув йому прямо в обличчя. А той спокійно витерся і продовжував веселитися на бенкеті тирана так, ніби нічого не сталося. Коли ж Антисфену дорікнули повною відсутністю в нього почуття гідності, він відказав: «Рибалки заради невеличкої риби витримують солоні бризки морі й небезпеку штормів. То хіба я заради величезної рибини не витримаю на обличчі слину правителя?!»

Кіренаїки попри своє прагнення до фізичних насолод дещо успадкували в Сократа: вони продовжують традиції атропоцентризму; також філософія була для них не теорією, а способом життя. Кіренаїки зробили своїм життям дуже важливий для історії культури експеримент, результати якого, на мою думку, мають надзвичайне значення, хай вони і були негативними. Вони проголосили, що сенсом життя є фізичне задоволення, і послідовно реалізовували таке бачення.

Ця філософська позиція отримала в історії філософії (етики) назву *гедонізму*. І перші кроки створеної учнем Сократа *Арістіппом із Кирени* (бл. 435 – 355 рр. до н. е.) філософської школи були дуже успішними з точки зору кількості нових адептів.

У гносеології кіренаїків предмети світу існують об'єктивно, незалежно від свідомості людей, проте їх неможливо пізнати. Як і софісти, кіренаїки стверджували, що людина має справу лише із своїми відчуттями, через які вона сприймає речі. Відповідно, говорити, що щось є добрим, а щось поганим, ми можемо лише з суб'єктивної точки зору. А суб'єктивно ми прагнемо до чого? До насолод. Натомість намагаємося уникнути страждань і важкої праці. Відтак, треба довіряти нашим чуттєвим прагненням.

Звичайно в Арістіппа є також думка про те, що слід уникати тих насолод, що здатні привести до страждань. Тобто важливо міркувати також про наслідки насолод, а не занурюватися в них бездумно. Почуття не мають володіти нашим розумом повністю.

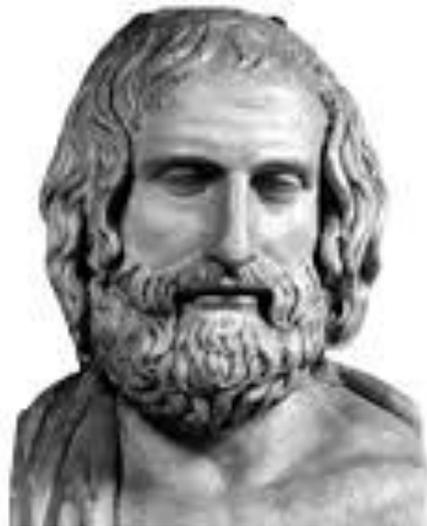

Проте не всі представники школи кіренаїків дослухалися до цієї поради. Серед них були і досить послідовні гедоністи, які своїм експериментом щодо затягування (продовження в часі) фізичних насолод дійшли до такого поганого стану здоров'я, що мусили терпіти численні страждання. Відтепер вони вже не могли насолоджуватися. Один із таких кіренаїків на ім'я *Гегесій* сформулював ситуацію приблизно наступним чином: Сенс життя – насолода. Це безперечно. Але ми вже не можемо насолоджуватися життям, яке перетворилося для нас на суцільне страждання. Відтак, єдина можливість припинити страждання – це самогубство.

Через цей заклик до самогубства, який здійснили Гегесій та його послідовників стали називати *вчителями смерті*.

Таким чином, доведення гедонізму до крайніх його проявів призвело до самозаперечення цього вчення. Проте для людства це був би позитивний досвід, якби пам'ять про нього відновлювалася в культурі. Натомість в культурі ми спостерігаємо відтворення саме різних форм гедонізму. І кожна людина має лише на власному досвіді зрозуміти його негативні наслідки. Це до питання про граблі, на які люди, що не цікавляться філософією, не перестають наступати протягом століть.

4. Вчення Епікура. Епікур (341 р. до н. е. – 270 р. до н. е.).

Можливо, що саме Епікур був *першим* філософом-матеріалістом в Стародавній Греції (філософи цього напрямку вважають первинним матерію, а не свідомість; також вони заперечують Бога і безсмертя душі). В класичному варіанті матеріалізм розвивається вже в добу Нового часу. Епікура можна назвати матеріалістом дещо приблизно, адже він визнавав існування богів (визнавав або змушений був визнавати – це не відомо).

У 306 р. до н. е. Епікур заснував свою школу в Афінах, представників якої називають епікурейцями. Ця школа мала назву «Сад Епікура». На вході у школу філософ вперше використав прийом письмової реклами. Він обіцяв кожному перехожому, який завітає до нього, що йому тут буде добре. Бо тут *вищим благом є насолода*. Проте сенс того, як саме він розуміє насолоду, Епікур наразі не прописав. Це ставало зрозуміло вже тим, хто «спіймався» на гачок «реклами» й вирішив зайти в «Сад».

В Епікура ми знаходимо спробу знайти «золоту середину» між гедонізмом і аскетизмом. Він також проголошує сенсом життя насолоду, проте, на відміну від кіренаїків, вчить насолоджуватися розумно і безпечно, без поганих наслідків. Адже непомірні фізичні насолоди

здебільшого призводять до страждань. Наприклад, надмірна їжа... Спочатку людина просто відчуває важкість у шлунку від переїдання, а пізніше вже отримує хронічні хвороби через культ насолоди на постійних бенкетах. Так само людина починає через певний час страждати і через інші свої пристрасті. Спроба подовжити відчуття насолоди призводить до страждань. Натомість духовні, інтелектуальні насолоди не мають негативного результату. Тому запрошення Епікура насолоджуватися життям треба витлумачувати як заклик насолоджуватися мудрістю, спілкуванням із цікавими людьми, філософськими бесідами.

Епікур здійснює *класифікацію потреб і відповідних насолод*, щоб позначити ті з них, які, з його точки зору, позбавлені сенсу. Критерій необхідності тої чи іншої потреби/насолоди він запозичує в кініків, які вважали природу джерелом блага, а суспільство причиною зла.

Першу групу насолод складають *природні й необхідні*. Йдеться про потребу в їжі, воді, одязі, певному житлі. При цьому всі ці потреби задовольняються *найпростішими* предметами харчування, одягу чи житла, які у цій своїй якості і є *необхідними*.

Проте їжа, одяг і житло втрачають якість бути необхідними, якщо вони стають не будь-якою їжею, одягом і житлом, а певним: якісним, модним, престижним товаром. Потреба у цих предметах залишається в межах *природної, але вона перестає бути необхідною*.

Якщо ж людина прагне влади, слави, розкоші, то ці потреби не є ані необхідними, ані природними.

В Епікура людина не є виключно природною істотою. Дійсні й найвищі (до того ж безпечні й корисні) насолоди вона може отримати лише в суспільстві й в культурі, вивчаючи філософію і науки, в дружніх стосунках, присвячуючи свій час спілкуванню з іншими розумними людьми.

Таким чином, Епікур запозичив деякі елементи у вченнях про сенс життя, як у кініків, так і в кіренаїків. Але він запропонував власну, третю з можливих позицій, що *частково* «зняла» протиріччя перших двох.

Окрім проблеми сенсу життя Епікур продовжує розвивати античний *атомізм*, який походить від філософії Левкіппа та Демокріта.

Якщо Демокрит дає «науково-філософське» обґрунтування долі, року, стверджуючи, що жодний атом не може відхилитися від траєкторії свого руху до центру буття, яким є Благо, то Епікур вже на рівні атомів закладає у буття момент випадковості та свободи. Він вважає, що навіть найменший з атомів має можливість відхилитися від певної траєкторії. Безумовно, така ідея могла виникнути тоді, коли людина на рівні світогляду переосмислила співвідношення долі й вільного вибору, необхідності і свободи. Наявність простору *внутрішньої* свободи, яку усвідомлює елліністична людина, знаходить своє відображення у припущенні невеличкої долі свободи у самій основі буття. Якщо прагнення до задоволень позбавляє людину свободи, то усвідомлення необхідності ухилятися від зайвих бажань рятує від страждань.

Епікур вважав, що *філософія повинна мати практичний сенс*. Цей сенс полягає в тому, щоб навчити людей бути щасливими. А щасливими вони можуть бути, за Епікуром, якщо, позбавляться своїх фобій (страхів). У питанні щастя Епікур залишається на ґрунті вчення Демокрита, який також мав не меті не стільки пізнання світу, скільки досягнення довершеного життя.

Рефлектуючи щодо фобій, Епікур приходять до висновку, що найпоширенішими й найбільш небезпечними, які позбавляють людину мирного і щасливого життя, є страх богів і страх смерті.

Як ми вже говорили, наявність богів Епікур не заперечує. Та він вважає, що боги є *абсолютно трансцендентними* по відношенню до усіх матеріальних світів і, тим більше, до людей. Тобто вони існують між світами, де ані їх неможливо пізнати чи попросити про щось, ані вони не можуть якимось вплинути на людей. Земні справи їм абсолютно не цікаві. Якби це було б якимось інакше, – міркує Епікур, – то добрі люди не страждали би від злих, а злі би не святкували перемоги над добрими.

Позбавити людину страху перед смертю Епікуру значно складніше, бо він заперечує безсмертя душі. В нього душа є тілесною. Вона розпадається на атоми разом із смертю тіла. Тобто для Епікура смерть – це повне зникнення людини, якщо не брати до уваги «безсмертя» атомів, доля яких людину зазвичай ніяк не хвилює.

Епікур формулює сенсуалістичне вчення про пізнання: для нас існує те, що ми сприймаємо почуттями. Оскільки смерть ми почуттями не сприймаємо, то її для людини і не існує. Коли ми думаємо про смерть, її ще немає, коли ж вона приходить, то тоді вже немає нас. Тобто людина і смерть ніколи не зустрічаються. Чого ж її боятися, якщо вона є для нас ніщо?

Приблизно така логіка.

Відповідну антифобіальну практику навряд чи можна вважати переконливою в психологічному сенсі, проте, безумовно, вона є дотепною. Будемо сподіватися, що принаймні самому філософу вона допомагала...

Якщо вдалося людині позбавитися страху богів і смерті, то це вже значний крок до щастя. Проте саме щастя для Епікура та його послідовників має три складові: відсутність страждання, наявність дружніх стосунків та здобуття стану незворушності душі.

*****

Як ми бачимо, усі логічно можливі варіанти заперечення, усунення фізичного та психологічного страждання як негативних факторів людського життя вже на цей час сформульовано. Тому можна припустити (поки що абстрактно), що обов'язково знайдеться й такий філософ (або навіть ціла школа філософів), який почне переосмислювати *страждання як явище не стільки негативне, скільки позитивне*.

Виявляється, що, дійсно, такі філософи в античності були, і вони були дуже впливовими у відповідний час. Їхня філософська школа мала назву *стоїцизму*.

Невільник, що помирає
Скульптура доби еллінізму

ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ СТОЇЦИЗМУ

1. Етапи розвитку стоїцизму.
2. Основні положення філософії стоїцизму.
3. Римський стоїцизм та його вплив на римське право.

1. Стоїцизм – одна з філософських шкіл доби еллінізму, коли, як вже ми писали, предметом філософії стає внутрішній світ людини, її душа. В історії стоїцизму виділяють Ранню, Середню Стою та Пізній або Римський стоїцизм.

Рання Стоя. Стоїцизм було засновано *Зеноном із Кітіону* (334 – 262 рр. до н. е.), який обрав філософію в якості шляху досягнення спокою душі. Перед тим, як зробити цей вибір, він в один день втратив усе своє майно, бо його корабель затонув разом із товаром. З того часу стоїцизм завжди ставав у пригоді людям, які потрапляли у якусь біду або жили у постійній небезпеці та тривозі. Це філософське вчення дуже підходить для тих людей, що опинилися в межовій, екзистенційній ситуації, яку неможливо змінити на краще ніякими зовнішніми засобами. Рецепт стоїків полягає в тому, *якщо змінити ситуацію неможливо, треба змінити своє свідоме ставлення людини до неї.*

Свою назву стоїцизм отримав від однієї з колонад в Афінах, де зустрічалися філософи цієї школи. Треба пам'ятати про довге спекотне літо в Греції. Для того, щоб громадяни могли прогулюватися і дихати свіжим повітрям у затінку, будувалися довгі колонади з перекриттям.

Згодом слово «стоїчний» стало крилатим, і стало позначати витривалість, стійкість, мужність, незворушність. Наприклад, «він стоїчно переніс страшну звістку про загибель рідного міста».

Основну увагу філософія стоїцизму приділяла етичним питанням. Також стоїки займалися логікою, яка в них включала теорію пізнання, граматику та... поетику. Фізикою вони називали вчення про світ, космос, природу.

Окрім Зенона називається ще один філософ, внесок якого у розвиток стоїцизму заслуговує на те, щоб поставити його поряд із засновником вчення.

Це – *Хрісіпп* (280 – 208 рр. до н. е.), який як систематизував, так і розвинув стоїцизм. За його головування школою вплив стоїцизму розповсюджується за межі Афін.

Середній період був часом, коли стоїцизм через своїх представників Панетія (185 – 110 рр. до н.е.) та Посідонія (135 – 51 рр. до н. е.) здійснює вплив на світогляд римлян

Пізній Стої (*Римському стоїцизму*) притаманний значний вплив на світогляд широких верств римського населення. В цей час стоїки концентрують свою увагу на етичних та етико-релігійних проблемах. Саме в стоїцизмі римляни знайшли потрібні їм відповідь на ті питання, які постійно поставали перед ними як у більш-менш спокійні періоди (що були доволі короткими), так і в часи смут, заколотів і війн.

Найвизначнішими представниками римського періоду були *Луцій Анней Сенека* (4 р. до н. е. – 65 рр. н. е.), *Епіктет* (50 – 138 рр.) і *Марк Аврелій* (121 – 180 рр.).

Сенека був дуже впливовою людиною при дворі імператора Нерона. Епіктет був звичайним рабом, проте звільнився від неволі саме завдяки послідовно стоїчному стилю життя. Марк Аврелій був імператором, що вів свій філософський щоденник («Наодинці з собою»), завдяки якому він увійшов в історію як «філософ на троні».

Після Марка Аврелія стоїцизм поступається місцем неоплатонізму та християнству. Подекуди стоїцизм навіть плутають із християнством, проте це принципово різні вчення, а їхня подібність постає лише в результаті поверхневого бачення сутності цих учень, про що мова піде нижче.

Сьогодні стоїцизм став дуже популярним в освічених колах Європи. Наразі це вчення вийшло за межі філософії й стало широко використовуватися у психотерапевтичних практиках. Зокрема відповідній популярності посприяв такий автор книг із сучасного стоїцизму – психотерапевт Дональд Робертсон. Надзвичайної популярності стоїцизм набув сьогодні також для української інтелектуальної еліти.

II. Основні положення філософії стоїцизму. Зенон заклав ідею тричленної структури філософії, яка, на його думку, складається з фізики, логіки і етики. Ілюстрацією відповідної структури є метафора *яйця*. При цьому білок розглядається як символ фізики, шкарлупа – логіки, а жовток позначає провідне, центральне вчення стоїків – їхню етику.

Стоїчна логіка виступала в якості того, що ми сьогодні називаємо гносеологією або епістемологією. В її межах йшлося про істинні та хибні судження, а також про мистецтво донести істину до слухачів (риторика).

Стоїчна фізика своїм предметом мала вчення про буття, Бога (теологія), космос, природу та про причинність

Усі об'єкти Всесвіту поділялися стоїками на чотири кластери: субстрат, якість, внутрішньо визначені та зовнішньо визначені пред-

мети. Розумною субстанцією буття в них виступає Бог. Йому стоїки надали якостей, запозичених в Анаксімена («розумне дихання»), Геракліта («творчий вогонь») і в природи кініків. Також стоїки запозичили в Геракліта вчення про «вічне повернення», в результаті якого буття в якийсь момент занепадає і знищується, але при цьому оновлюється через згоряння у всесвітньому вогні.

Етика є центральним вченням стоїків. Усі інші частини філософії мають теоретичний фундамент саме в етиці як у найважливішому вченні. Навіть свою онтологію (вчення про буття) стоїки «спроєктували» на морально-духовну площину, подібно до досократиків, для яких закони космосу імпліцитно включають моральні закони. Також стоїки відновлюють критику досократиками індивідуального свавілля людини на противагу добродесної поведінки як такої, що відповідає природі розумної людини. «Жити згідно з природою – це те ж саме, що жити згідно з чеснотою», – казав Зенон.

Для стоїків в усьому, що існує, потенційно закладені чесноти (добра, блага) або вади зла. Також існують «серединні явища», які отримують назву «адіафора». Це те, що люди зазвичай вважають злом, але його можна повернути (проінтерпретувати) на благо. Це – бідність, страждання, хвороби, смерть... «Серединними» також є багатство, краса, здоров'я, влада... Люди вважають їх добром, проте вони можуть нести людині зло. Пересічні люди бажають грошей, успіху, здоров'я та зовсім не бажають бути бідними і хворими. Натомість стоїку має бути байдуже, в якому він стані. Якщо він має здоров'я і багатство, він пам'ятає про те, що все це є швидкоплинним і може скоро зникнути. Якщо ж він страждає від хвороб, ран, бідності тощо, він також пам'ятає, що все є скороминучим і своїм терпінням заслуговує на краще життя на землі або на блаженне потойбічне життя. І в першому, і в другому випадку, стоїк не переймається зовнішніми цінностями або їх відсутністю, але плекає в собі силу духу – свій «квіток» у вічність.

Чотири провідні чесноти, які постулюють стоїки, – це мудрість, мужність, поміркованість та справедливість. При цьому вони дещо повторюють Сократівське розуміння чесноти як знання. Кожна з чеснот передбачає певне знання. Мудрість (розсудливість) витлумачується як знання об'єктивного стану речей. Тобто це – знання того, що є злом, що є добром, а що належить до «серединних речей».

Стоїки частково відкидають суб'єктивістське розуміння чеснот і вад, яке здійснювали софісти. Проте вони не тільки залишають місце для інтерпретації, якщо йдеться про серединні явища, але й надають їй онтологічного статусу. Інтерпретація має бути здійснена за певним методом, канонам. Це не будь-яке суб'єктивне бачення, а така робота людського мислення, яка відкриває дійсний, з точки зору стоїка, сенс серединних речей.

Мужність стоїки витлумачують дуже близько до поняття «золотої середини» Аристотеля. Нагадаємо, що для Аристотеля справжня мужність є «золотою серединою» між двома недоліками: боягузтва і надмірної, безумної відваги. Мужня людина, за вченням стоїка, – це не та, що приймає будь-який виклик і бездумно гине в нерівному бою. Мужність – це знання про реальні ризики. І це здатність адекватно оцінювати небезпеки і діяти у відповідний спосіб: ухилитися від загрози чи у крайньому випадку приймати виклик і боротися. Також мужність передбачає розумне керування такими почуттями, як хвилювання, страх, гнів...

Чеснота поміркованості базується на знанні того, що є необхідним, а що не є, або, навпаки, є зайвим; чого варто бажати, а чого – ні.

Провідною й синтетичною, як і в Платона, є чеснота справедливості. Вона виражає загальне знання належного як такого: належного по відношенню до богів, до людей, суспільства, природи... Йдеться про місце людини в бутті, в космосі, в соціумі.

Справедливість включає в себе не тільки знання блага, але й прагнення чинити добро, виявляти любов до інших. Справедливість, на думку стоїків, має бути основою права. Для них справедливість – це внутрішнє знання, якому кожний стоїк *вільно* слідує в усіх своїх думках і діях. Що ж до пересічної людини, то для неї справедливість має бути прописана в законах, яким люди повинні підкорятися під страхом покарання. Не дивлячись на таке протиставлення мудреців та пересічних громадян, стоїки, тим не менш, формулюють ідею рівності усіх людей, що зближує їхнє вчення із християнським.

Деякі положення стоїчної філософії відтворюються у римському праві. Йдеться про концепцію природного права; ідеї справедливості та рівності всіх людей. Також від стоїцизму в римське право прийшло усвідомлення необхідності захисту жінок, дітей та рабів.

Проте онтологічне обґрунтування такої необхідності ми знаходимо вже в християнстві. Адже в античній культурі невільник є абсолютно необхідним знаряддям праці – чимось на кшталт наших автоматів. Жінка розглядається як «не зовсім людина», бо справжньою людиною в тій культурі є тільки чоловік. В греків і справжня любов пояснювалася як почуття, яке може виникати тільки між рівними, тобто між чоловіками. Античні автори подекуди описують в карикатурному плані жіночу пристрасність, нерозумність. Навіть щодо народження дитини вважалося, що її народжує батько, а мати лише виношує те, що отримала від чоловіка. І нарешті – доля дітей в античній культурі вирішувалася батьками. Якщо дитину вони вважали зайвою (наприклад, у сім'ї народилася четверта донька), то її просто викидали.

Право дитини на життя, яке виводиться із онтології дитини як Божого дару, починається усвідомлюватися вже в добу середньовіччя,

коли аборт або вбивство дитини розглядаються вже як злочини. Рабство в християнстві заперечується тому, що Бог усіх людей створив вільними (паралельно цьому праця невільників стає економічно не вигідною). А жінка розглядається не тільки як повноцінна людина, але й як вінець творіння. Адже, якщо чоловік, згідно зі Старим Заповітом, був створений з мертвої природи, то жінку Бог зробив із живої плоті – ребра Адама.

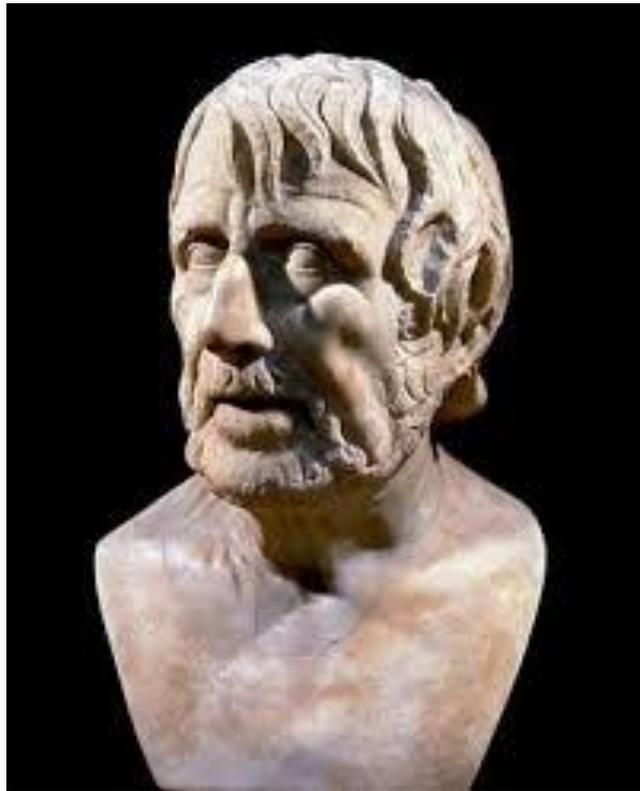
Стоїки, як і християни, не оцінюють страждання як щось негативне, чого треба уникати за будь-яких обставин. Проте мотивація спокійного/розважливого ставлення до страждань в них розрізняється. Для стоїків перенесене страждання робить людину людиною; мужньо витримані біль та смертні муки стають запорукою блаженного вічного буття. Християни ж вірять, що завдячують спасінням не своїм вчинкам чи стражданням, а Христу та Його стражданням за людські гріхи, Його жертві.

Також важливо зрозуміти, що стоїки вчать змінювати свою свідомість, тобто свою *думку* про світ і конкретні обставини власного життя, бо вважають, що *світ змінити неможливо*.

В християнстві *людська думка розглядається як активна*. Вона не тільки налаштовує людину певним чином, – вона є практикою, що насправді, а не на рівні свідомості, змінює реальність. Перемога над злом у власному серці має, з християнської точки зору, онтологічні наслідки. Зла навколо стає менше, воно слабшає і зникає. Добра думка про насправді злу людину може зробити цю людину кращою. Любов здатна переображувати світ.

Провідним з числа римських стоїків вважають **Луція Аннея Сенеку** (4 – 65 рр. н.е.).

Батько дав Луцію блискучу освіту. І ще в юнацькому віці Сенека захопився філософією. Через проблеми із здоров'ям Сенека певний час жив у Єгипті. Коли він повернувся до Риму, там при владі був Калігула. Успіхи Сенеки як оратора викликали шалену заздрість імператора. Він хотів дати наказ вбити Сенеку, але йому сказали, що той настільки хворий, що не варто «мастити руки» об нього, – «сам загнеться». Сенеку залишили жити, проте й за наступного імператора йому було непереливки. Наразі джерелом ненависті стала Мессаліна – дружина імператора Клавдія. Сенеку вислали на о. Корсіку, де він провів довгих сім років. Нова зміна влади повернула Сенеку в Рим. Він стає наставником молодого Нерона – майбутнього імператора. Саме за часів правління Нерона на Сенеку чекав як найбільший його успіх у політичній діяльності, так і непоправне падіння з політичного олімпу та смерть. Чи то справді Нерон підозрював Сенеку у змові, чи то йому просто остогидлі моральні повчання філософа, але Сенека отримав від імператора наказ вмерти. Він провів останній день у філософських бесідах, як це і лічить стоїку, що все життя вчився спокійно ставитися до ударів долі. Потім він пішов до себе, ліг у теплу ванну і перерізав собі вени. Так само вчинила і його молода дружина, яка захотіла піти з життя разом із ним.

Всі твори Сенеки можна поділити на дві групи. В першу входять його філософські твори: етико-філософські діалоги («Моральні листи до Луцилія», «Про стійкість мудреця» та інші), трактати, зокрема «Дослідження про природу».

У філософському вченні про буття Сенека поєднує в одній субстанції вогняного дихання (пневми) риси Гераклітівського вогню та Анаксіменівського повітря. Це вогняне дихання, спускаючись на землю, поступово охолоджується, стає більш щільним і перетворюється на землю, каміння і все, що існує. Душа, за Сенекою, є безсмертною, бо вона є формою найвищого Вогню й після смерті тіла повертається до Нього. Що ж до буття в цілому, то воно час від часу оновлюється у світовій пожежі. Як ми бачимо, Сенека, як і інші стоїки, запозичують есхатологію Геракліта.

«Моральні листи до Луцилія» складаються з 124 листів, написаних Сенекою в останній період його життя, коли він пішов з політики та оселився у своєму маєтку. Адресатом цих листів був молодий друг філософа – намісник Риму (прокуратор) на о. Сицилія.

«Моральні листи...» є проповіддю стоїцизму у формі порад на кожний день. У цих листах вчення Сенеки викладено не системно. Проте саме таке спонтанне оречевлення філософських поглядів робить їх доступними широкому загалу читачів, зокрема початківцям, які тільки розпочинають своє знайомство з філософією взагалі та стоїчною філософією зокрема.

Відкривається книга листом, в якому Сенека проголошує гімн дійсному, реальному часу, в якому людина насправді може щось зробити чи змінити на краще. Це – теперішній час. Він є найціннішим здобутком людини, єдиною справжньою власністю людини, за яку варто боротися, – пише філософ. Інші викрадають в нас час, забирають його, а самі люди його не бережуть.

Саме через концепт часу Сенека пояснює феномен смерті. Він вважає помилковим вважати смерть існуючою десь попереду, в майбутньому, адже більша її частина позаду: в цьому, змарнованому часі, в минулому.

Що ж тоді незмарнований час, з точки зору Сенеки? Поцінувати час – значить вивчати стоїчну мудрість, просвітлювати свою душу, бути філософом не на словах, а насправді, зокрема готувати себе до часу випробувань: страждань і смерті. Не дивлячись на те, чи рок керує людським життям, чи випадок може знищити людину, тільки філософія насправді є людським оберегом, бо вона навчає, як підкорятися велінням божества та переносити прикрі випадки, – пише філософ.

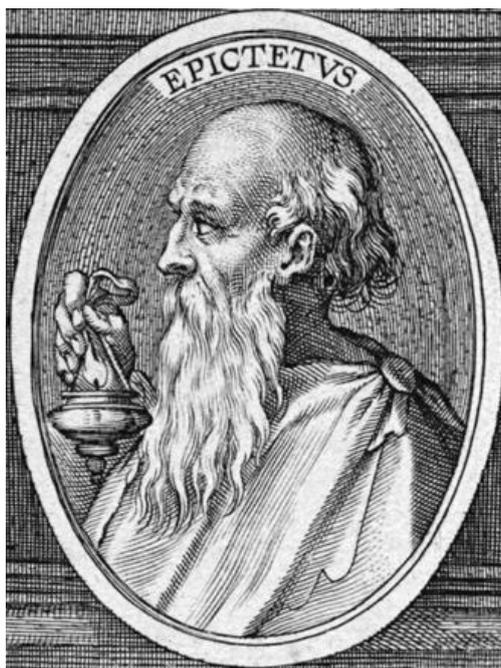
До другої групи праць Сенеки належать його драматичні твори – трагедії «Едіп», «Агамемнон», «Медея», «Федра» та інші, в яких він висловлює свій світогляд, зокрема віру в рок (невідворотну долю) у формі художнього тексту.

В трагедіях Сенеки дуже багато сцен насильства. Він наводить також жахливі подробиці епідемії, жертвоприношень, мерзенні фізіологічні деталі гадання по внутрішнім органам тварин тощо. Тобто Сенека виступав в античності таким собі майстром «хоррору», як би ми сьогодні сказали. Жахливі сцени потрібні були йому для того, щоб шокувати розніжену римську публіку і показати їй прихований до певного часу бік життя, підготувати до можливих страждань і нещасть, що можуть спіткати людину. Адже римляни постійно воювали, а коли не воювали, то перебували в стані жорстких внутрішньополітичних протиріч. Стабільне, щасливе життя в такій цивілізації було практично неможливим. Тому проповіді стоїків мали значний успіх.

У трагедії «Медея» філософ показує, що чекає на людину, яка не може приборкати свої пристрасті. Проте сам Сенека не вважав, що треба просто вгамовувати пристрасті і достатньо боротися з власним гнівом. У такому разі його моральнісна програма була б суто негативною. Натомість він *пропонував ненависть витіснити позитивними почуттями – співчуттям і любов'ю.*

У «Медеї» стоїчну позицію висловлює рабиня – годувальниця дітей головної героїні. Вона вчить Медею мужньо переносити страждання і не вдаватися до помсти. Відтак, носієм мудрості і справедливості, з точки зору Сенеки, може будь-яка людина, незалежно від її соціального стану.

Цю думку Сенеки цілком підтверджує ще один представник римського стоїцизму на ім'я **Епіктет** (прибл. 50 – прибл. 140 рр. н. е.). Точніше, це було не ім'я, а прізвище. І воно перекладається українською, як «той, кого придбали». Тобто Епіктет увійшов в історію філософії саме як невольник, справжнього імені якого ми не знаємо.

Епіктет був невольником одного багатія, наближеного до імператора Нерона. Цей пан за модою свого часу відвідував лекції стоїка Мусонія Руфа. Так сталося, що на заняття його супроводжував Епіктет. І в той час, як господар дрімав, нічого не розуміючи і навіть не намагаючись це зробити, його невольник жадібно ловив кожне слово філософа.

Треба зазначити, що той рабовласник був дуже жорстоким, особливо по відношенню до своїх рабів. Інколи він знущався із них просто заради власного садистичного задоволення. Одного разу він став бити Епіктета. І той попередив цілком спокійним голосом, що у такий спосіб пан зламає йому руку. Але господар продовжував тортури. Рука таки зламалася. Тоді Епіктет сказав: «От бачиш! Я ж тобі казав, що зламаєш руку...». Така поведінка раба, його спокій та незлобливість справила на господаря неабияке враження, і він з часом звільнив його з неволі.

Епіктет зосередився на питаннях етики, яка набуває в нього релігійного, навіть богословського змісту. Фізика і логіка його майже не цікавили. З точки зору Епіктета, людина має плекати свою внутрішню свободу за будь-яких обставин. Для цього вона має розрізняти усі явища на ті, що залежать від неї, і ті, які існують і діють незалежно. По відношенню до перших речей, стоїк має виконувати свій моральний обов'язок. По відношенню до других – не зважати на їхнє існування; не перейматися тим, що відбувається. Тому всю стоїчну філософію Епіктет зводить до двох гасел: *витримуй і утримуйся*. Послідовне дотримання цих положень веде людину до свободи і щастя, коли людина припиняє хвилюватися з того, що не може змінити. Не важливо, що відбувається із нами, а важливим є те, як ми реагуємо на це, – каже Епіктет.

Римська культура мала в собі дуже сильну пристрасну складову. Бенкети, гладіаторські бійки, війни, тріумфи, цькування звірів, амурні історії – все це складало зміст і сенс життя багатьох римлян. Якщо греки підносили раціональність і презирливо ставилися до пристрастів, то в римській культурі пристрасне і раціональне почало існували паралельно. Раціональною основою римської культури виступало право. Ірраціональною був культ пристрастів.

Епіктет вважає, що пристрасна людина є невольником своїх сильних почуттів, навіть якщо вона формально є вільною. Натомість раб може бути абсолютно вільним, завдяки своїй стоїчній мудрості. Філософ закликає володіти пристрастями, бо інакше вони будуть володіти людиною, і вона повністю втратить свободу.

Мусоній Руф повернув Епіктету дійсну свободу ще задовго до того, як його звільнив власник. «Не освіта є привілеєм вільних, – тільки освічені люди є вільними».

Як й інші стоїки Епіктет постійно нагадує людині про смерть, яка на неї чекає. Смерть в нього виступає критерієм серйозності проблеми, з якою зіткнулася людина. На тлі смерті усі інші біди не будуть здаватися такими страшними, – повчає філософ.

Увага до внутрішнього світу досягає в Епіктета тої межі, коли його висловлювання наближаються впритул до християнських з їхнім акцентом на почуттях і думках людини. Адже для християнина важливими є не тільки дії, але й думки. Христос вчить, що той, хто згрішив подумки, вже має гріх у своєму серці. В Епіктета ми знаходимо дуже схожий вислів: «Чого не варто робити, не роби навіть у думках».

Також він казав: «Не суди інших, перш ніж будеш вважати себе в душі гідним зайняти місце судді». Згадаємо християнське «Не судіть, то й вас не судитимуть». Звісно, наразі маємо поверхневу подібність. Порівняння цих заповідей покаже їхню суттєву відмінність. Адже для стоїка *він сам* у своїй душі має вирішити, судити чи ні, гідний він того, щоб когось засуджувати, чи йому не варто це робити. Навіть, якщо він зробить вибір на користь того, щоб не засуджувати когось через власні слабкості, це його *власне вільне рішення*.

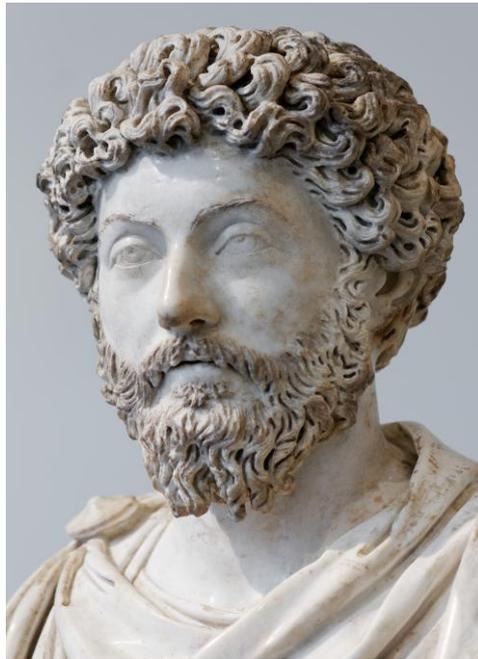
В християнській заповіді окрім самотнього стоїка з його рефлексіями виступають, як мінімум, дві людини або навіть все суспільство. Якщо ви не будете судити, то і вас не будуть судити: ви засуджуєте когось за неправильні, аморальні дії, то і ви маєте опинитися в подібній ситуації із значно гіршими наслідками для вашої моральності. Ви насміхаєтеся з когось з числа можновладців, то і ви станете предметом сміху, а може, навіть, і ненависті.

Проте в християнській заповіді є не тільки люди, але й Бог. Тобто у цій заповіді (як і в інших) є земний вимір (людські стосунки), небесний (справедливим є тільки Божий суд) і той, що пов'язує землю і Небо через проповідь Христа та його спокутувальну жертву. Коли йдеться про майбутній суд, мається на увазі, перш за все, Божий суд, на якому людина відповідатиме не тільки за свої гріхи, але й за те, в чому вона засуджувала інших або не прощала людям їхні провини.

Християнське вчення є Христо-центричним, тобто воно поєднує антропоцентризм з тео-центризмом. Адже за християнським вченням, Бог став людиною, щоб людина могла повернутися до Бога. Всі люди грішні, всі потребують Божого прощення і спасіння. Відтак вони мають дивитися на власні гріхи, а не засуджувати гріхи інших. Бо Бог прощає їхні гріхи тим, хто прощає, у свою чергу, іншим їхні провини.

Як ми бачимо, ототожнення стоїчних і християнських положень є наслідком поверхневого їхнього рохуміння.

Особливо це помітно, коли ми відкриваємо книгу наступного римського стоїка **Марка Аврелія** (121–180 рр. н. е.), якого називають філософом на троні, бо він був імператором Риму.

Книгу «Наодинці з собою» Марк Аврелій розпочинає із перерахування своїх чеснот, які він запозичив у батьків, предків, вчителів, друзів, знайомих і, навіть, богів. Наведемо цитату – незначну частину тексту, який у повному обсязі займає 5 сторінок масштабу листа А 4: «Від Вера, мого діда, я успадкував сердечність та незлобливість. На пам'ять славного мого батька я взяв собі скромність та мужність. Від матері – благочестя, щедрість, здатність утримуватись не тільки від поганих справ, але й від поганих намірів. А також – простоту способу життя, далеку від будь-яких розкошів... Від вихователя – байдужість до ...поєдинків гладіаторів... Невибагливість, витривалість у трудах, неметушливість і прагнення до самостійності під час вирішення справ, несприйнятливості до клевети. Від Діогнета – неохочість до дріб'язку, недовіру до нісенітниць чудотворців і чарівників щодо заклять, вигнання демонів та подібних речей. А також і те, що не ...захоплювався дурницями, а поринув у філософію, слухаючи спочатку Бакхія, потім Тандасіда і Маркіана».

Остання сторінка першої глави закінчується словами подяки богам за те, що вони убезпечили автора книги від впливу філософії софістів, від книг істориків, від логічних трактатів та астрономічних досліджень, що теж вважається Марком Аврелієм за чесноти, адже сутність філософського вчення стоїків полягає в раціональній етиці справедливості, а не в логіці та інших предметах.

У цьому зв'язку спадає на пам'ять євангельська притча про митаря і фарисея, які молилися в храмі. Відомо, що митар дякував Богові за те, що він є такою достойною людиною (не такою, як той митар, якого всі ненавидять). А митар бив себе у груди та промовляв: «Господи, помилуй мене грішного!»

Наводячи цю притчу Христос пропонує своїм учням визначити, яку молитву почув Господь. Звісно, йдеться про смирення митаря, а не про гординю фарисея.

Якщо з цієї точки зору глянути на першу главу книги «Наодинці з собою» Марка Аврелія, то перед нами постане не просто фарисей, а фарисей, зведений у ступінь кількості виявлених ним у собі чеснот. А тих навіть важко порахувати. Натомість, провідною чеснотою для християн є смирення... Всі Божі дари (зцілення, втішання, прозорливості тощо), за християнським вченням, отримуються людиною від Бога лише завдяки її смиренню. Гординя ж вважається матір'ю усіх гріхів.

Таке порівняння семантики деяких чеснот ми наводимо для того, щоб поверхневі подібності у вченнях стоїків і християн не сприймалися як ознака їхньої сутнісної близькості. Тим більше, що під час правління Марка Аврелія гоніння на християн в римській імперії не тільки не припинилися, але й посилювалися. Проте не відомо, чи це відбувалося за власними наказами імператора, чи з ініціативи представників влади на місцях.

Повертаючись до щоденників Марка Аврелія скажемо декілька слів апологетичного характеру щодо змісту першої глави. По-перше, мислитель пише їх не для широкого загалу, а для себе особисто. Його перелік чеснот є формою вдячності усім предкам, батькам, вчителям і друзям, у першу чергу. І лише у другу чергу, усвідомленням власних достоїнств.

Більш того, треба пам'ятати, що в Римі існував культ імператорів. Їх шанували як богів на землі, як нащадків тих чи інших богів Олімпу. У порівнянні з такою традицією аналіз Марком Аврелієм своїх позитивних рис звучить досить виважено, навіть скромно, з виразним почуттям подяки всім згаданим у тексті цієї глави.

Я вже не кажу про те, що в стоїчній програмі духовного зростання Марка Аврелія одне з центральних місць посідало протистояння власному марнославству. Славу він називає жалюгідною, адже ті, хто публічно славлять правителя, скоріш за все, є людьми морально нерозбірливими. Окрім того, який сенс прагнути слави, якщо все в бутті все одно рано чи пізно занурюється в забуття інебуття. Та й уся земля є всього невеличкою точкою в космосі, що ж тоді говорити про місце людини в бутті?!

Життя є мінливим і швидкоплинним. Його провідна риса вбачається філософом в тому, що воно йде до завершення. Що на тлі такої неминучості є важливим? Хіба думки інших людей про тебе в такій оптиці є цінними? Або марні, виснажливі справи, що забирають спокій і час нашого життя на реалізацію невідомо чийх цілей?

Зовнішній світ і те, що в ньому відбувається (історичні події, природні катаклізми), насправді не цікавить філософа на троні, хоча він відповідально ставиться до своїх обов'язків правителя. Лише власний внутрішній світ є для Марка Аврелія тою цариною, якій треба служити

по-справжньому. Це служіння передбачає утримання від пристрастей, нерозсудливості, висловлювань незадоволення людьми і, тим більше, справами богів.

Марк Аврелій неодноразово нагадує, що тільки в теперішньому часі людина здатна щось зробити; що тільки оця мить між минулим і теперішнім – це і є справжнє життя. Тому довге життя нічим не відрізняється від короткого, адже всі живуть лише в теперішньому.

Та час не є прямою лінією для Марка Аврелія. Він вважає, що *все, що відбувається у світі, є повторенням певних циклів*. Нічого нового не відбувається і ніколи не станеться щось принципово невідоме. Все нове є забутим старим. Люди завжди роблять одне й те ж саме, що не роби, що не говори і які закони не пиши. Відтак, зовнішня діяльність людини підкоряється долі як закону повторення.

Не дивлячись на це, філософ вчить, що кожна теперішню справу стоїк має виконати так, ніби це є остання й найважливіша справа його життя.

Марк Аврелій вчив шанувати богів і піклуватися про людей. Проте він не вважав, що це є найважливішим в житті. По-справжньому вагомий результат земного життя – не придбані маєтки, не добра пам'ять і не слава, а *внутрішнє благочестя*.

Життя – коротке. Єдиний же плід земного життя – *благочестивий настрій і діяльність, згідна із загальним благом*. Все в цьому світі є чужим людині. Ніякі вчинки не убезпечать її після смерті від забуття. Тільки душа – своя й близька. І тільки філософія може бути їй надійним супутником на цій чужині, а смерть є поверненням до рідної домівки.

Відтак спільними рисами етики стоїків є прагнення внутрішнього добродісного життя, що означає:

- 1) життя в гармонії з природою і розумом;
- 2) перебування у стані апатії (незворушності), тобто контроль власних емоцій та уникнення пристрастей;
- 3) свідомі зміни не зовнішніх обставин життя, а свого ставлення до них;
- 4) підготовка своєї душі до гідного перенесення страждань і смерті.

Римська монета: аурей 161 – 180 рр.

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ СКЕПТИЦИЗМУ

1. Скептицизм Піррона.
2. Тропи Енесідема.
3. Тропи Агріппи.
4. Систематизація скептицизму у вченні Секста Емпірика.

Ми переходимо до вивчення філософії скептицизму. Своєрідне «щеплення» цієї філософської парадигми є, на нашу думку, абсолютно необхідним як для кожного філософа, так і для науковця. Це має відбуватися для того, щоб пізнання було відкритим для нового знання, нетрадиційного бачення реальності; щоб здійснювалася рефлексія як відносно власних помилок і упереджень, так і щодо обмежень людського пізнання як такого.

Скептики зробили предметом сумніву право людини категорично стверджувати щось як таке, що притаманне дійсності самій по собі. Проте треба усвідомлювати, що вони продовжують традицію усієї античної філософії в площині *рефлексії щодо можливостей людського пізнання*. Тобто певна доля скепсису відносно відповідних можливостей була притаманна усім філософам, включаючи досократиків.

Згадаємо філософію Геракліта, в якого «все тече, все змінюється», і немає нічого сталого як в бутті, так і в думці. Звернемося до апорій Зенона, який доводив, що насправді руху не існує, – нам тільки здається, що все в бутті рухається. Вдивимося у причини сміху Демокріта, для якого видиме буття є оманливим. Насправді є тільки рух атомів у пустоті. Пригадаємо печеру Платона, що символізує заглиблене у пільму чуттєве пізнання. Цей перелік можна продовжувати... Особливо далеко у своєму скепсисі просунулися софісти. Наприклад, софіст Горгій стверджував, що ніщо не існує. Якщо припустити, що щось все ж таки існує, то його неможливо пізнати. А якщо хтось щось і зможе пізнати, то він не зможе результати свого пізнання передати іншій людині/людям. Його просто ніхто не зрозуміє.

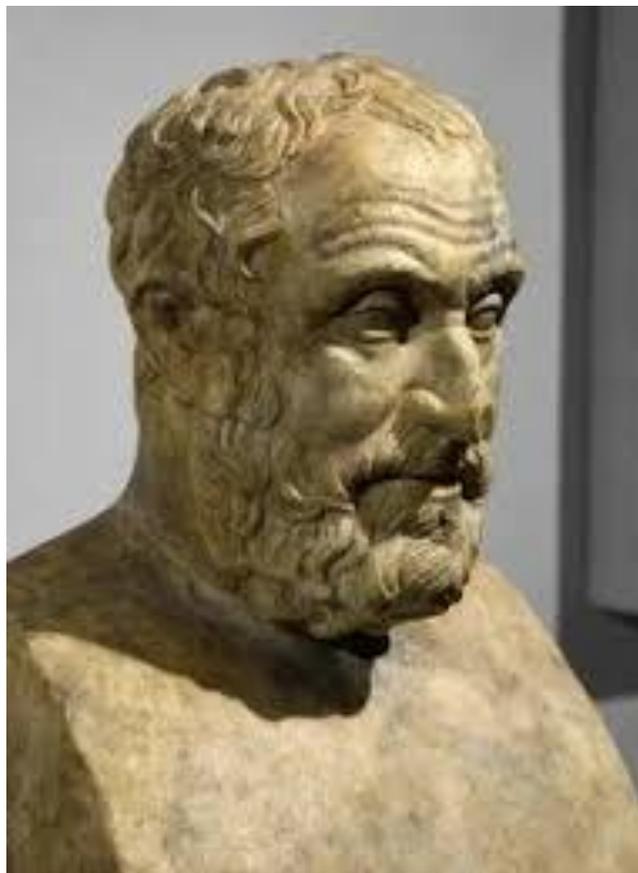
Проте зауважимо, що до скептиків філософи не довіряли переважно *почуттям* і мали неспростовний сумнів відносно філософських поглядів *інших* мислителів, яким протиставляли власне вчення. Що ж до скептиків, то їхнє відношення до емпіричної даності, яка дається у відчуттях, є більш поблажливим. Предметом скепсису

стають будь-які статичні теоретичні уявлення про буття, його субстанції, генезу, сутність. Скептики мають сумнів відносно можливості пізнавати *істину, сутність* речей, проте здатність людини сприймати явища вони не завжди заперечують. І скептики нічого не стверджують окрім того, що вони знаходяться у стані пошуку істини, яку вони ще не знайшли.

Якщо скептицизм як філософська течія не розпочався із доби еллінізму, то він і не закінчився в цю добу. В філософії Відродження яскравим прибічником скептицизму був французький мислитель *Мішель Монтень* (1533–1592). На питання, «що я знаю?», Монтень відповідає цілком у дусі скептицизму, що «початком філософії є здивування, її розвитком є дослідження, її завершенням є незнання...». *Що ж до теоретичної вершини скептицизму, то такою ми вважаємо критичну філософію німецького мислителя Мануїла Канта* (1724 – 1804).

1. Засновником античного скептицизму як школи доби еллінізму є *Піррон із Еліди* (бл. 360 р. до н.е. – бл. 270 р. до н.е.).

Він вивчав філософію у виконанні різних мислителів, з яких вирішальний вплив, скоріш за все, здійснили індійські гімнософісти й маги. Також досвід участі у війнах Александра Македонського мав датися взнаки як з точки зору усіляких страждань військової людини, так і в площині «зустрічі різних культур». Піррон відкриває в Азії інші бачення реальності, що кардинально відрізняються від ученень грецьких філософів. Він не може не задатися питанням, хто з усіх правий, і що з цього випливає для кожної окремої людини, особливо для її моральнісної позиції.

Свою назву скептицизм отримав від грецького слова «вдивлятися»/ «досліджувати». З часом ці відтінки сенсу були забуті: перемогло масове розуміння скептичного кредо «мати сумнів в усьому». Проте й у цій спробі «схопити» своє вчення в межах певного визначення скептики вийшли за межі дефініції. Насправді, скептицизм намагається піднятися також і над сумнівом, досягти байдужості до світу, стану так званої «атараксії», який ототожнюється із щастям.

Піррон, як і Епікур та інші філософи доби еллінізму, переймається проблемою щастя людини. Заради відповіді саме на це, етичне, питання він вибудовує свою онтологію (вчення про буття) та гносеологію (вчення про пізнання). Від онтологічного питання про природу речей він переходить до гносеологічного («Як людина має ставитися до речей світу?») і увінчує своє вчення етичним питанням: «Що з цього випливає?».

Розглядаючи різні філософські, наукові, релігійні, ідеологічні погляди Піррон помітив, що всі вони не просто різняться, але й суперечать одне іншому. Про все можна сказати, що воно є і таке, й інше, й протилежне. На кожну тезу можливо відповісти антитезою. Кожне явище подекуди описується через протилежні його риси. Про все можна сформулювати амбівалентні судження. Вже не кажучи про те, що все у світі змінюється і ніщо не залишається сталим.

Як відрізнити істину від хибного судження, добро від зла, якщо критеріїв такого розрізнення існує дуже багато, але жодний з них не є абсолютним? Виходить, що ніяк. Ми не можемо відрізнити одне від іншого. Відтак, єдине, що ми можемо чесно і з відповідальністю заявити, – це те, що відмовляємося від будь-яких тверджень («епохе»). Принаймні, категоричних. Ми не приймаємо не тільки ніяких філософських, але й моральних, ідеологічних поглядів як таких, у яких ми впевнені і яким ми маємо право когось навчати. Ми скептично ставимося до законів, бо вони не мають однакової дії по відношенню до всіх членів суспільства та можуть бути предметом софістичних практик. Ми не обманюємося, коли нас змушують свідомо жертвувати собою заради інтересів владної верхівки під ніби то найблагороднішими гаслами. Ми не проповідуємо певну філософську теорію як істину в останній інстанції тощо.

За Пірроном, ані наші почуття, ані те, що ми називаємо думками чи знаннями не є істинними. Також вони не є хибними. Ми взагалі не можемо знати, чи існує щось, чи ні.

З цього Піррон робить висновок, що зближує його вчення із філософією Сократа (теж значною мірою скептика). Він стверджує, що істинне знання належить лише богам.

Всіх філософів, які вважають, що вони *знайшли* істину, добро, красу, справедливість, Піррон називає *догматиками*.

Єдине, що є певною реальністю людини – це стан її душі. Все зовнішнє стає невизначеним, невідомим, химерним. Зовні безпечно може обернутися смертю, а смертельна загроза може минути, пройти стороною.

Диоген Лаертський розповідає, що одного разу під час морської бурі Піррон показав переляканим пасажиром судна на поросю, яке спокійно щось їло у своєму закуточку. «Ось такою має бути поведінка справжнього філософа», – сказав Піррон.

Подібно до цього поросяти повів себе і сам Піррон, коли його друг кликав про допомогу, бо впав у болото і міг потонути. Піррон пройшов повз нього так, ніби нічого не чув. Цей його друг, Анаксарх, потім вихваляв Піррона за його послідовно скептичну поведінку. Проте, Піррон, який жив разом із сестрою, виконував певні обов'язки по господарству; інколи продавав на ринку курей та поросят... Тобто в нього не виникало сумнівів у тому, що це саме кури і поросята, і що їх треба продати якнайдорожче.

Скептицизм скептиків було спрямовано на питання про *сутність* речей і світу. В існуванні реальних, чуттєвих речей вони не мали сумніву. З цього приводу Піррон казав: «Те, що мед здається мені солодким, я в цьому впевнений, проте від судження про те, що він солодкий за своєю природою, я утримуюсь».

Врешті решт, скептики не обмежили своє ставлення до світу сумнівами, – вони шукали... Шукали істину. Ми не знаємо істину, – ми її шукаємо! – говорили представники цієї школи. І в такому пошуку вони зробили декілька дуже корисних для пізнання в цілому заяв.

Нам відомо, що в Піррона був учень Тимон, який своє бачення філософії скептицизму викладав у формі окремих положень («силл»). Зміст цих положень не дійшов до нашого часу. Так само не відомі роботи ще двох скептиків Карнеада та Аркесилая.

У подальшому скептицизм розвивається філософами *Енесідемом* і *Агріппою*. І завершує античний період розвитку скептицизму синтез його надбань у філософії *Секста Емпірика*.

2. Почнемо з *Енесідема*. Роки його життя нам не відомі. Ми лише знаємо, що він жив у 1 ст. до н.е. й був родом з о. Крит.

Енесідем сформулював десять провідних тез (*тронів*), що мають доводити сумнівність результатів пізнання і, відповідно, необхідність

утримання від суджень. Перші п'ять тропів виявляють протиріччя й відмінності, що ми можемо констатувати на рівні суб'єктивного сприйняття речей. В цих тропах йдеться про те, що:

1) у різних живих істот розрізняються уявлення про одні й ті ж самі речі (наприклад мухомор є отруйним грибом для людини і смаколиком для лося);

2) навіть в межах одного роду істот – людей – всі мають певні особливості сприйняття (наприклад, для одного дощова погода – найкраща, найбільш продуктивна для творчості, – інший в дощ нудьгує й нічого не може робити; для однієї людини рівнина є найгарнішою місциною, а для тої, що виросла в горах, – найгіршою);

3) кожне людське почуття «спеціалізується» на певній, однобічній інформації про предмети – кольорі, смаку тощо, тобто почуття дають абсолютно різну інформацію про одне і те ж саме і жодне з них не дає цілісного образу;

4) на оцінку людини впливає її стан: чи в доброму вона гуморі, чи, навпаки, – її вже хтось розізлив; чи здорова вона чи хвора; чи молода та занадто категорична, чи стара та немічна і байдужа до всього окрім власного здоров'я тощо;

5) якщо уявити різних суддей, що незалежно один від іншого виносять вирок з одного питання, то цей вирок буде у всіх різним, як в залежності від вищезазначених у перших тропах чинників, так і з точки зору їхньої приналежності до різних культур, місцевих звичаїв, вірувань.

Наступні чотири тропи фіксують ті особливості об'єкта/предмета, що заважають адекватному його сприйняттю:

6) ніщо не існує окремо від іншого, що на нього впливає; відминувати цей вплив і побачити предмет відокремлено від його середовища неможливо. Відтак наше сприйняття предмета не може вважатися істинним, до нього завжди щось «домішане»;

7) між суб'єктом і об'єктом завжди є певна відстань, яка може заважати сприйняттю; також цей простір може бути заповнений чимось, що додає хибного сприйняття (наприклад, ложка в стакані з водою буде здаватися переломленою; всі предмети в тумані виглядають химерними тощо)

8) однакові речі мають різні властивості в залежності від їхньої кількості (одне зерно падає тихо, а купа зерна – із шумом);

9) одна справа, коли ми сприймаємо щось узвичаєне, а інше, коли ми бачимо те, що відбувається рідко (затемнення сонця, комета, землетрус);

10) все, що існує, має щось протилежне, без чого не може існувати. Прекрасне є прекрасним тому, що є потворне; гаряче не існує без холодного; добро є добром на тлі зла тощо. Тобто в кожному явищі невідомим для нас чином присутня його протилежність. Тоді як можна виносити певні судження, що не несуть у собі протиріччя?!

3. Вище викладені аргументи Енесідема проти догматичної філософії в п'яти тропях підсумував філософ *Агріппа*, який також жив у I ст. до н.е. (роки життя невідомі). Ми наводимо власний переказ цих троп за текстом Секста Емпірика «Пірронові положення».

Якщо Енесідем виявляє протиріччя у сприйнятті речей почуттями, то Агріппа акцентує увагу на протиріччях між думками. Два з наведених тропів звертають увагу на протиріччя та відмічають суб'єктивний характер пізнання:

1. Про кожний предмет існують/можуть існувати протилежні судження; вказати певний критерій, за яким ми маємо/ можемо брати одне з них, уявляється неможливим;

2. Сприйняття предмету є суб'єктивним, тому не варто надавати своїм суб'єктивним уявленням об'єктивованого статусу.

Наразі Агріппа дещо повторює Енесідема, узагальнюючи його тропи. Що ж до наступних тропів, то вони є цілком оригінальними. Особливо варто підкреслити їхню важливість в історії філософії та в історії науки. Йдеться про те, що у процесі доведення ми завжди спираємося на щось, ще не доведене, що, у свою чергу, треба аргументувати. Тобто процес пізнання як процес послідовних доведень є безкінечним. Відтак, щоб уникнути цієї «дурної безкінечності» філософи і вчені спираються на певні аксіоми, тобто положення, які вони вважають очевидно істинними.

Аксіома – це положення, яке не доводиться в принципі! Воно просто береться на віру. Виходить, що в основі певної теорії завжди лежить віра (наприклад, що паралельні лінії не перетинаються (евклідова геометрія) або, навпаки, перетинаються (неевклідова геометрія); що людина пішла від мавпи (еволюціонізм) або створена вищим розумом (креаціонізм) тощо).

Не можна вважати доказовим і рух думки по колу, коли доведення замикаються, тобто стають взаємно доведеними. Це інший варіант «дурної безкінечності», і він так само не гарантує істинності знання. Відтак, найкраще, що можна зробити, розуміючи все це, – це утримуватися від суджень, особливо від категоричних.

Вчення скептиків було систематизовано філософом і лікарем *Секстом Емпіриком* (прибл. 160 р. н. е. – прибл. 210 р. н. е.). Проте про Секста Емпірика тільки те і відомо, що він був лікарем. Іншої інформації про нього до нашого часу не дійшло. Також ми знаємо, що Секст Емпірики написав «Три книги Пірронових положень» та «Проти вчених».

Як стоїчне вчення прекрасно вписувалося в життя римського суспільства з його неочікуваними та жорстокими випробуваннями, так і скептичні погляди пречудово лягали на досвід лікарів (і не тільки античних). У ті часи медицина вважалася не наукою, а мистецтвом.

При цьому бралось до уваги те, що кожна хвороба протікає із своїми особливостями в різних людей. І більшість хвороб проявляють себе інколи абсолютно несподіваним чином. Відтак, щоб лікувати людей, треба кожного разу знаходити найкраще *оригінальне* рішення: не механічно застосовувати певні схеми, а творчо і комплексно підходити до проблеми як в її фізіологічній, так і в духовній площині.

Секст Емпірик поділив усі філософські вчення на дві групи: догматичні та скептичні. У свою чергу, в межах догматичних учень він виділяє догматиків та академіків. Спільним в них є те, що вони вважають питання про істину для себе вирішеним. Кожний з догматиків проповідує певну, знайдену ним істину. Що ж до академіків, вони вважають, ніби істину знайти неможливо. На відміну від цих шкіл, скептики – це ті філософи, які не знайшли істину, але не заперечують можливість її досягти: скептики істину шукають. Сутність скептицизму полягає в тому, щоб знайти по відношенню до певного твердження протилежне; зрозуміти рівноправність цих положень і перейти спочатку до утримання від будь-яких суджень, а потім до атараксії (повної байдужості).

На відміну від Аристотеля та Епікура, які прагнуть щастя; на відміну від кіренаїків, які бажають насолоди; у протиставленні стоїкам, які бачать, як набуває цінності людське життя у стражданнях; скептик має зберігати повну байдужість до всього. Його не повинні хвилювати ніякі події чи людські долі, він нікого не ненавидить, проте нікого і не любить.

На перший погляд, така позиція може викликати засудження. Як це лікар може не співчувати хворому?! Але маємо зрозуміти, що лікар, який спокійно виконує свій обов'язок, може краще допомогти пацієнту, ніж той, хто занадто переживає за результат своїх зусиль. Не випадково хірургічні операції до сьогодні не дозволяється робити лікарям – родичам хворого.

Скептики не кажуть, що всі судження є хибними. Вони усвідомлюють, що певне судження може бути як хибним, так й істинним.

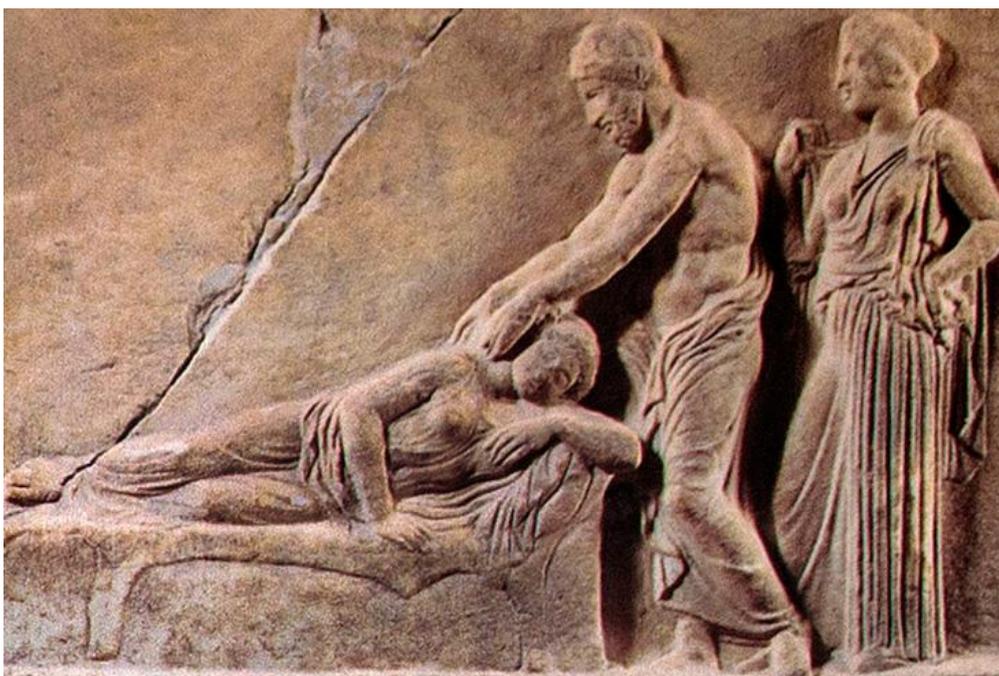
Секст Емпірик вдивляється в прояви хвороби, а не шукає її причини; лікує за симптомами, а не за певною теорією. Він взагалі заперечує можливість певної істинної теорії, яка б змогла пояснити всі прояви однієї і тої ж самої хвороби. Для нього те, що він сприймає, є важливішим за те, що за цим може бути приховано. Тобто він вважає, що ми маємо у своєму досвіді явища, а сутність залишається невідомою.

Цікаво, що люди інколи (не дуже часто) готові визнати відносність таких понять як краса і потворне, але чомусь визнання релятивності істини/хиби, добра/зла утримуються. Натомість для скептика всі ці поняття не мають певного, визначеного сенсу. Їх можна розглядати лише як прагнення до чогось, пошук.

У процесі систематизації античної філософії Секст Емпірик застосує схему, яку в ХІХ ст. буде використовувати Г.В.Ф. Гегель. Йдеться про розгортання думки у три «кроки»: теза, антитеза і синтез. Сексту Емпірику це потрібно не для того, щоб показати істину як процес, як це буде робити Гегель. Античний скептик наразі демонструє різні точки зору з одного і того ж питання, підводячи до висновку про складність вибору між ними, про доцільність утримання від остаточного судження, тоді як Гегель вищою формою знання вважає синтез протилежних позицій.

В цілому, античний скептицизм, як і вся філософія доби елінізму, орієнтована, перш за все, на етичну проблематику. Утримання від категоричних суджень – це не стільки гносеологічна вимога або пункт наукового етикету, скільки моральний принцип. Тільки не приймаючи близько до серця та розуму певну току зору, конкретне бачення реальності, людина може претендувати на мудрість у скептичному розумінні цього слова. Байдуже ставлення до речей є безпристрасним відношенням, а безпристрасність веде до атараксії як найвищої форми щастя, – вважають стоїки. В світі, де вирують пристрасті, всі їхні виразники не просто помиляються, – вони несуть іншим людям зло та розбрат тою чи іншою мірою.

Скептик є ідеальним дипломатом. Він вимагає миру між представниками протилежних світоглядів не як перемоги одного над іншим, але як прийняття обома сторонами конфлікту відносності свого бачення реальності. Скептик, з одного боку, закриває свою свідомість для догматичних положень і встановлених істин, з іншого – відкриває її для будь-чого, для усього світу в його несподіваних вимірах. «Ми не знаємо істину, – ми її шукаємо».

Давньогрецький лікар за роботою

ТЕМА 4. НЕОПЛАТОНІЗМ

Збереження душевного спокою в умовах соціальних потрясінь та культурного занепаду є не тільки етичною, але й практично-релігійною метою останньої античної філософської школи – неоплатонізму. Компенсуючи у своїй свідомості жахливі наслідки руйнівних соціально-політичних процесів, що відбувалися в римській імперії, неоплатоніки вибудовують єдине, величне вчення про гармонійне трансцендентне буття. Вони намагаються піднятися у своєму мисленні над матерією, що на їхніх очах занепадає і втрачає свої форми. Вони хочуть утвердитися в усвідомленні вічного та єдиного буття, яке ніколи не зазнає ані падіння, ані найменшої шкоди.

Подальше занурювання у внутрішній світ людини неоплатоніками (що було притаманним усій добі еллінізму), призвело до відродження онтологічної та, навіть, богословської проблематики. При цьому, заперечуючи філософію скептиків, неоплатоніки не тільки відкидають думки про істинність чуттєвого пізнання, але й взагалі все чуттєве, матеріальне розглядають як онтологічне зло, якого мудра людина має максимально уникати. Звідси випливає неоплатонічний аскетизм: суворе самообмеження їжі, сну, відмова від шлюбу і статевих стосунків.

*****

Розглянемо вчення неоплатонізму як воно постає у своїй динаміці в творах найвидатніших його представників – *Плотіна, Порфірія, Ямвліха та Прокла*.

1. Життя та ідеї Плотіна.
2. Порфірій як систематизатор вчення Плотіна.
3. Життя і філософія Ямвліха.
4. Розвиток Проклом неоплатонізму та його вплив на середньовічну культуру мислення.

Найвидатнішим представником неоплатонізму є **Плотін (205 – 270 рр. н. е.)**. Його вчення стало результатом синтезу майже всіх давньогрецьких філософських учень.

**Ми наводимо не прижиттєвий скульптурний портрет філософа.
Тому стверджувати, що Плотін виглядав саме так, не будемо.*

Народився Плотін в Єгипті. Там він провів свої молоді роки. Відомо, що вже після 30 років Плотін навчався в Олександрії. Зокрема його вчителем філософії був Аммоній Саккас. Потім Плотін довго подорожував східними країнами. І останні роки життя провів у Римі, де викладав вже свою філософію – неоплатонізм – цілком оригінальне вчення, що увібрало в себе як ідеї грецьких філософів, так і східних мислителів.

Плотін вів аскетичний спосіб життя. Він дуже мало переймався матеріальними справами та тілесними потребами. Свого тіла філософ соромився. Коли один з учнів попросив його позувати скульптору для портрету, Плотін сказав, що це немає ніякого сенсу. Адже тілесна оболонка людини не є людиною. І ця оболонка зовсім не схожа на людину. Справжньою людиною є прихована від очей душа. Виходить, що скульптурна копія зовнішньої, хибної оболонки не має ніякого відношення до внутрішньої, тобто справжньої людини.

Плотін, надихаючись державотворчими планами Платона, мріяв про створення маленької філософської держави (щось на кшталт філософського монастиря). Він навіть обрав локацію для цієї держави на місці зруйнованого міста Кампанії. Імператор Галлієн по першу схвалив цю ідею і готовий був її матеріально підтримати. Проте у подальшому його налаштували проти Плотіна та його планів.

У цій самій місцині (Кампанії) Плотін помер, так і не здійснивши своєї мрії.

Дослідники виділяють три періоди філософської еволюції Плотіна. Розпочав він із вивчення Платона та спроб розвитку його

вчення про душу. Далі він займався створенням власної, неоплатоністичної теорії буття. А останній період своєї творчості Плотін присвятив етико-релігійним питанням і проблемам.

Системне мислення Плотіна яким воно постає для сучасного читача його творів, не мало спочатку відповідного викладу. Його твори вимагали величезної роботи з впорядкування текстів. Цією роботою зайнявся учень Плотіна Порфірій. Він поділив усі праці вчителя на 6 великих розділів, а кожний розділ ще на 9 частин. Через такий поділ праці Плотіна отримали єдину назву «Еннеади» (або «Дев'ятки»).

Провідний зміст неоплатоністичного вчення полягає в *онтологічному повороті*. Від заглиблення у внутрішній світ людини та від такого предмету дослідження як душа Плотін переходить до питань про Єдине (Бога) як справжнє буття і джерело усього існуючого.

*****

Випереджаючи християнське богослов'я і певною мірою формує його Плотін пропонує *апофатичний* підхід до богословської проблематики, тобто він визначає «Єдине» (Бога) через перерахування того, чим Воно/Він *не є*.

«Єдине» за Плотіном, є незмінним і неподільним; воно **ні на що** у світі речей не схоже; воно **не є** матеріальним; воно також **не є** духовним; знаходиться **поза часом і простором, поза якісні та кількісні характеристики**; воно **не є** різноманітним. «Єдине» **ні в чому не має потреби і не від чого не залежить**, бо утверджується само в собі й засноване саме собою. Так само і залежить лише від себе. Проте все інше, що існує, походить від «Єдиного», залежить від нього, живиться ним як дійсним джерелом буття.

Повнота буття «Єдиного» ніби переливається через край (це явище має назву «еманація»). При цьому «Єдине» не втрачає свого змісту і усієї своєї повноти.

Завдяки першій еманациї з «Єдиного» народжується Дух (Нус), в якому вже є як множинність буття, так і поділ на суб'єкт і об'єкт. Дух є так само досконалим і незмінним, як і «Єдине». Він також має божественну природу. В ньому є ідеї усіх речей, і вони мають активну природу.

Тобто платонівський світ ідей в Плотіна виявляється не першоосновою буття, а її першою еманациєю, вище якої стоїть трансцендентне «Єдине».

Наступна еманация породжує Душу. Ця Душа є єдиною Душею всесвіту. Вона, у свою чергу, розпадається на окремі душі, що зв'язані між собою (цей зв'язок називається «симпатією»). Душа вже

знаходиться не поза часом, а в часі. Вона обернена до Духу, з якого приймає форми буття. З іншого боку, вона діє на матерію, яка є нижчою по відношенню до Душі. Форми буття, що Душа вбирає в себе з Духу, вона втілює в матерії.

Так само і людська душа належить до двох рівнів буття: матеріального і духовного. Це визначає місце людини у світі. Звідси і розуміння краси як присутності вищого у нижчому, як наявності внутрішнього світла в людях і духовного сенсу в явищах і подіях.

Матерія потрапляє у буття лише в можливості, тільки завдяки впливу «згори». Сама по собі матерія, за Плотіним, позбавлена будь-чого позитивного. Вона розуміється як зло і як джерело зла.

Відповідно, тіло людини також є злом. Воно є в'язницею для душі, яка має постійно очищуватися від «матеріального» (тобто негативного) впливу через самообмеження матеріальних потреб, спрямованості душі до Єдиного та духовного споглядання.

Таке негативне ставлення до матерії деякі автори помилково приписують також і християнству. І в цьому питанні варто розібратися, бо це дуже поширена помилка.

Дійсно, в християнській онтології матерія, так само, як і в неоплатонізмі посідає нижчий щабель буття. Проте нижче не ототожнюється з гріховним, бо всі рівні буття створені Богом, а Бог не творить зла.

Їсти, пити, спати, потребувати сонячного тепла, води тощо не є гріховною залежністю людини від «злої матерії», з точки зору християнського вчення. Всі матеріальні виміри людського буття освящаються церквою, включаючи їжу, житло, подружні стосунки. Для християн гріховним є не їсти чи пити, а жити заради їжі та інших фізичних потреб, ставити їх вище за душу і духові потреби. Нагадаємо, що вже Сократ сказав, що він їсть, щоб жити, а інші живуть заради того, щоб їсти.

Відповідно, християнський аскетизм має зовсім іншу мотивацію, ніж аскетизм неоплатонічний. Самообмеження фізичних потреб є на часі, коли людина бореться із пристрастю або пристрастями. Тоді вона більше молиться і постує. Коли ж людина не відчуває у своїй душі відповідних нападів, вона дозволяє собі як їжу, так і трохи вина, а також відпочинок (сон). Для хворої людини церковний устав взагалі знімає піст або значно його обмежує, адже хвороба «бореться» з пристрастями не гірше, ніж постування.

Неоплатоніки вважали шлюбні стосунки та народження дітей гріховними. В християнстві сім'я, навпаки, розглядається як мала церква.

В чому християнські практики дуже схожі на неоплатонічні, так це у налаштуванні людської душі, її спрямування до горнього буття, до Бога.

Плотін формулює дуже важливу умову духовного життя, яка практично унеможлиблює злі думки і пристрасті. Це – прагнення душі до Бога як певне внутрішнє тяжіння. Коли людина відповідним чином спрямовує свою душу, вона в такому стані не може гніватися, задрити, прагнути помсти чи якогось іншого зла. Тоді ж коли людина втрачає таке налаштування і центром уваги, вектором тяжіння своєї душі робить світ соціальних стосунків та матеріальних благ, вона занурюється у сферу зла – незадоволення, засудження, гніву, підступності, хабарництва, задрості, зловживання, егоїзму тощо.

Плотін звертає увагу не на слова людини (молитву чи побутові розмови), не на участь в релігійному ритуалі чи у звичайних справах кожного дня, а на те, до чого повернена душа в цих справах і словах. Можна читати молитви Богу і при цьому мати душу повернену «вниз». А можна приборати в хліву і мати в цей час душу, звернену до гори. Для цього стану душі не треба навіть особливих слів. Він може бути безсловесним, хоча глибинним сенсом молитови є саме налаштування відповідного вектору душі.

Мислителі усіх часів сперечалися щодо того, чи впливає релігія на моральність людей, чи ні. Прибічники тої точки зору, що не впливає, посилалися на численні злочини людей віруючих, на жорстокі гоніння на релігійному ґрунті, на інквізицію, хрестові походи, релігійні війни тощо. З точки зору Плотіна, на питання про співвідношення релігії і моралі досить легко відповісти. Адже бути людиною віруючою, релігійною – не завжди означає таку увагу до душі, що тримає її звернутою до Бога. Дуже багато людей промовляють ім'я Бога, але душу мають поверненою до політики, інших земних справ та цінностей. Навіть під час релігійного обряду хтось приділяє увагу власному голосу, як він гарно звучить; хтось втомився, погано почувається і всю увагу віддає своєму хворому тілу; комусь згадуються образливі слова інших людей; хтось відчуває голод... Ще сильніше може бути у віруючих почуття неприязні чи навіть ненависті до тих, хто вірить *якось інакше*; шанує інші свята або в інші дні. *Релігія, в якій провідну скрипку грає політика, вже не є релігією в духовному сенсі слова, як це розумів Плотін.* Вона втрачає духовний зв'язок з Богом, натомість за релігійні почуття приймає людські пристрасті. Оцим, останнім надається сакральний (священний) сенс.

Плотін виокремлює *провідну рису дійсно духовного життя – звернення душі до гори, до Єдиного та утримання її в такому розвороті за будь-які соціальні, політичні, побутові та інші обставини.* І в цьому з ним погоджуються як біблійні патріархи, так і християнські святі.

Проте в останніх до «горнього налаштування» додається ще один, не менш важливий в межах християнського вчення «фактор»: смирення. «Душа має бути до гори, а очі – до долу». Якщо не буде оцієї другої умови (смирення), то людина буде вважати, що вона *сама*,

своїм зусиллям лине душею до гори і уникає гріхів. Тобто вона буде уникати багатьох гріхів, але не зможе уникнути найбільшого з гріхів (для християн – матері усіх гріхів) – гордині. Людина буде вважати себе такою, що вже досягла духовного просвітлення своїми власними зусиллями. Тоді як християнські святі ніколи і нікого не засуджували, бо вважали себе найгрішнішими з людей. В християнстві вважається, що саме таке смирення і притягає Божу благодать, а з нею здатність допомагати нужденним і хворим своїми молитвами.

Ще в античній культурі було розуміння того, що гординя призводить до саморуйнування людини; що саме гординя запускає механізм року, який веде людину до загибелі. Дуже добре це продемонстровано в софоклівській інтерпретації образу Едіпа («Едіп-цар»).

У Софокла Едіп здійснює перший злочин (вбивство батька) саме через гординю. Адже він, коли дізнався про пророцтво відносно власної долі, вже не повернувся до своїх прийомних батьків, яких вважав рідними. Він йде світ за очі. При цьому вважає себе надзвичайною людиною, яка зріклася влади і багатства, щоб не заподіяти зла. Аж тут хтось йому, людині царської крові, яка відмовилися від царства заради уникнення зла, кричить, щоб він поступився дорогою та й ще шмагає по спині батогом! У цій ситуації Едіп вважає себе таким, що вже звільнився від можливості рокового зла, ціною неймовірної власної жертви. Він не дивиться на себе, як на людину, яка у будь-який момент може здійснити пророцтво; яка несе в собі можливість найстрашніших злочинів, і тому не повинна ображатися на когось та вважати когось гіршим за себе. Якби він подумав, що всі краще за нього, і треба поступитися, тоді б і вбивства Лая не сталося. Відповідно, Едіп би не одружився зі своєю матір'ю, яку отримав як нагороду за звільнення міста Фіви від сфінкса. А це наступний привід для гордині... Зі слів про гординю Едіпа в якості царя Фів і розпочинає свою трагедію Софокл, чітко вказуючи на джерело усіх нещасть царя (при цьому, натякаючи на Перикла): «Гординею породжено тирана...» Всі прославляють Едіпа, і він впевнений, що заслужив таке ставлення до себе.

Проте в Плотіна такий момент духовного життя як смирення не прописано, адже людина в нього рятується власним інтелектуально-духовним зусиллям.

Вчення Плотіна також відрізняє негативне ставлення до матерії і тілесності, яке було подолано в християнській онтології, де все буття є творінням Бога, а Бог не творить нічого поганого.

Так само в християнстві тілесність людини не розуміється як зло чи джерело зла. Якщо тіло посідає належне місце у буттєвій ієрархії (Дух – душа – тіло – матерія), тобто живиться від душі, яка, у свою чергу, отримує енергію від Духа Божого, то її фізичне існування не має в собі нічого гріховного. Якщо ж тіло живиться лише від матерії, а

душа – тільки від тіла, то в такій перевернутій ієрархії тілесність стає гріховною, бо пристрасті починають керувати людиною. Просто кажучи, якщо тілесні потреби керують волею і розумом людини, а не навпаки (розум керує тілом); якщо стан душі людини залежить виключно від рівня задоволення фізичних потреб, то така душа втрачає зв'язок з Духом і з Богом і занурюється в гріховне життя.

В неоплатонізмі шлях людини до гори (шліх очищення душі від усього матеріального) йде в порядку, що протилежний еманациям Єдиного. Це очищення лише на початку має моральнісний характер та етичний зміст. Основна мета людини на цьому шляху – це обоження, тобто набуття божественних рис, яке максимально досягається в моментах *екстазу* (найвищої форми злиття людської душі з Єдиним). І цей термін – *обоження* також стає важливим поняттям християнського богослов'я.

У християнському богослов'ї, що визначило теоретичні основи іконошанування, першим етапом сприйняття ікони є *знання* зображеного сюжету ікони. Другим – *моральнісні думки*, настанови свідомості, налаштовані відповідним сюжетом. А вищим рівнем є *анагогічний* – піднесення душі до Духу, яке може відбуватися і без слів.

Що ж до концепту екстазу, то він був більш поширений в католицькій традиції. Православні вважали відповідний стан хибно-духовним, тобто, по суті, душевним і пристрастним.

2. Порфирій як систематизатор вчення Плотіна

Філософ Порфирій (бл. 234 – 304/306 рр. н.е.) – видатний неоплатонік фінікійського походження. Можливо, що молодою людиною Порфирій слухав Орігена в Александрії. Проте стовідсотково відомо, що він був учнем, а пізніше й близьким другом відомого на той час ритора Лонгіна.

Порфирій прийшов у Рим, щоб підкорити місто своєю мудрістю, але виявилось, що сам був підкорений мудрістю Плотіна.

Відомо, що вже у зрілому віці Порфирій одружився на жінці на ім'я Марцелла, яка була бідною удовою і мала купу дітей, що свідчить про Порфирія як про людину, що не дуже переймалася питаннями вигоди і матеріального благополуччя.

Порфирій був не тільки учнем Плотіна (цілих 6 років!), але й провідною постаттю в справі збирання, систематизації та видання творів вчителя. Наразі треба сказати, що цю роботу він проводив за бажанням вчителя і з його благословення. Письменник Євнапій схвально оцінює мову Порфирія як просту і зрозумілу (на відміну від мови Плотіна). Тобто Порфирія можна вважати також талановитим *популяризатором* неоплатоністичного вчення.

Біографія Плотіна, написана Порфирієм, є унікальним джерелом докладної інформації про життя засновника неоплатонізму. Перу

Порфирія також належать глибокі коментарі до творів Платона та Аристотеля. Всього відомо про 77 трактатів мислителя як філософа і науковця. Найважливішими для нас є його філософські праці. Зокрема, «Сентенції» (або «Висхідні пункти для сходження до розумо-осяжного»), де Порфирій виклав основні тези неоплатонізму.

Також Порфирію належить твір філософсько-аскетичного змісту «Про утримання від вживання в їжу живих істот», в якому містяться орфіко-піфагорійські настанови. Серед творів релігійно-міфологічного змісту слід згадати лист Порфирія до жреця Анебона, в якому в дусі скептицизму висловлюються сумніви щодо практичної та теоретичної містики. Проте треба відзначити, що Порфирій, в принципі, ставиться до містики позитивно, що видно з таких його праць, як «Про запозичення філософії з оракулів», «Про вихід душі», «Про печеру німф» тощо.

Порфирій значно більше за Плотіна цікавився *практичною філософією*. Її він розуміє як вчення про чесноти, з яких виділяє *політичні* (метріопатія), *катартичні* (апатія, очищення від пристрасті заради уподіблення Богу), *душевні* (звернення до розуму) та *парадеїгматичні* (коли Розум стає взірцем для усього духовного життя). Порфирій також визнає містичну практику: астрологію, мантику і теургію.

Порфирій багато і плідно займався історією філософії. Окрім трактату про життя Плотіна він писав про Піфагора, коментував Гомера і наводив фрагменти багатьох інших філософів в своїй окремій історико-філософській праці. Також спадок Порфирія включав багато творів природничого змісту, на яких ми наразі не будемо зупинятися.

Філософ, безперечно, мав неабиякий хист до педагогіки та методики викладання філософських дисциплін, бо його книга логіки «Ісагога», не зважаючи на відомі в середньовіччя антихристиянські погляди автора (його книжку «Проти християн» було спалено у 448 р.), була прийнята в якості найкращого підручника з логіки в цю добу. Як ми бачимо, середньовічним схоластам вистачило розуму бачити відмінність між ідеологічними/релігійними поглядами свого опонента та його творчими, науковими здобутками.

У сфері логіки та систематики внеском філософа є так зване «дерево Порфирія». Це певна графічна модель, що трохи нагадує дерево. За допомогою відповідної схеми демонструються кроки послідовного дихотомічного ділення понять – від вищих (субстанція: тілесна і безтілесна) до нижчих (людина: Сократ, Платон та ін.).

В ієрархії буття Порфирій поміщає людську душу між Богом і тілом. Важливо, що в його вченні душі притаманна свобода волі та вона має свободу вибору, що, можливо, було результатом впливу християнського вчення про свободу волі людини, взаємного впливу неоплатонізму та християнства або інших культурних факторів.

Наведемо переказ одного з фрагментів Порфирія: «Оскільки Бог є завжди одним, і він є первинним, то хоча від Нього походить усе, за властивим Йому буттям, він не може бути зарахованим до інших речей. Також ніщо не може бути поставленим із ним на одну ступінь у відношенні переваг та якостей».

Це висловлювання свідчить про те, що Порфирій повністю погоджується з Плотіним щодо його розуміння Першогоєдиного, тобто такого Єдиного, яке є єдністю не тільки усього неуменального, але й всього позаноуменального.

Порфирій на відміну від Плотіна, визнає *декілька Єдиних*. Одне з них він співставляє з «Отцем» халдейських оракулів. Це є Єдине, яке осягається розумом. Існування такого Єдиного передбачає, що є також Єдине-взагалі, яке є вищим за все в бутті і неосяжним. Окрім того, неможливо мислити два Єдиних розділеними, ніби між ними є прірва. Першо-єдине є джерелом для Єдино-суцього, тобто має вміщувати в себе дещо з суцього, але у максимально узагальненому вигляді. Таким чином, виходить, що в Порфирія первинним насправді постає *тріада Єдиних*: над суще Єдине, буття Єдиного суцього і саме Єдино суще.

Порфирій, в цілому, переказує філософські погляди свого вчителя, проте подекуди уточнює і розширяє їх, можливо, непомітно для себе. Зокрема, над-світову Душу він називає Деміургом, а її Розум, до якого вона звернена, «живим-в-собі». Тобто друга іпостась у Порфирія є Деміургом, який є над-світовою душею, що діє як першообраз по відношенню до всього, що існує в бутті. Першу іпостась, яка є вищою за будь-які поділи та множинності, Порфирій витлумачує також як «Розум».

Порфирій, як і Плотін, шукав шляхи спасіння душі. Цьому питанню було присвячено твір «Сходження душі». Як і для Плотіна, спасіння душі в Порфирія можливе шляхом відрази до усього тілесного, очищення душі та повернення до Нусу (Розуму), що призводить до уподіблення людини божеству.

Проте Порфирій міг запропонувати спасіння лише вибраним філософам шляхом очищення душі від тілесності, налаштування її до розуму і звернення до божества. *Повернення до Бога, за Порфирієм, відбувається в процесі пізнання і в самому знанні.* Для того, хто знає, Бог поруч, а для необізнаного Бог, знаходячись усюди, ніби відсутній. Знання Бога, подібно до вчення Сократа, тотожне самопізнанню. Тому шлях пізнання своєї сутності починається з любові до самого себе. Тобто самопізнання витлумачується в духовно-практичному сенсі.

Та навіть для філософів спасіння у вченні Порфирія було можливим не для цілісної особистості, а лише для так званої «ноетичної» частини її душі. Що ж до пересічних людей, які не

тямлять у філософії, то для них Порфірій вважав потрібним звертатися до теургії, тобто релігійних ритуалів і молитов. Подібну точку зору матиме німецький філософ XIX ст. Г.В.Ф. Гегель, який вважатиме свою філософію абсолютного духу вищою за християнську релігію як практичну філософію для простого народу.

Питання, яких торкнувся Порфірій, але не розробляв докладно, стали предметом осмислення Ямвліха та його школи. Це проблема трипостасності дійсності та диференціація кожної з трьох іпостасей, а також доведення теології до теургічних практик.

Саме Порфірій вводить в неоплатонізм поняття «теургія», відкриваючи шлях для теургічної теології Ямвліха. Проте Порфірій протиставляє теургії щось більш важливе, з його точки зору, чим для нього є сфера уможливленого. Він пише, що ані сльози, ані молитви, ані жертви та подарунки не схиляють Бога до прохань людини і не наближають людину до Бога. З Ним єднає божественна налаштованість розуму (entheon phronēma). Відтак храмом Бога може бути лише розум.

3. Життя та філософія Ямвліха. Про життя Ямвліха в нас є, нажаль, небагато достовірних фактів. Єдиним джерелом інформації є твір Євнапія з Сард «Життєописи софістів».

Традиційно визнана дата народження Ямвліха – біля 265 р. н.е. Вважається, що він народився не пізніше 240 р., і був не на багато молодшим за свого вчителя Порфірія, погляди якого критикував і розвивав. Помер Ямвліх біля 325 р. Згідно з тим самим Євнапієм, Ямвліх походив із заможної родини. Його ім'я свідчить про семітське походження і про приналежність предків філософа до родини жреців – правителів Емеси.

Спочатку Ямвліх вчився в перипатетика Анатолія, який був учнем Порфірія. Потім став учнем вже самого Порфірія. Пізніше залишив його, повернувся в Сірію та заснував там власну школу на межі III – IV ст., тобто за часів правління імператора Діоклетіана.

Відомо, що Ямвліх був дуже популярним в Римі філософом. Свою популярність він здобув неабиякими педагогічними здібностями і талантом проповідника. У його школі докладно розбирали вчення піфагорійців. Вважається, що твір Ямвліха «Про Піфагорове життя» є не стільки філософським твором, скільки методичним посібником для вивчення філософії. Також в школі читали і коментували діалоги Платона, вивчали логіку Аристотеля («Аналітику»), його «Метафізику» та твір «Про душу».

Ямвліх виділяє 12 провідних діалогів Платона, найважливішими з яких вважає «теологічного» «Парменіда» і «фізичного» «Тімея». Їх вивчення та тлумачення стають необхідною ланкою філософської освіти у школі Ямвліха. Також він проводив суто філологічні дослідження специфіки мови Платона. Деякі фрагменти діалогів Платона

філософ по черзі витлумачував у різних аспектах: етичному, логічному, теологічному тощо. Проте Ямвліх прагнув пов'язати вчення Платона з більш стародавньою мудрістю Сходу.

У площині розвитку неоплатонівського вчення Ямвліх розробив складну ієрархію рівнів буття. Він продовжує розробку основних категорій Плотіна: Єдине Розум, Душа. Ці поняття у Ямвліха диференціюються. Зокрема, в «Єдиному» Плотіна він розрізняє два Єдиних. Перше з них – як у Плотіна є трансцендентним і непізнаваним. А друге є початком всього існуючого. Воно також є Єдиним, але одноразово називається Благом.

Кількість богів у Ямвліха різко збільшується. Всього в нього нараховується 360 богів. Зокрема, він виділяє над-світових богів. Це «чисті розуми» і Душа. Далі, тобто нижче, йдуть небесні боги. Вони керують дванадцятьма світовими сферами – землею, водою, повітрям, вогнем, планетами та ефіром. Маючи на меті відновлення античного політеїзму, Ямвліх філософськими засобами намагається відродити всіх богів Олімпа у філософському їхньому витлумаченні.

З творів філософа зберіглася збірка, присвячена піфагорійським вченням, що була написана як підручник; коментарі до творів Платона, Аристотеля; твір «Про єгипетські містерії» та деякі листи філософського змісту. Проте була втрачена така важлива робота філософа як «Халдейська теологія».

Якщо Порфирій тільки поставив питання про спасіння людини як такої й почав вибудовувати механізм спасіння душі, то Ямвліх підкреслює, що *засобами однієї філософії спасіння отримати неможливо*, – потрібна участь богів. Саме тому він вважає за потрібне звернутися до мистецтва священнослужителів і говорити про спасіння вже в теургічному сенсі.

Провідна презумпція Порфирія виключає можливість субстанційного втілення ідеї, яка може сприйматися лише на рівні розуму. Натомість Ямвліх визнає можливість матеріалізації ідеї, не проводячи чітку межу між божественним і людським світами.

Твір «Про єгипетські містерії» є відповіддю Ямвліха Порфирію. Останній критикував теургію, зокрема нові форми пророцтв. Ямвліх виправдовує і обґрунтовує теургію. При чому робить це в достатньо популярній формі, з чималими повторами, що можна пояснити наявністю в автора педагогічної мети.

Теургія (від грецьк. «божественна робота») – це активність богів, а також людська діяльність, спрямована на отримання божественної допомоги. *Від теології (теоретичної дисципліна, що має своїм предметом природу та імена богів) теургія відрізняється своїм практичним, діяльним характером.* Вона є досвідом спілкування з богами і єднання з ними настільки, наскільки це дає людині спасіння, з точки зору язичницької релігії. Теургія також передбачає

протистояння злу, і Ямвліх підкреслює, що *сила теургії залежить від богів, а не від людини*.

Отже, в центрі твору «Про єгипетські містерії» – проблема і практики теургії. Цю проблему розглядав ще Плотін, проте в нього на першому місці стоїть суб'єктивне сприйняття духовного досвіду, тоді як Ямвліх цікавиться тим *досвідом теургічних практик, що може мати загально людське значення*. Теургія для Ямвліха є практичною теологією, в межах якої зливаються суб'єкти жреця і філософа: того, хто діє, і того, хто пояснює, що відбувається у філософських категоріях.

Треба зазначити, що послідовники Плотіна розуміли єднання з божеством як втрату індивідуальності (на відміну від обоження в християнському вченні). Що ж до Ямвліха, то він вважає, що індивідуальність людини, її розумові та душевні якості долучаються до божества, але не втрачаються.

Завдяки поєднанню філософії з теургічними практикам людина може підніматися до рівня богів, що, з точки зору неплатників, підтверджується надприродними здібностями Піфагора та інших мудреців-чудотворців.

Ще одним моментом унікальності неоплатоністичного вчення Ямвліха є те, що в нього Бог не може бути пізнаний розумом, проте Він є об'єктом спрямування волі людини. Тобто він «отримується» вольовим зусиллям через теологічні та теургічні практики.

Твір «Про єгипетські містерії» складається з 10 книг.

У першій Ямвліх звеличує мудрість халдеїв й єгиптян, розрізняє богів і демонів і визначає божество як таке, що не знає пристрасті.

У другій книзі Ямвліх вибудовує ієрархію божеств у наступному порядку: найвищими є боги, потім йдуть архангели, ангели, далі – демони, герої, архонти світу і архонти матерії і, нарешті, душі.

Третя книга присвячена мистецтву пророцтв. Ямвліх стверджує, що істинне пророцтво сходить від Бога і воно позитивно діє на теурга.

Четверта книга розглядає питання, як впливати на богів (гл. 1–2); чи варто просити богів про щось конкретне (гл. 3); яким є співвідношення справедливості божественної і людської та чим вони відрізняються (гл. 4–5). Також в цій книзі йдеться про причину та походження зла (гл. 6–7) і про те, що боги не несуть відповідальності за зло, бо його причиною є матерія та спрямованість людської свідомості на матеріальне «небуття».

Десята книга визначає мету і сенс життя людини як блаженство, що розуміється як єднання з богами (гл. 1). Саме теургія, за Ямвліхом, допомагає досягти найвищого щастя або блаженства (гл. 2–3) та звільнитися від впливу долі завдяки правильним пророцтвам, що людина може отримати лише від Бога (гл. 4–5). В цей момент відбувається

зближення людського і божественного, тобто досягається мета філософа-жреця.

Завершує цю книгу Ямвлих молитвою.

Як ми бачимо, вчення Ямвлиха поєднує теоретичне обґрунтування язичницьких релігійних практик, пропозицію індивідуалізованої сотеріології (вчення, що обіцяє людині спасіння) з тенденцією руху в напрямку до езотеричного неоплатонізму.

Сенсом життя людини він вважав не пізнання космосу чи природи, не атараксичне споглядання, а віру в богів і безпосереднє спілкування з ними. Всі людські чесноти (моральні чи політичні) Ямвлих вважає тільки нижчими ступенями у розвитку людини в напрямку до стану обоження, тобто стану єднання з богами. Ямвлих розуміє цей стан як теургічну практику, як священнодійство та магію.

Новизна у вченні Ямвлиха полягає в тому, що він перейшов від суто теоретичного дискурсу Плотіна та регулятивної демонології Порфирія до матеріально конститутивної теургії, що цілком відповідало логіці розвитку неоплатонізму.

Таким чином, витонченість античного раціоналістичного дискурсу поєднується у Ямвлиха зі східною мудрістю та синтетичними антично-східними теургічними практиками.

4. Розвиток Проклом неоплатонізму та його вплив на середньовічну культуру мислення.

Прокл Діадок (412–485 рр.) народився в 412 р. у Константинополі, у родині чиновника, що мав високу державну посаду. Деякий час Прокл навчався в Александрії. Як і його батько, він став юристом, і був у цій сфері досить успішним. Проте надалі Прокл вирішив обрати філософію як свою сенсожиттєву діяльність і направився в Афіни – столицю філософування.

Помер Прокл у 73 роки.

Біографія **Прокла**, що була написана його учнем Марином («Прокл, або про щастя»), викликає певні сумніви в науковців, бо, поперше, Прокл виглядає в ній абсолютно ідеальною людиною, носієм усіх можливих і неможливих чеснот; а, по друге, в біографії описуються численні дива (зцілення, припинення землетрусу, посухи тощо), які здійснив Прокл і які здійснилися над ним самим за допомогою Афіни та Аполлона. Дехто з учнів ніби то бачив світло навколо голови Прокла. Щодо занять філософії і занять саме в Афінах, то Марин стверджує, що такий наказ Проклу дала сама покровителька міста, яка постійно демонструвала йому свою прихильність. А після смерті філософа, за словами Марина, вся природа сумувала за Проклом, що виявилось у затемненні Сонця.

У стосунках з людьми він, за описами Марина, був дуже приязний, врівноважений – своєю чарівністю підкоряв усіх людей. Його вчитель Леонат в Александрії запрошував Прокла до себе на обід і садовив поряд із дружиною та дітьми. Старий Плутарх називав його «моє дитя». Прокла прийняли у своє коло навіть Єгипетські правителі, коли він перебував у їхній країні.

Марин пише, що його учитель очистився від усього буденного і досяг істинного просвітлення, безпосередньо сприймаючи прообрази божественного Розуму, що і зробило його надзвичайно мудрим.

Натомість більш реалістичними є свідчення про те, що Прокл ніколи не одружувався, не мав ніяких стосунків із жінками взагалі, обмежував себе у всьому матеріальному, а дні й ночі проводив у молитвах та релігійних обрядах.

На той час, про який йдеться, Платонівська академія була невеличким зібранням витонченої інтелігенції, яка нічого не хотіла знати про ситуацію свого часу – всесвітньо-історичну катастрофу – руйнацію Римської імперії та усього рабовласницького ладу. Неоплатоніки намагалися в думці піднятися над усіма історичними, побутовими негараздами. Вони визнавали лише античну культуру і не хотіли сприймати нічого нового. По відношенню до християнства, яке тоді набирало силу, вони були найлютішими його ворогами, адже втілення трансцендентного Бога було для них абсолютно абсурдним, відповідно до розуміння природи Єдиного. Відтепер мрії про минуле стали єдиною можливою реальністю, в якій вони могли жити.

У теології Прокла ми знайдемо традиційне для неоплатоніків вчення про три іпостасі: Єдине, Розум і Душа. До них слід ще додати Космос, що є тілесним оформленням цих іпостасей. Тобто у Прокла фактично бачимо чотирьох іпостасну модель буття. В кожній із цих чотирьох іпостасей Прокл здійснює поділ, який також є чотирьох іпостасним. Та буття в цілому постає як різні ступені самоусвідомлення Єдиного.

Деміург, або деміургічний Розум, порівнюється Проклом із скульптором Фідієм – автором такого дива світу як скульптура Зевса Олімпійського, творцем статуй Афіни Парфенос та Афіни Промакос на афінському акрополі та інших творів.

Проте діяльність Деміурга – це праця найвищого художника, мислячого Божества, який створює цей прекрасний світ, маючи за взірць вічний першообраз (архетип).

Праця Деміурга подібна до гри, вона все освящає своєю красою. Деміург є першопричиною краси, цілісності та гармонії космосу. Навіть мойри, які за грецькою міфологією, були абсолютно незалежними від влади Зевса, в міфології Прокла постають такими, що чинять волю Деміурга.

У філософії Прокла ми бачимо чіткий естетичний акцент. За його вченням, краса охоплює увесь космос і пронизує все, що в ньому є. Тому що Первинне буття є також красою в собі, першо-красою або вищою красою. Тобто, якщо шукати першого автора слів про те, що краса врятує світ, то це, безумовно, був Прокл.

Говорячи про філософію Прокла неможливо не згадати те, що в ній теологія зливалася із поезією та теургією. Зарубіжні автори характеризують релігійні гімни Прокла як частину його філософського спадку і стверджують, що вони є винятковими за почуттями щирості їхнього інтимного, особистісного змісту: у всій античній літературі неможливо знайти такого рівня злиття філософсько-теоретичного дискурсу і піднесено-особистісного переживання максимальних філософських узагальнень.

Наразі ми наводимо переказ фрагменту цього гімну:

*«Ти, о богине, чий образ несе мені світло святе,
Почуй бідного мандрівника-безхатька в цьому мізерному світі,
Приведи мене, грішного, до тихої гавані
Даруй душі моїй
благосвященних оповідей чисте світло,
премудрість, любов...
О! Таку любов, щоб душа піднялася
в веселоощах від земного існування
до отчого храму,
на Олімп чистого буття й світла!
Якщо ж помилки я припускаю,
що в цьому житті часто буває,
Повір, розумію, що катують мене мої гріхи й поганії вчинки
Все, що не повинен робити,
все це здійснюю душею нерозумною...
Помилуй, добра духом, не дай мені,
що лежить у гної та прасі,
стати жертвою хвороб і нещастя,
О, смертних спасіння!»*

За свідченням цього гімну, перед нами постає образ людини, яка боляче відчуває віддаленість своєї душі від Божественного Єдиного, переживає свою заплутаність у темних і гріховних земних справах. Натомість вона має сильну надію на остаточне звільнення своєї душі. Саме щирість молитовної філософської поезії Прокла є причиною того, що він не дуже піклувався про зовнішню досконалість поетичних форм. Тема просвітлення, сходження до світло-сяйного Джерела буття і очищення світлом демонструє нам *специфічний акт молитовного філософування, що веде від чуттєвого світу до розумного світла.*

Ще одним важливим художньо-філософським образом гімнів Прокла є образ душі, яка подорожує матеріальним світом, шукаючи шлях до вічного буття. Цей образ багатостраждального подорожнього сходиться до гомерівського Одисея, який в неоплатонівській традиції витлумачується саме як символ подорожуючої душі, що шукає світла та вічного буття.

Прокл намагається подолати розділення суб'єкту та об'єкту, створюючи вчення про їхню тотожність. Ця тотожність, що представлена субстанційно в суб'єкті, є теургія. Вона ж, субстанційно розглянута в об'єкті, є міфологією. І також вона є принципом усього буття як ієрархії Єдиного, чистих ейдосів та ейдотичної матерії.

*****

Філософія Прокла мала величезний вплив як на філософію середньовіччя (християнська, арабська, єврейська традиції), так і Відродження. В Новий час Г.В.Ф. Гегель знову відкриває Прокла як надзвичайно глибокого мислителя і багато чого запозичує в його творах. Гегелю була надзвичайно близькою діалектична онтологія Прокла в оптиці якої буття з над-суцїю і неподільної закритості і замкненості переходить на рівень інобуття, а потім вже з цього інобуття повертається до себе у збагаченому вигляді.

Також на Гегеля мав вплив тріадичний метод викладу філософії Прокла. В середині ХХ ст. праці Прокла стають у західній філософії (особливо у французькій та англійській історико-філософській літературі) предметом уважного перекладу та глибоких коментарів. Належним чином оцінюється вчення Прокла про тріади, яке починають висувати на перший план філософії античного неоплатоніка. Було встановлено, що саме Прокл розвиває до логічного завершення трипостасну модель Плотіна.

*****

Неоплатонізм був останнім філософським напрямком, який подарувала нам антична культура. Це вчення стало своєрідним відображенням як універсалізму римської імперії, так і її катастрофічного занепаду, що сталося на очах неоплатоніків.

Для цієї філософської школи доби еллінізму характерним є поєднання релігійних інтуїцій античного політеїзму, платонізму та аристотелізму. Також будемо пам'ятати про запозичення із піфагореїзму, стоїцизму та інших шкіл античної філософії, що призвело до могутнього синтезу усіх філософських теорій та ідей.

Неоплатонізм був одноразово релігійним світоглядом і релігійними практиками, осмисленими з філософських, діалектичних позицій.

Ідеї та принципи неоплатонізму пережили античність, вплинувши як на християнську теологію, так і на релігійну філософію

Нового часу. Зокрема грецьку патристику можна із повним правом називати східно-християнським неоплатонізмом. У ній відбувся синтез християнського світогляду отців Церкви, неоплатонізму та аристотелізму.

Історично останньою формою візантійського неоплатонізму став паламізм – філософська теологія Григорія Палами та його учнів, що була сформована як цілісне вчення на початку XIV ст. та пережила складну еволюцію від занепаду в середині XV ст. до відродження в досвіді ченців-ісихастів XIX ст., зокрема найвидатнішого з них – Паїсія Величковського – організатора перекладу провідної праці православних ісихастів («Добротолюбія»), аскета та практика мовчазної молитви.

Неоплатонізм знаходив своїх шанувальників також і серед арабських мислителів, які значною мірою знаходилися під впливом Плотіна, проте адаптували його вчення до ісламського монотеїзму. Основні ідеї неоплатоніків – еманції усього суцього та ієрархії рівнів буття осмислювалися такими філософами, як Аль-Фарабі, Ібн Сіна та іншими.

Особливо популярним неоплатонізм став у добу Відродження. Від античного неоплатонізму філософія Відродження увібрала розуміння матеріального буття як результату еманції Єдиного. Тому світ розумівся як прекрасний і розумний. Звідси бере початок ідея людини як творчої особистості, неповторної індивідуальності. Філософські основи Ренесансного неоплатонізму заклав один з найвідоміших філософів доби Відродження *Микола Кузанський*.

Серед філософів нового часу неоплатонізм справив найбільший вплив на німецького філософа *Г.В.Ф. Гегеля*.

У XX ст. елементи неоплатонізму можна прослідкувати у вченні К.Г. Юнга про архетипи, філософії творчості М. Бердяєва та ін.

Г.В.Ф. Гегель (1770 – 1831) – видатний представник німецької класичної філософії

**«Лаокоон та його сини» -
скульптурів Агесандра, Полідора й Атенодора.
Римська копія з музею Ватікану**

Загибель Лаокоона та його синів – сюжет відомий грекам ще з часів Іліади Гомера. Проте пластичне зображення цього сюжету припадає лише на добу еллінізму, коли в мистецтві з'явилися теми страждання і смерті. Можна побачити, що філософське осмислення теми страждання в стоїків і художнє зображення цієї теми співпадають у часі.

XIV. Безпека від людей деякою мірою досягається за допомогою багатства і сили, на які можна покластися, в цілому ж – тільки за допомогою спокою і віддалення від натовпу.

XV. Багатство, якого потребує природа, обмежене і легко досягається; а багатство, якого вимагають марні міркування, простирається до нескінченності.

XVII. Хто праведний, у тому менш за все тривоги, хто неправедний, той сповнений найбільшої тривоги.

XXVI. Усі бажання, незадоволення котрих не викликає болю, не є необхідними, і спонукання до них легко розсіяти, уявивши собі предмет бажання недосяжним або ж шкідливим.

XXVII. З усього, що дає мудрість для щастя цілого Життя, найбільше – це дружба.

XXVIII. Те ж саме переконання, котре вселило в нас бадьорість, у тому, що зло не вічне і не тривале, завбачує й те, що в наших обмежених обставинах дружба надійніша над усе.

XXIX. Бажання бувають: одні – природні й необхідні; другі – природні, але не необхідні; треті – не природні й не необхідні, а породжені пустими думками.

XV. Хто зміг досягти повної згоди з сусідами, ті, упевнено покладаючись на неї, живуть між собою з найбільшим задоволенням, і, отримавши насолоду від найповнішої близькості, не оплакують, мов жаліючи, того, хто вмирає раніше за інших.

Епікур. Лист до Геродота. Лист до Менекея. Головні думки. URL: <https://lib.in.ua/99837-lyst-do-gerodota-lyst-do-menekeia-golovni-dumky/>

ТИТ ЛУКРЕЦІЙ КАР (біля 99 до н.е. – 55 р. до н.е.)

Про природу речей

*«І виникають на світ речі і походять всі речі звідтіль,
Де й матерія і тіла споконвічні кожній,
Та тому й неможливо, щоб все з усього народилось,
Бо окремим речам особливі сили властиві...
Із нічого, тож визнаймо, ніщо й не родиться,
Бо всі речі повинні мати сім'я, з якого
Вийти мали б вони, коли пробились у повітря прозоре...
Отже, не гине ніщо, і ніщо цілком не зникає
Оскільки природа відроджує завжди одне із другого
І нічому не дає без смерті другого з'явитись...
Всю, саму по собі, природу складають дві речі:
Це, по-перше, тіла, по-друге ж, простора порожнеча,
Де існують вони і де рухатись можуть окремо...»*

ЛУЦІЙ АННЕЙ СЕНЕКА
(4– 65 рр. н.е.)

Моральні листи до Луцилія
(фрагменти)

«Сенека вітає Луцилія!

Так і роби, мій Луцілію: відвойовуй себе для себе самого, а час, який досі або забирали в тебе, або викрадали, або сам він утікав, збирай і бережи. Переконай себе в тому, що справа стоїть саме так, як пишу: то виривають у нас той час, то беруть його потай, то сам він пливе з-під рук. (Але найганебнішою є втрата, якої зазнаємо через власну недбалість. Приглянься – і побачиш: величезна частина життя пропадає у тих, хто робить щось не так, як треба, чимала – у тих, хто взагалі нічого не робить, а вже все життя – у тих, хто робить не те, що треба. Вкажи мені людину, котра бодай трохи цінувала б час, дорожила днем, котра б розуміла, що вмирає, власне, щоденно?.. Помиляємось якраз у тому, що смерть бачиться нам десь попереду: вона ж у значній своїй частці – вже позаду. Скільки віку прожито – стільки ж одразу бере його смерть. Отож роби, мій Луцілію, як пишеш: охоплюй усі години. Запанувавши над сьогоднішнім днем, не так залежатимеш од завтрашнього. Життя, поки його відкладаємо, минає. Все, Луцілію, чуже нам, один тільки час – наша власність.

З листів, що їх пишеш мені, як і з того, що чую, виношу добру надію щодо тебе: не роз'їжджаєш то сюди, то туди, переміною місць не скаламучуєш свого спокою. Така метушня – ознака хворої душі. Перший доказ доброго ладу в ній – це, гадаю, вміти зупинитись і побути з самим собою. Зваж і на те, що читання багатьох авторів, гортання найрізноманітніших книг теж має у собі щось від тих блукань та непостійності. Лише з окремими, найобдарованішими, слід залишатися якомога довше, їхнім розумом жити, коли хочеш винести щось таке, що надовго б осіло у твоїй душі. Всюди бути – ніде не бути.

...якщо ти вважаєш когось своїм другом, але довіряєш йому менше, ніж собі, то дуже помиляєшся і, по суті, не знаєш, що таке справжня дружба. Про все розмірковуєш з другом, але про нього – насамперед. Подружився – довіряй; суди про нього – поки не завів дружби. Бо хто, всупереч настановам Теофраста, судить полюбивши, а не любить, заздалегідь усе розсудивши, той робить усе навпаки. Довго роздумуй, чи подружитися з кимось. Та вже коли зважився на те, приймай друга всім своїм серцем і говори з ним, мов сам із собою, не побоюючись. А взагалі живи так, щоб ти не мав потреби й себе втаємничувати у щось таке, чого навіть ворогові не міг довірити.

Наполегливо продовжуй те, за що взявся, і, скільки сили та змоги, поспішай, щоб довше втішатися поліпшеною, впорядкованою душею. А втім, ти втішатимешся, навіть поліпшуючи, навіть упорядковуючи її. І все ж

незрівнянною є насолода, яку відчуєш, озираючи світ душею світлою, без будь-якої вигоди. Пам'ятаєш, якою була твоя радість, коли, відклавши претексту (дитячий одяг хлопчиків у Римі – М.С.), ти вдягнув чоловічу тогу й тебе відправили на форум? Так ось: очікуй більшої радості, коли й свою дитячу душу зміниш, а філософія зачислить тебе до чоловіків.

Я знаю, Луцилій, для тебе є очевидним, що, не вивчаючи мудрості, не можна жити не тільки щасливо, але й стерпне, бо щасливим робить життя досконала мудрість, а стерпним її початки...

Філософія не лицедійство, придатне тільки для показу натовпу; філософом треба бути не на словах, а на ділі. Вона – не для того, щоб приємно провести день і без нудьги вбити час. Ні, вона виковує і гартує душу, підкорює життя порядку, керує вчинками, вказує, що треба робити, а від чого краще втриматися, стоїть біля керма й спрямовує серед пучин шлях тих, кого гонять хвилі. Без неї немає в житті мужності і впевненості: адже кожну годину відбувається стільки, що потребуємо ради, якої можна запитати тільки у неї.

Хтось скаже: «Яка мені користь із філософії, якщо є рок?»

Що в ній корисного, якщо править божество?»

Яка в ній користь, якщо панує випадок? Адже неминуче не можна змінити, а проти невідомого не знайти засобів.

Мої задуми або випереджені божеством, яке вирішило за мене. Що мені робити, або фортуна не дозволить їм здійснитись».

Хай одне з цих тверджень і є вірним, Луцилію, хай усі вони вірні – треба бути філософом.

Чи зв'язує нас непорушним законом, фатум чи божество встановило все в світі за своїм свавіллям.

Чи випадок без усякого порядку жбурляє й мече, як кості, людські справи – нас повинна охороняти філософія. Вона дасть нам силу добровільно підкоритися божеству, стійко чинити опір фортуні. Вона навчить слідувати велінням божества і зносити мінливі випадки».

Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=9115>

МАРК АВРЕЛІЙ
(121 – 180 рр.)

Наодинці із собою. Роздуми

Друга книга

«1. А зранку слід сказати собі: «Сьогодні мені доведеться наражатися на людей нав'язливих, невдячних, зверхніх, підступних, заздрісних, неприязних. Ці риси у них мають витоком те, що вони не знають, де добро, а де зло. А я, людина, що пізнала прекрасні витoki добра і ганебні – зла, можу збагнути і природу тих, хто перебуває в омані. Вони близькі мені не кривно і за походженням, а через божественну волю й завдяки моему розуму. Від їхнього зла я захищений знанням. Вони не в змозі долучити мене до чогось ганебного. Але не можна й гніватися і ненавидіти тих, хто мені близький. Ми створені для спільної діяльності – як ноги і руки, повіки, верхня і нижня щелепи. Тому протидіяти одне одному – це чинити опір природі; а дратуватися цими людьми і цуратися їх означає їм протидіяти».

2. Хай би ким я був, я лише німічне тіло, слабкий прояв життєвої сили і панівного начала. Облиш книги, не відхиляйся від справи, час не терпить. Знехтуй своїм тілом, ніби ти при смерті. Воно лише кров та кістки, плінне плетіння нервів, жил та артерій. Розглянь таке єство життєвої сили: воно – мінливе віяння, яке щомиті вдихається і видихається. Отже, залишається тільки третє – панівне начало, і про нього ти маєш поміркувати. Ти старий: не дозволяй більше його поневолювати, не дозволяй, щоб ним правили протиборні прагнення, щоб воно скаржилося на свою справжню долю і жахалося майбутнього.

3. Що твориться богами, сповнене промислу. Те, чим наділяється в нашій уяві випадковість, так само не виникає без участі природи, тобто перебуває у зв'язку з тим, над чим панує промисел. Все витікає з цього джерела: в ньому і неминуче, і корисне для всього світу, частиною якого є ти. Для всякої частини природи благом є те, що створює природа Цілого і що сприяє її підтриманню. Зміни як елементів, так і складних тіл сприяють підтриманню світу. Ось думки, які мають принести тобі заспокоєння, і нехай вони стануть твоїм підґрунтям. Стримай жагу книжкового знання, аби не нарікати, коли прийде смерть. Коли ж твій час настане, зберігай спокій духу і віддай богам щиросерду подяку.

Згадай, з якої пори ти женеш від себе ці роздуми, і скільки разів, отримавши у богів відстрочку, ти скористався нею. Слід, врешити-реши, усвідомити, частиною якого світу ти є, і волею якого правителя світу ти існуєш. Знай, що вже покладена межа твого життя, і якщо не скористаєшся часом для власної просвіти, час розчиниться, як зникнеш і ти, і більше не повернеться. 5. Піклуйся про справу, якою зайнятий цієї миті, щоб виконати її гідно римлянина і мужа, з повним сумлінням, щирістю, з

любов'ю до людей і справедливістю. Відсторонити від себе інші бажання. Буде щастя, якщо кожну справу виконаєш як останню в своєму житті, звільнившись від нерозважності, підігрітої пристрастями, зневаги до веління розуму, лицемірства, себелюбства і невдоволення власною долею».

Марк Аврелій. Наодинці з собою.

URL: <https://uabook.com.ua/book/naodyntsi-z-soboiu/>

СТОЇЦИЗМ (ЦИТАТИ)

Не вивчаючи мудрості, неможливо бути щасливим (Сенека).

Те, чого вимагає природа є доступним і досяжним, потіємо ми лише заради надлишків (Сенека).

Смерть ми бачимо попереду, але більша її частина у нас за плечима (Сенека).

Все у нас чуже, один лише час – наш, але й його, хто хоче, той і віднімає (Сенека).

Природа бажає малого, а людська думка – безмежного (Сенека).

Якщо хочеш бути добрим, вважай себе злим (Епіктет).

Володій своїми пристрастями, якщо не хочеш, щоб вони заволодили тобою (Епіктет).

Те, чого не потрібно робити, не роби навіть подумки (Епіктет).

Думай про Бога частіше, ніж дихаєш (Епіктет).

В цьому потоці часу немає і не буде нічого нового (Марк Аврелій)

Життя – це мить між минулим та майбутнім (Марк Аврелій).

Якщо богів не існує, то життя не має сенсу (Марк Аврелій).

Час людського життя – мить, її сутність – вічне спливання; відчуття невиразне (Марк Аврелій).

Будова всього тіла тлінна; душа нестійка; доля загадкова; слава непевна. Одним словом, усе, що належить тілу, схоже на потік, а що належить душі – на сновидіння і дим (Марк Аврелій).

Життя – боротьба і мандрівка по чужині; посмертна слава – забуття. Але що ж може вивести на [прямий] шлях? Ніщо, окрім філософії (Марк Аврелій).

Слід сприймати все людське як скороминуще і короткочасне: те, що було вчора ще в зародку, завтра є вже мумією або прахом. Отже, проживи цей період часу в злагоді з природою, а потім іди з життя так само легко, як падає зріла олива: славословлячи природу, що її породила, і з вдячністю до дерева, що її виростило (Марк Аврелій).

ПЛОТІН

(204/205 – 270 pp.)

ЕННЕАДИ

ПРО ПРИРОДУ І ДЖЕРЕЛО ЗЛА

(фрагменти, переказ М. Столяр)

«Тим, хто цікавиться, звідки зло потрапило до існуючого, найкраще всього розпочати з визначення, що таке зло та яка його природа. Тоді ми змогли би з'ясувати, звідки з'явилося зло, де його витoki, а де воно просто випадкове нещастя, а також чи має воно дійсне буття чи лише тільки хибне.

Оскільки Розум і Душа є ейдосами, то їм пізнавати вони також можуть ейдоси.

Проте хіба можна уявити собі зло в якості ейдосу? Адже очевидно, що зло є повною відсутністю будь-якого блага.

Але ж до вирішення нашого питання можливо підійти їм з іншого боку, адже протилежності пізнаються за допомогою одного їм того ж самого знання. Оскільки зло є протилежним до Блага, то пізнання Блага буде також пізнанням зла.

Наразі виникає питання, яким чином Благо є протилежним до зла? Чи таким, що одне є першою та найкращою субстанцією, а друге – останньою та найгіршою, чи таким, що одне є абсолютна повнота, а інше – абсолютна позбавленість будь-чого. Проте повернемося до цього питання децю пізніше.

Тепер маємо визначити природу Блага. Благо – це те. Від чого залежить усе, що існує, чого потребує і до чого прагне як до свого початку і основи. У той же час, Благо ні в чому не має потреби, ні до чого не прагне. Воно задовольняється самим собою. Воно є мірою і межею усього. Воно з себе породило і Розум, і буття, і Душу, і життя, і мислення.

Як каже Аристотель, все, що йде від Блага, прекрасне; само ж воно вище прекрасного, вище найвищого – пануючи утримує в собі весь світ, що пізнається Розумом. Проте цей Розум не треба розуміти як подібний до наших, так званих розумів. Наше мислення тримається на логічних умовиводах і діє за допомогою послідовних суджень. Тобто наш розум є пустим до того часу, як не вивчить те, що пізнає.

Вищий Розум має зовсім іншу природу: він має в собі все, і він є усім, він злитий з усім, проте залишається собою; має в собі все, не тримаючи в собі. Кожна його частина є, у той же самий час, цілим, і все є у всьому. Проте ці частини не є змішаними, але всі вони різні...

Розум є першою енергією Блага і першою Його сутністю. Благо перебуває нерухомо в самому собі, Розум же діє, – він ніби живе навколо Блага. Душа, у свою чергу, знаходиться навколо Розуму, охоплює його і, вдивляючись у Розум, в його глибинах прозирає Благо

Таким чином, якщо зло існує, то воно існує лише у царстві небуття як певний різновид не-існуючого. Існує в чомусь, змішаному із небуттям або тою чи іншою мірою співвідносному до небуття.

Під неіснуючим ми, звісно, розуміємо не те, чого взагалі нема, а лише дещо інше, ніж те, що існує насправді. Це щось подібне до суцього, проте ще більш неіснуюче. Цим є усі чуттєві речі і всі їхні стани; потім усі випадкові якості чуттєвих речей... Воно – завжди невизначне, абсолютно не стійке, воно не може насититися, тобто постає як суцільна потреба і нужда. І все це є не випадкові якості, але сама його сутність. І все, що є дотичним неіснуючому або подібним до нього, стає злим, хоча воно і не є зло по суті.

Для того, щоб зло могло проникати в інші речі, воно має десь існувати вже до цих речей, хай навіть як недійсне. Як є Благо (абсолют) і є блага, що притаманні окремим речам, так і зло. Якщо є зло, що доєдналося до речей, то має бути і абсолютне зло.

Необхідно, щоб було дещо, само по собі безмежне і без-образне, що характеризує природу абсолютного зла. Але ж що це?

Це – субстанція, що лежить нижче за всі образи, види, форми, міри та межі, яка не має в собі нічого благого, але є лише такою, що отримує порядок і вид ззовні. Вона відноситься до існуючих речей як жалюгідна подоба відноситься до прообразу. Вона і є сутністю зла, якщо тільки в зла може бути якась сутність. Ось цю субстанцію, відому під назвою «матерія», відшукує наш розум і вказує на неї як на перше зло, зло само по собі».

**Шатро Пантеону в Римі – «Храму всіх богів»
Відбудований Аполлодором Дамаським за правління імператора
Адріана (близько 126 р. н. е.)**

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

ЧАСТИНА I. РАННЯ ГРЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ: ДОСОКРАТИКИ

ТЕМА 1. ФІЛОСОФСЬКІ ШКОЛИ РАНЬОГО ПЕРІОДУ. ІОНІЙСЬКА ТА ІТАЛІЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ (4 год.)

-
1. Основні ідеї представників Мілетської школи – Фалеса, Анаксимандра та Анаксімена.
  2. Діалектика Геракліта. Вчення про Логос.
  3. Піфагорейська традиція та її вплив на античну філософію.
  4. Ксенофан і елейська школа.

■■■■➔ *Основні поняття:* буття, першооснова буття, генеза світобудови, макрокосм, мікркосм, апейрон, езотеричне вчення, синкретизм, число, гармонія, міра, метемпсихоз, Єдине, теологія, діалектика, принцип, апорія, буття, мислення, пізнання чуттєве, пізнання раціональне.

Першоджерела

1. Геракліт. Фрагменти. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. №4. С. 153-159.
2. Тихолаз А.Г. Геракліт. Київ: Абрис, 1995.

Додаткова література

1. Адо П. Що таке антична філософія. К., 2014.
2. Арістова А.В. Ксенофан із Колофона. *Велика українська енциклопедія. Ксенофан*. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. ; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ : Абрис, 2002.
3. Баумейстер А. Вступ до філософських студій або Інтелектуальні подорожі до країни філософії: навч. посіб. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України., 2017. 238 с.
4. Возняк С.М. Філософія стародавнього світу. Івано-Франківськ, 2004.
5. Рассел Бертран. Історія західної філософії. Київ, 1995.
6. Переклади з англійської Юрій Лісняк і Петро Таращук.
7. Татаркевич В. Історія філософії. Львів, 1977. Т. 1.
8. Туренко В. Рання грецька філософія: рефлексії про політику і право. Київ: Дух і літера, 2023. 600 с.
9. Філософія Греції: Основи основ: логіка, фізика, етика. Харків, 1999.
10. Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. /за ред. Акад. НАН України Л.В. Губерського. 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2012. 621 с.
11. Фюрст Марія, Тринкс Юрген. Філософія / пер з нім Ваханга Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2018. 544 с.

Електронні ресурси

Геракліт з Ефесу. Що ми знаємо про одного з найбільш оригінальних філософів Давньої Греції? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=d6JhInrhhPM>

Беспалов Ілля. Філософія Мілетської школи. URL: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2019/ephd_2019_5_1/17.pdf

Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Наукові керівники проекту Б. Кассен, К. Сігов ; Пер. з франц. Т. 1-4. Київ: Дух і літера. 2009-2016. (Відповідні статті). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Cassin_Barbara/Yevropeiskyi_slovnyk_filosofii_t1.pdf

Ксенофан Колофонський та Елейська школа філософії. URL: <https://echafaud.org/ancient-philosophy-formation-of-the-canon-ii/>

Меленко С.Г. Фалес Мілетський: становлення та раціоналізація світоглядних уявлень. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39584/13-Melenko.pdf?sequence=1>

Мілетська школа. Анаксимандр та Анаксимен. Як їх розрізнити та в чому полягали їх теорії. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L6hjR73iRkk>

Піфагор та піфагорійський союз. Філософія. URL: <https://echaftaud.org/ancient-philosophy-formation-of-the-canon-i/>

Пролеев С. Мілетська школа. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін.; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ : Абрис, 2002. 384 с.

Рассел Бертран. Історія західної філософії. К., 1995. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>

Тихолаз А. Геракліт темний з Ефеса: філософ та його вчення. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d7b2abf3-1e1a-4bd9-b5ff-748f312aa485/content>

Светлов Р.В. Історія античної філософії. URL: https://stud.com.ua/89405/filosofiya/istoriya_antichnoyi_filosofiyi

Фалес Мілетський. Ким був перший грецький філософ? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9rybWRmLQF0>

Ярош О.М. Містичні тенденції в античній філософії: Геракліт Ефеський. URL: https://ipt.nmu.org.ua/ua/vidavn/gj/2011_3-4/Yarosh.pdf

Теми рефератів на самостійну роботу

1. Наукові здобутки Фалеса Мілетського.
2. Походження людини за Анаксімандром. Анаксімандр як науковець.
3. Етика Анаксімандра.
4. Діалектичні метафори та образи Геракліта.
5. Містичні тенденції в філософії Геракліта Ефеського.
6. Синкретичний характер вчення Піфагора.
7. Число і музика космосу в піфагорейській традиції.
8. Вплив східного світогляду на творчість Піфагора.
9. Критичність філософської думки Ксенофана.
10. Чуттєвий та раціональний шляхи пізнання в філософії Парменіда.
11. Апорії Зенона.

ТЕМА 2.
ЗАВЕРШЕННЯ ДОСОКРАТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ:
АНАКСАГОР, ЕМПЕДОКЛ, ДЕМОКРИТ
(2 год.)

1. Філософське вчення Анаксагора – новий крок у розвитку ранньої філософії.
2. Філософські погляди Емпедокла – логічний підсумок філософії досократичного періоду.
3. Загальні риси досократичних філософських вчень.
4. Дискурс Демокріта: на межі досократичної та класичної філософії.

➡ **Основні поняття:** плюралізм, еkleктика, синтез, матерія як пасивна субстанція, Нус, гомеометрії, корені буття, чотири елементи, світові сили, атомізм, оптимістичний фаталізм.

Література

1. Адо П. Що таке антична філософія? Київ, 2014.
2. Видатні персони Стародавнього світу. Київ, 1996.
3. Велика Українська Енциклопедія. Том 2. Київ, 1989.
4. Демокріт. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін.; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ : Абрис, 2002.
5. Демокріт. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014.
6. Кондзьолка В.В. Нариси історії античної філософії. Львів, 1993. 260 с.
7. Меркотан К. Демокріт. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 195 с.
8. Рассел Бертран. Історія західної філософії. Київ, 1995.
9. Татаркевич В. Історія філософії. Львів, 1977. Т. 1.

10. Туренко В. Рання грецька філософія: рефлексії про політику і право. Київ: Дух і літера, 2023.

11. Філософія Греції: Основи основ: логіка, фізика, етика. – Харків, 1999.

12. Філософія: Практикум. Частина 1 / Л.Р. Кондратюк, Г.А. Поперечна, О.А. Розумович / За ред. Г.А. Поперечної. 2-е вид., випр. та доповн. Тернопіль: Астер . 2021.

13. Фюрст Марія, Тринкс Юрген. Філософія / пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2018.

Електронні ресурси

1. Видатний філософ стародавнього світу Демокріт та його наукові досягнення. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/culture/12000/>

2. Демокріт. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D1%96%D1%82>

3. Джон Пантелеймон Мануссакіс. Рух мислення: від Анаксагора до Максима Сповідника. URL: <https://www.verbum.com.ua/08/2019/meaning-of-transience/thinking-moves/>

4. Емпедокл. URL: <https://ibib.ltd.ua/empedokl1-29386.html>

5. Емпедокл. Протистояння гераклітизму та еліатизму... URL: <https://ibib.ltd.ua/empedokl-20758.html>

6. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Наукові керівники проекту Б. Кассен, К. Сігов ; Пер. з франц. Т. 1-4. Київ: Дух і літера. 2009-2016. (Відповідні статті). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Cassin_Barbara/Yevropeiskyi_slovnyk_filosofii_t1.pdf

7. Загороднюк В. Анаксагор. Філософ, що придумав Бога. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IDyqzFKtTMk>

8. Загороднюк В. Емпедокл. Філософ Любові та Ворожнечі. URL: <https://www.google.com/search?q=%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%8F+%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D0>

9. Махній М. Анаксагор: Світовий Розум як джерело руху. URL: <https://makhnii-history.blogspot.com/2018/01/24.html>

10. Рассел Бертран. Історія західної філософії. К., 1995. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>

11. Светлов Р.В. Історія античної філософії. URL: https://stud.com.ua/89405/filosofiya/istoriya_antichnoyi_filosofiyi

12. Філософія Анаксагора та Емпедокла в боротьбі проти елеатів. Емпіризм, атомізм і теорія еволюції. URL: <https://echafaud.org/ancient-philosophy-development-of-natural-philosophy/>

Теми рефератів на самостійну роботу

1. Вплив космогонії Анаксагора на подальшу філософську думку.
2. Анаксагор і Перікл (філософія і політика).
3. Життя Емпедокла.
4. Філософія Емпедокла: еkleктика чи синтез?
5. На чому базувався оптимізм Демокріта?
6. Тема долі в філософії Демокріта.

////////////////////
ЧАСТИНА II.
КЛАСИЧНІ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ
АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

ТЕМА 3.
ЖИТТЯ І ВЧЕННЯ СОКРАТА
(4 год.)

- _____
1. «Історичний» і «літературний» Сократ.
  2. Діалектика Сократа в діалогах Платона:
    - а) «Гіппій Більший»;
    - б) «Держава» (перша книга).
  3. Життя і вчення філософа в «Апології Сократа» Платона
    - а) критика обвинувачів Сократа;
    - б) «мене Бог поставив у стрій»;
    - в) «уникнути смерті простіше, ніж уникнути зіпсованості...».
  4. Етика Сократа у спогадах Ксенофонта.

➡ Основні поняття: сократичний поворот в філософії, майевтика, іронія, діалогічність мислення, даймон Сократа, апологія, знання, мудрість, чесноти, справедливість.

_____

Першоджерела

1. Платон. Апологія Сократа. Діалоги. К.: Фоліо, 2017.
2. Платон. Держава. Переклад з давньогрецької та коментарі Дзвінки Коваль. Київ, 2000.

Електронний ресурс

1. Платон. Бенкет / перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. Львів: Видавництво Україн-

ського Католицького Університету, 2005. 178 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Plato/Benket_dvomovnyu.pdf

2. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Наукові керівники проекту Б. Кассен, К. Сігов ; Пер. з франц. Т. 1-4. Київ: Дух і літера. 2009-2016. (Відповідні статті). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Cassin_Barbara/Yevropeiskyi_slovnyk_filosofii_t1.pdf

3. Рассел Бертран. Історія західної філософії. К., 1995. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>

Додаткова література

1. Кондзьолка В.В. Нариси історії античної філософії. Львів, 1993. 260 с.

2. Рассел Бертран. Історія західної філософії. Київ, 1995.

3. Філософія: Практикум. Частина 1 / Л.Р. Кондратюк, Г.А. Поперечна, О.А. Розумович ; За ред. Г.А. Поперечної. 2-е вид., випр. та доповн. Тернопіль: Астер . 2021.

4. Фюрст Марія, Тринкс Юрген. Філософія / пер з нім Вахтанга Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2018. 544 с.

Теми рефератів на самостійну роботу

1. Сократ і софісти: спільне та відмінне.
2. Проблема чеснот у філософії Сократа.
3. Сократ: істина більше за життя.
4. Яку релігію сповідував Сократ: спроба реконструкції.
5. Сократ і сократичні школи.
6. Проблема сенсу життя в філософії сократичних шкіл.
7. Образ Сократа в комедії Арістофана «Хмари»: карикатура чи реальний Сократ?
8. Роль комедіографа Арістофана в трагічній долі Сократа.

ТЕМА 4.
ФІЛОСОФІЯ ПЛАТОНА (4 год.)

1. Платон про ідеї та їх пізнання:
  - а) символ «печери»;
  - б) науки, що вивчають чисте буття;
  - в) діалектичний метод.
2. Гносеологія Платона.
3. Поняття любові в діалозі «Бенкет».

■➔ *Основні поняття:* буття, реальність, ейдоси, світ ідей, ідея Блага, матерія, середній світ, образ «печери», діалектичний метод, Ерос.

Першоджерела

1. Платон. Держава. Переклад з давньогрецької та коментарі Дзвінки Коваль. Київ, 2000.

Електронний ресурс

1. Платон. Бенкет. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=174485>

2. Платон. Діалоги (пер. Дзвінка Коваль, Йосип Кобів, Тарас Лучук, Уляна Головач, Юрій Мушак). URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/Plato/Dialohy/>

3. Педагогічні погляди Платона. URL: <https://naurok.com.ua/pedagogichni-poglyadi-platona-prezentaciya-254035.html>

4. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Наукові керівники проекту Б. Кассен, К. Сігов ; Пер. з франц. Т. 1-4. Київ: Дух і літера. 2009-2016. (Відповідні статті). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Cassin_Barbara/Yevropeiskyi_slovnyk_filosofii_t1.pdf

5. Теорія ідей Платона. URL: <https://tureligious.com.ua/teoriya-idej-platona>

6. Рассел Бертран. Історія західної філософії. К., 1995. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>

Додаткова література

1. Рассел Бертран. Історія західної філософії. Київ, 1995.

2. Філософія: Практикум. Частина 1 / Л.Р. Кондратюк, Г.А. Поперечна, О.А. Розумович / За ред. Г.А. Поперечної. 2-е вид., випр. та доповн. Тернопіль: Астер . 2021.

3. Фюрст Марія, Тринкс Юрген. Філософія / пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2018. 544 с.

Теми рефератів на самостійну роботу

1. Життя Платона.
2. Вчення Платона про буття.
3. Теорія ідей Платона
4. Теорія пізнання Платона і сучасна педагогіка.

ТЕМА 5.
ДІАЛОГ ПЛАТОНА «ДЕРЖАВА» (4 год.)

1. Відповідальність типів душі до типів держави:
  - а) несправедливі типи держави і людини;
  - б) справедливі держава і людина.

2. Основні верстви населення ідеальної держави:
  - а) відповідність трьох засад людської душі трьом суспільним класам;
  - б) стражі: відбір, виховання, побут;
  - в) правителі: роль філософії в державі.

3. Мораль ідеальної держави:
  - а) чотири чесноти ідеальної держави;
  - б) мораль і виховання;
  - в) проблема щастя;
  - г) роль жінки в державі.

➡ **Основні поняття:** Засади людської душі, чесноти, монархія, аристократія, тімократія, олігархія, демократія, тиранія, ідеальна держава.

Першоджерела

1. Платон. Держава. Переклад з давньогрецької та коментарі Дзвінки Коваль. Київ, 2000.

Додаткова література

1. Рассел Бертран. Історія західної філософії. Київ, 1995.
2. Татаркевич В. Історія філософії: Т.1: Антична і середньовічна філософія / Андрій Шкраб'юк (пер. з пол.). Львів: Свічадо. 2006.
3. Філософія: Практикум. Частина 1 / Л.Р. Кондратюк, Г.А. Поперечна, О.А. Розумович / За ред. Г.А. Поперечної. 2-е вид., випр. та доповн. Тернопіль: Астер . 2021.

4. Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. Акад. НАН України Л.В. Губерського. 2-ге вид., стер. Київ: Знання, 2012.

5. Фюрст Марія, Тринкс Юрген. Філософія / пер з нім Вахтанга Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2018. 544 с

Електронні джерела

1. Етика Платона. URL: <https://studentam.net.ua/content/view/2167/97/>

2. Платон. Держава. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>

3. Рассел Бертран. Історія західної філософії. К., 1995. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>

Теми рефератів на самостійну роботу

1. Етика Платона.

2. «Ідеальна держава» Платона та радянський тоталітаризм ХХ ст.

3. Страта Сократа як життєва драма Платона.

ТЕМА 5. ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ АРИСТОТЕЛЯ (2 год.)

1. Метафізика:

а) предмет філософії;

б) критика теорії ідей Платона;

в) вчення про чотири причини, форму і матерію.

2. Логіка: закони і категорії мислення.

3. Етика: структура душі та види добродійності.

4. «Політика» Аристотеля.

■► **Основні поняття:** Аналітика, теорія аподиктичного сіллогізму, категорії (сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, володіння, дія, страждання), чотири причини, матерія, форма, форма форм, ентелехія, етичні чесноти, діаноетичні чесноти, «золота середина».

Першоджерела

1. Аристотель. Метафізика (Кн. 1, гл. 1, 3, 9; кн. 4, гл. 1, 2, 3, 7; кн. 5, гл. 2; кн. 6, гл. 1; кн. 7, гл. 8, 17; кн. 8, гл. 1, 2, 4, 5, 6; кн. 9, гл. 6; кн. II, гл. 9, 12; кн. 12, гл. 7, 9).
2. Аристотель. Нікомахова етика. Αριστοτελους. Ηθικα Νικομαχεια. Пер. В.Ставнюка. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
3. Аристотель. Поетика / Пер. Б. Тена; вступ. ст. і коментарі Й. Кобова. Київ.: Мистецтво, 1967. 136 с.; Харків: Фоліо, 2018. 154 с
4. Аристотель. Політика. Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ : Основи, 2000. 239 с.
5. Рассел Бертран. Історія західної філософії. Аристотель. Київ, 1995. С. 144-192.

Додаткова література

1. Адо П. Що таке антична філософія?/ переклад з французької С.Л. Йосипенка. Київ: Новий Акрополь. 2014.
2. Рассел Бертран. Історія західної філософії. Київ, 1995.
3. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 1: Антична і середньовічна філософія / Андрій Шкраб'юк (пер. з пол.). Львів: Свічадо. 2006.
4. Філософія: Практикум. Частина 1 / Л.Р. Кондратюк, Г.А. Поперечна, О.А. Розумович / За ред. Г.А. Поперечної. 2-е вид., випр. та доповн. Тернопіль: Астер . 2021.
5. Фюрст Марія, Тринкс Юрген. Філософія / пер з нім Ваханга Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2018.

Електронні ресурси

1. Прокопович Феофан. Натурфілософія. Виклад учення Аристотеля. URL: <http://litopys.org.ua/procor/proc2.htm>
2. Дж. Себайн, Т. Торсон. Аристотель: політичні ідеали; Аристотель: політичні реалії. URL: <http://litopys.org.ua/istpolit/ipd07.htm>
3. Рассел Бертран. Історія західної філософії. К., 1995. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>

Теми рефератів на самостійну роботу

1. Життя Аристотеля.
2. Зв'язок етики і політики Аристотеля.
3. Поетика Аристотеля.
4. Психологія Аристотеля.
5. Логіка Аристотеля проти софістики.
6. Аристотель як вчений.
7. Вплив Аристотеля на подальший розвиток науки і освіти.

ЧАСТИНА ІІІ.
ФІЛОСОФІЯ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ

ТЕМА 6.
ФІЛОСОФСЬКІ ШКОЛИ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ
(6 год.)

1. Скептицизм:
  - а) три питання Піррона;
  - б) тропи Енесідема та Агріппи;
  - в) систематизація вчення Секстом Емпіриком.
2. Філософські погляди Епікура. Епікуреїзм та гедонізм.
3. Стоїцизм:
  - а) логіка і космологія;
  - б) етика; римський стоїцизм (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій).
4. Неоплатонізм:
  - а) розум і Єдине в філософії Плотіна;
  - б) теоретична філософія Ямвліха;
  - в) філософська система Прокла.

■➔ **Основні поняття:** Скептицизм, скепсис, догматизм, нігілізм, атараксія, троп; епікуреїзм, евдемонізм, гедонізм, насолода, страждання, щастя, благо; стоїцизм, Логос, пневма, закон вічного повернення, світовий рік, доля, свобода, страждання, щастя, афекти, сумління, «чиста дошка»; неоплатонізм, Єдине, еманация, душа, чесноти, триадичність.

Першоджерела

1. Марк Аврелій. Наодинці з собою: роздуми. Пер. з грецької: Ростислав Паранько. Львів: Априорі, 2018. 182 с.
2. Плотін. Еннеади. Київ, 1995.
3. Прокл. Першооснови теології. Тбілісі, 1972.
4. Сенека Л.А. Моральні листи до Луцілія. Київ, 1996.
5. Сенека Л.А. Про стійкість мудреця: Діалоги. Переклад А. Содомори. Львів : Видавництво «Априорі», 2023.
6. Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей / Переклад А. Содомори. Київ: Дніпро, 1988.

Додаткова література

1. Прокл, Діадок. *Філософський енциклопедичний словник* / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін ; Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ : Абрис, 2002. 525 с.
2. Рассел Бертран. *Історія західної філософії*. Київ, 1995.
3. Татаркевич В. *Історія філософії: Т.1: Антична і середньовічна філософія* / Андрій Шкраб'юк (пер. з пол.). Львів: Свічадо. 2006.
4. *Філософія: Практикум. Частина 1* / Л.Р. Кондратюк, Г.А. Поперечна, О.А. Розумович / За ред. Г.А. Поперечної. 2-е вид., випр. та доповн. Тернопіль: Астер . 2021.
5. *Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб.* / за ред. Акад. НАН України Л.В. Губерського. 2-ге вид., стер. Київ.: Знання, 2012.
6. Фюрст Марія, Тринкс Юрген. *Філософія* / пер з ним Вахтанга Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2018.

Електронний ресурс

1. Артеменко М. Між простором уявного та сферою ідей: онтологічна модель Прокла та іранська неоплатонічна радиція Сухраварді. URL: <https://philpapers.org/go.pl?id=LJUEYQ&proxyId=&u=https%3A%2F%2Fdx.doi.org%2F10.26565%2F2226-0994-2023-69-7>
2. Лукрецій. Про природу речей / пер. А. Содомора. Київ: Дніпро, 1988. URL: https://aelib.org.ua/texts-c/lucetius_de_rerum_natura_ua.htm
3. Мозговий І.П. Неоплатонізм і патристика, або Світло в приємерках великої цивілізації. [Текст]: монографія – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. 471 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Mozhovyi_Ivan/Neoplatonizm_i_patrystyka_abo_Svitlo_v_prysmerekakh_velykoi_tsyvilizatsii.pdf?PHPSESSID=kuqintu057ck1gddn8rm82vpb3
4. Неоплатонізм Плотина як філософська система античності. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/philosophy/12972/>
5. Плотін. URL: <https://pidru4niki.com/69676/filosofiya/plotin>
6. Рассел Бертран. *Історія західної філософії*. К., 1995. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus.htm>
7. Сватко Ю. URL: (Прото)європейська філософія мови: версія платонізму. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8cb43968-2f43-40ec-8ea6-da7aae2c5dad/content>
8. Епіктет. Енхейридіон і Фрагменти. URL: <http://diasporiana.org.ua/proza/476-epiktet-enheyridion-i-fragmenti/>
9. Христокін Г. Філософія грецької патристики як східно-християнський неоплатонізм. URL: https://risu.ua/gennadiy-hristokin-filosofiya-greckoji-patrystiki-yak-shidno-hristiyanskiy-neoplatonizm_n46722
10. Ямвліх. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%BC%D0%B2%D0%BB%D1%96%D1%85>

Теми рефератів на самостійну роботу

1. Скептицизм античний та новітній.
2. Особливості атомізму Епікура.
3. Стародавня Стоя: життя та вчення Зенона, Клеанфа та Хрісіппа.
4. Середня Стоя: представники, ідеї.
5. Особливості стоїцизму Епіктета.
6. Філософські погляди Тита Лукреція Кара

ТЕСТ
НА ПЕРЕВІРКУ ОСТАТОВЧИХ ЗНАНЬ
З КУРСУ
«АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ»

1. Термін «філософія» в перекладі з давньогрецької мови означає:
  - а) мудрість;
  - б) любов до істини;
  - в) добродієність;
  - г) любов до мудрості.

2. Визначить обсяг категорії «субстанція»:
  - а) матерія;
  - б) розум;
  - в) космос;
  - г) першооснова буття.

3. Філософське вчення, що стверджує існування єдиної субстанції:
  - а) релятивізм;
  - б) дуалізм;
  - в) плюралізм;
  - г) монізм.

4. Які досократики розрізняли активну та пасивну субстанції?
  - а) Фалес, Анаксімен, Анаксимандр;
  - б) Анаксагор, Емпедокл;
  - в) Ксенофан, Парменід, Зенон;
  - г) Піфагор, Геракліт.

5. Який філософ досократичного періоду заперечував існування руху?
  - а) Фалес;
  - б) Анаксагор;
  - в) Зенон;
  - г) Геракліт.

6. Категоріями античної онтології є:
- а) першооснова буття, генеза буття, рух, спокій;
  - б) закони мислення, поняття, судження;
  - в) прекрасне і потворне;
  - г) добро і зло.
7. Категоріями античної гносеології є:
- а) раціональне, чуттєве;
  - б) трансцендентне, іманентне;
  - в) субстанція, час, простір;
  - г) добро і зло.
8. Предметом філософії досократики вважали:
- а) матерію;
  - б) світ;
  - в) людину;
  - г) суспільство.
9. Назвіть представників мілетської філософської школи.
- а) Фалес, Анаксімен, Анаксимандр;
  - б) Сенека, Марк Аврелій, Епіктет;
  - в) Плотін, Ямвліх, Прокл ;
  - г) Енесідем, Агріппа, Секст Емпірик.
10. Кому належать слова про те, що все пішло з води?
- а) Геракліту;
  - б) Демокріту;
  - в) Фалесу;
  - г) Піфагору.
11. Гносеологічне ускладнення за Зеноном Елейським.
- а) протиріччя;
  - б) софізм;
  - в) апорія;
  - г) антиномія.
12. Як розуміли предмет філософії в класичний період?
- а) матерію;
  - б) внутрішній світ людини;
  - в) людину та суспільство;
  - г) природу.

13. Визначить обсяг поняття «антропологічний поворот»:
- а) така зміна філософської тематики, коли філософія звертається до проблеми людини;
  - б) процес релятивізації знань;
  - в) етизація філософії;
  - г) увага до соціально-політичної проблематики.
14. Як можна визначити етичні погляди Демокріта?
- а) гедонізм;
  - б) оптимістичний фаталізм;
  - в) альтруїзм;
  - г) плюралізм.
15. Чому вчив Сократ?
- а) він вчив людей піклуватися про душу більше, ніж про тіло;
  - б) він вчив про наявність єдиного Бога;
  - в) вмінню перемагати в дискусіях за допомогою підміни понять;
  - г) він вчив, що сенсом життя є фізична насолода.
16. Який етичний сенс має вислів Сократа: «Я знаю, що я нічого не знаю»?
- а) цей вислів не відноситься до сфери етики;
  - б) «Доброчесна людина ніколи не вважає себе доброчесною»;
  - в) «Людина не повинна вихвалитися своїми знаннями»;
  - г) «Чим більше знаєш, тим більше не знаєш».
17. Яка етична проблема була центральною у філософів сократичних шкіл?
- а) проблема поєднання індивідуального та суспільного;
  - б) проблема сумління;
  - в) проблема морального виховання;
  - г) проблема сенсу життя.
18. Які верстви населення виділяв Платон в ідеальній державі?
- а) правителі, вихователі, ремісники, селяни;
  - б) правителі, воїни, ремісники, селяни;
  - в) ремісники, селяни, жерці, правителі;
  - г) правителі, торгівці, ремісники, селяни.
19. Які соціальні інститути відсутні в ідеальній державі Платона:
- а) інститут освіти та виховання;
  - б) сім'я та приватна власність;
  - в) інститути влади;
  - г) силові структури.

20. Що символізують кайдани в філософській метафорі печери Платона:

- а) традиції;
- б) лінощі;
- в) догматичні положення певної інтелектуальної традиції;
- г) почуття.

21. Які вади людини демократичного складу називає Платон в своїй праці «Держава»?

- а) ця людина прагне до популярності, слави і постійно шукає собі ворогів;
- б) основною цінністю для такої людини є гроші;
- в) вона цікавиться тільки політикою, все інше її обминає;
- г) така людина не шанує батьків та вчителів, не хоче знати ніяких обмежень власним бажанням.

22. Які провідні причини буття називає Аристотель?

- а) світ ідей;
- б) Любов та Ненависть;
- в) числа та гармонію;
- г) матерію та форму.

23. Які чесноти виділяє Аристотель?

- а) моральні та розумові;
- б) особисті та суспільні;
- в) зовнішні та внутрішні;
- г) моральнісні та ідеологічні.

24. Що таке «золота середина» за Аристотелем?

- а) уникнення протилежних недоліків через поміркованість;
- б) спроба вибору «меншого зла»;
- в) один з варіантів «золотого правила» моралі;
- г) аскетичне самообмеження фізичних потреб.

25. Виберіть із запропонованих варіантів список представників стоїцизму:

- а) Фалес, Анаксімен, Анаксимандр;
- б) Сенека, Марк Аврелій, Епіктет;
- в) Плотін, Ямвліх, Прокл ;
- г) Енесідем, Агріппа, Секст Емпірик.

26. Знайдіть правильне речення:

- а) скептики заперечували можливість істини;
- б) скептики шукали істину;
- в) скептики вважали, що істина є, але вона завжди відносна;
- г) скептики були занадто категоричними у своїх судженнях про можливість істинного пізнання.

27. Представники якої школи доби еллінізму вважали, що людина – це тільки душа:

- а) скептики;
- б) неоплатоніки;
- в) епікурейці;
- г) перипатетики.

28. Представники якої філософської школи доби еллінізму стверджували, що будь-яке знання спирається на віру?

- а) епікурейці;
- б) неоплатоніки;
- в) стоїки;
- г) скептики.

29. Філософи якої школи античності ототожнювали зло і матерію?

- а) представники неоплатонізму.
- б) кіренаїки;
- в) стоїки;
- г) кініки.

30. Яка філософська школа доби еллінізму в своїх гносеологічних висновках спирається на досвід медицини?

- а) представники неоплатонізму.
- б) скептики;
- в) стоїки;
- г) перипатетики.

31. Хто сказав: «Якщо хочеш бути добрим, вважай себе злим»?

- а) Сократ.
- б) Платон;
- в) Сенека;
- г) Епіктет.

32. Чого має уникати філософ з точки зору Піррона?

- а) насолод.
- б) політики;
- в) страждань;
- г) уникати категоричних суджень.

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ З АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

1. Філософія в контексті античної культури.
2. Вчення семи грецьких мудреців.
3. Космоцентризм, онтологізм досократичних вчень.
4. Основні ідеї представників мілетської школи – Фалеса, Анаксімандра та Анаксімена.
5. Життя і діяльність Геракліта. Вчення Геракліта про Вогонь та Логос.
6. Міфологічно-поетичне предчуття діалектики у фрагментах Геракліта.
7. Вчення Піфагора про гармонію і число. Піфагорійський союз.
8. Буття та мислення за Ксенофаном та Парменідом.
9. Негативна діалектика Зенона. Апорії.
10. Філософське вчення Анаксагора – новий крок у розвитку ранньої філософії.
11. Філософські погляди Емпедокла – логічний підсумок філософії досократичного періоду.
12. Загальні риси досократичних філософських вчень.
13. Основні філософські вчення класичного періоду (загальна характеристика).
14. Сутність антропологічного повороту в філософії.
15. Філософія Демокріта: атомізм, фаталізм.
16. Особливості античного просвітництва. Софісти.
17. Життя та смерть Сократа як вираз його етичного вчення. Платон «Апологія Сократа».
18. Метод філософування Сократа.
19. Сократичні школи (проблема сенсу життя)
20. Вчення Платона про буття та гносеологія Платона.
21. Вчення Платона про людину, суспільство та державу. Діалог «Держава».
22. Життя і творчість Аристотеля.
23. «Метафізика» Аристотеля.
24. Логіка Аристотеля: закони і категорії мислення.
25. Етика: структура душі та види чеснот за Аристотелем.
26. Відмінності «Політики» Аристотеля від соціології Платона.
27. Перипатетична традиція в філософії та науці. Теофраст.

28. Перипатетична традиція в філософії та науці. Диметрій Фалерський.

29. Життя та вчення Піррона – засновника скептицизму.

30. Десять тропів Енесідема.

31. Тропи Агріппи.

32. Систематизація вчення Секстом Емпіриком. Кредо скептицизму.

33. Основне завдання філософії за Епікуром. Епікуреїзм та гедонізм.

34. Філософське вчення стоїків: космологія.

35. Філософське вчення стоїків: етика.

36. Життя і творчість Сенеки. «Моральні листи до Луцілія»

37. «Вільний невільник»: Епиктет. Афоризми Епиктета.

38. Філософські погляди Марка Аврелія. «Наодинці із собою».

39. Філософське вчення Плотіна: поняття «Єдиного» та ієрархія буття.

40. Філософське вчення Плотіна: проблема людини.

41. Неоплатонізм як завершальний синтез античної філософії.

42. Значення античного дискурсу для розвитку світової філософії.

Фідій та його учні. Фриз Парфенону

**Фрагмент із зображенням Посейдона,
Аполлона та Артеміди (442–438 до н. е.)**

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

////////////////////// А

Автаркія – поняття в кіничній філософії, що позначало свободу кініка від суспільства та суспільної моралі.

Аксіологія – філософське вчення про цінності. Цінності бувають релігійні (наприклад, віра), етичні (добро, справедливість, сенс життя, любов) та естетичні (прекрасне, трагічне, комічне тощо).

Альтруїзм – етична настанова за якою сенсом життя є благо інших людей (протилежна настанова – егоїзм).

Анамне́зис – вчення Платона про отримання знань шляхом пригадування.

Антиномії – поняття про специфічне протиріччя між двома протилежними за змістом тезами, коли вони є однаково доведеними або однаково неспростовними.

Антропологія – філософське вчення, яке має своїм предметом людину, її сутність та існування, походження та можливості розвитку.

Антропологічний поворот – зміна предмету філософії на початку IV ст.. до н.е., коли на місце вивчення природи та космосу прийшла цікавість до людини, до самопізнання як ключа до таємниць буття.

Антропоцентризм – один із світоглядних принципів, згідно з яким центром буття постає людина. В християнському світогляді антропоцентризм поєднано з теоцентризмом через принцип христоцентризму: Бог став людиною, щоб людина могла стати богом.

Амбівалентний (від лат. *ambo* – обоє та лат. *valere* – володіти, діяти) – співіснування протилежних відношень, оцінок, почуттів. Амбівалентний характер культурних процесів та явищ демонструє неможливість зведення їх змісту до однозначних положень; наявність протилежних якостей, сторін, тенденцій та характеристик.

Аполонійське та діонісійське – поняття з філософії життя, що належать Ф. Ніцше. Джерелом давньогрецької культури Ніцше вважав дихотомію цих двох засад, які символізували раціональний та пристрасний сторони життя.

Апофатичний підхід – це такий спосіб пізнання Бога (Абсолюту), коли заперечується можливість позитивних визначень як неадекватних по відношенню до трансцендентного буття. Тобто Бог описується таким, яким *Він не є*. Протилежний підхід має назву *катофатичного*. Він полягає в тому, щоб описати Бога через надання Йому найвищого ступеня найкращих якостей.

Апріорне – додосвідний зміст свідомості, вроджене знання.

Апостеріорне – те, що з'являється у свідомості в наслідок певного досвіду.

Архетип – (д.-грец. ἀρχέτυπον – першообраз) – в аналітичній психології Карла Юнга – вроджені універсальні структури, що складаються зміст колективного несвідомого всього людства.

В теорії Платона аналогічний зміст розкривається через поняття світу ідей, які являються основою всього, що існує. В працях українського філософа Г.С. Сковороди – це біблійні символи, що утворюють окремий світ, що у символічній формі виражає закономірності історії та духовні пошуки людства.

Аскетизм – в широкому сенсі слова це форма самообмеження фізичних потреб заради певної сакральної /сакралізованої мети. Розрізняється аскетизм в межах різних філософських та релігійних учень, а також побутових практик. Наприклад, в добу античності аскетичні практики були притаманні кінікам та представникам неоплатонізму.

////////////////////////////////////// **В**

Владоцентризм – один із світоглядних принципів, згідно з яким центром буття, джерелом будь-якої творчої діяльності постає влада; а основними відносинами, які визначають соціальне буття, виступають *потестарні* відносини (відносини, що пов'язано із владою). Владоцентризм пов'язано із *етатизмом*.

////////////////////////////////////// **Г**

Гедонізм – етична позиція, в межах якої сенсом життя є фізична, чуттєва насолода.

Геоцентризм – космологічне вчення, в основу якого покладено модель всесвіту як такого, центром якого є Земля.

Геліоцентризм – космологічне вчення, в основу якого покладено модель всесвіту, центром якого є Сонце.

Гілозоїзм – вчення, яке визнає, що душею наділені також неживі предмети.

Гносеологія – теорія пізнання як частина філософії. Основні поняття гносеології – істина та заблудження, методи пізнання, теорія, емпіричний факт тощо.

////////////////////// **Д**

Дуалізм – філософське вчення, що визнає наявність двох субстанцій – активної та пасивної або рівноправних субстанцій.

////////////////////// **Е**

Евдемонізм – етичний принцип, згідно з яким основною та кінцевою метою людських прагнень, соціальних перетворень та критерієм моральності є *щастя*.

Емпіризм – позиція, згідно з якою усі знання виводяться з досвіду, одиницею якого є *емпіричний факт*.

Епікурейство – етичне вчення, згідно з яким сенсом життя є інтелектуальна та духовна насолода. Фізичні насолоди, за Епікуром, мають бути обмежені сферою природнього та необхідного, тобто людина має уникати надмірності, розкоші та прагнень до грошей і слави.

Епістемологія – розділ гносеології, в якому вивчаються проблеми наукового пізнання.

Есхатологія – вчення про кінець світу. Існує в межах певних релігій і філософських учень. Зокрема, есхатологія є в християнстві.

Естетика – теорія мистецтва. В деякі періоди розвитку естетики її вважали виключно теорією прекрасного

Етатизм – певне вирішення проблеми сенсу життя, коли відповідним сенсом постає сильна держава. Е було започатковано Платоном (античність), розвинуто Н.Макіавеллі в добу Ренесансу. Етатизм був частиною радянської ідеології, проте це ніколи не визнавалося офіційно, а вчення Н.Макіавеллі та макіавелізм засуджувалися.

Етика – теорія моралі (провідні категорії: добро і зло, справедливість і несправедливість, любов і ненависть, щастя, сенс життя, честь, гідність, мораль, моральність тощо)

////////////////////// **І**

Ідеалізм – філос. вчення, представники якого основою буття вважають духовну субстанцію – Розум, Логос, Нус, Єдине, Бога, Абсолютну ідею, Волю тощо.

Інтерпретація – тлумачення тексту, символу, знаку.

К

Кініки – філософська школа сократичного та елліністичного періодів, представники якої вважали людину природною істотою. Вони ігнорували суспільну мораль і прагли повної свободи від суспільства (автаркія).

Кіренаїки – філософська школа сократичного та елліністичного періодів, представники якої вважали сенсом людського життя фізичне задоволення (гедонізм).

Калокагатії (принцип) – античний принцип співпадіння добра і краси (краса і зло є несумісними).

Компаративний метод пізнання (від лат. *comparativus* – порівняльний) – порівняльно-історичний метод дослідження у культурології.

М

Магія – культурні практики, що спираються на віру у *надприродний зв'язок усього з усім*. Віра в магію передбачає цілеспрямований вплив на людей та обставини через предмети, певним чином пов'язані із ними. Магія була поширеною в часи язичництва та частково відродилася в добу Ренесансу. В стародавні часи між магією та наукою не було чіткої межі. У нас час досить поширеними серед язичників є магічні практики лікування, зняття «порчі» тощо.

Матеріалізм – філософське вчення, що в основі буття покладає матеріальну субстанцію (першооснову): матерію, природу, матеріальну стихію тощо.

Міфологія (антична міфологія) – сукупність пов'язаних між собою міфів, що в межах політеїзму пояснюють буття крізь призму сімейно-родових відносин богів та інших безсмертних істот, а також богів і героїв, богів і людей.

Монізм – філософське вчення, що визнає наявність однієї субстанції.

Н

Наукова революція – період кардинальної зміни наукової теорії. Це поняття поєднується з терміном *нормальної науки*, – такого періоду розвитку науки, коли нові досягнення можуть бути зроблено на основі наявної теорії, що відкриває широкі можливості для наукових досліджень. Ці два поняття запропонував відомий представник постпозитивізму Т. Кун у своїй книзі «Структура наукових революцій». Не треба плутати з *добою наукової революції*, що відбулася у XVII ст., коли така частина фізики як механіка почала формувати світогляд людей в дусі своїх теорій та понять (людина як машина, всесвіт як годинник тощо).

О

Об'єктивне – те, що існує само по собі, незалежно від нашого сприйняття і мислення.

Об'єктивованими знаннями ми називаємо результати людського пізнання, що претендують на об'єктивність, але обов'язково включають в себе вплив людини, її діяльності, світогляду, ціннісних настанов, тобто суб'єктивність.

Оптимізм – етична настанова, що випливає з віри в субстанційність добра, блага (протилежна настанова – *песимізм*).

Онтологія – філософське вчення про буття. Основні поняття онтології: субстанція, рух, спокій, простір, час.

П

Пантеїзм – філософське вчення, що проголошує тотожність Бога і природи.

Парадигма – позначає певну теорію і методологію дослідження, які дають можливість на її основі отримувати нові наукові результати. Як тільки з'являється значна частина фактів, що стає неможливим пояснити в межах наявної парадигми, відбувається *наукова революція* і з'являється нова парадигма, яка залучає до роботи у своїх межах найбільш талановитих дослідників. Інколи нова парадигма витісняє стару, а буває, що вони продовжують існувати паралельно

Плюралізм – філософський принцип, за яким основою буття є багато рівноправних субстанцій. Відповідно, представники плюралізму, як і скептики, уникають категоричності суджень та закликають до толерантності по відношенню до опонентів; стверджують необхідність існування різних (конкурентних) теорій для нормального розвитку як науки, так і філософії, ідеології тощо.

Р

Раціоналізм – філософський напрям, що об'єднує філософів, які вважають розум за основний засіб пізнання істини. Що ж до почуттів, то раціоналісти, як правило, вважають їх джерелом заблуджень.

Релятивізм (лат. *relativus* – відносний) – філософське вчення про відносність, умовність і суб'єктивність людського пізнання; моральних понять і уявлень. В кінцевому результаті релятивізм приводить до заперечення об'єктивного змісту пізнання; моральних понять і суджень. *Етичний релятивізм* – вчення про відносність та суб'єктивність моральних цінностей.

Рефлексія – процес самопізнання, критичне осмислення передумов та можливостей власного мислення, почуттів.

Рок – уявлення про те, що кожна людина має свою долю, якої вона не може уникнути. Класичний міф про рок – міф про Едипа, який знав про свою долю і намагався її уникнути. Проте саме в той час, коли він тікав від батьків, щоб не вчинити страшні злочини проти них, він зустрічає свого справжнього батька – царя Фів Лая, і через конфлікт на дорозі вбиває його. Потім він звільняє Фіви від Сфінкса, за що народ пропонує його вдовій цариці як чоловіка і, відповідно, нового царя. Таким чином, Едип стає чоловіком власної матері, як і пророкувалося. Поняття року, долі, фатуму мали важливе місце в античній культурі та фігурували у філософських ученнях деяких античних філософів (Демокріта, стоїків).

///////////////////////////////////////.С

Сенсуалізм – напрямок гносеології, в межах якого не розум, а відчуття є основним джерелом достовірності знань. Сенсуалізм протилежний раціоналізму.

Скептицизм – філософський напрямок, представники якого заперечують можливість категоричних суджень та розглядають сумнів у якості основного принципу мислення.

Софізм – спосіб доведення певної тези, що будується у такий спосіб, щоб за допомогою маніпуляції свідомістю, навмисної помилки, підміни понять та інших прийомів прийти до потрібного/вигідного софісту результату.

Субстанція, архе – першооснова буття. Відповідно до визначення субстанції філософом визначається його приналежність до монізму (одна субстанція), дуалізму (дві субстанції) чи плюралізму (багато субстанцій); матеріалізму (матеріальна субстанція) чи ідеалізму (ідеальна, духовна субстанція).

Античні філософи подекуди виокремлювали *активну* (Розум, форма) і *пасивні субстанції* (Вода, Вогонь, Земля, Повітря, матерія, гомеомерії).

///////////////////////////////////////.Т

Теоцентризм – світоглядний принцип, за яким центром буття є Бог.

Теургія (від грецьк. «божественна робота») – це активність богів, а також людська діяльність, спрямована на отримання божественної допомоги. Від теології (теоретичної дисципліна, що має своїм предметом природу та імена богів) теургія відрізняється своїм практичним, діяльнісним характером.

Трансцендентний (лат. Transcendere – переступати) – термін, що означає те, що знаходиться за межами свідомості й пізнання.

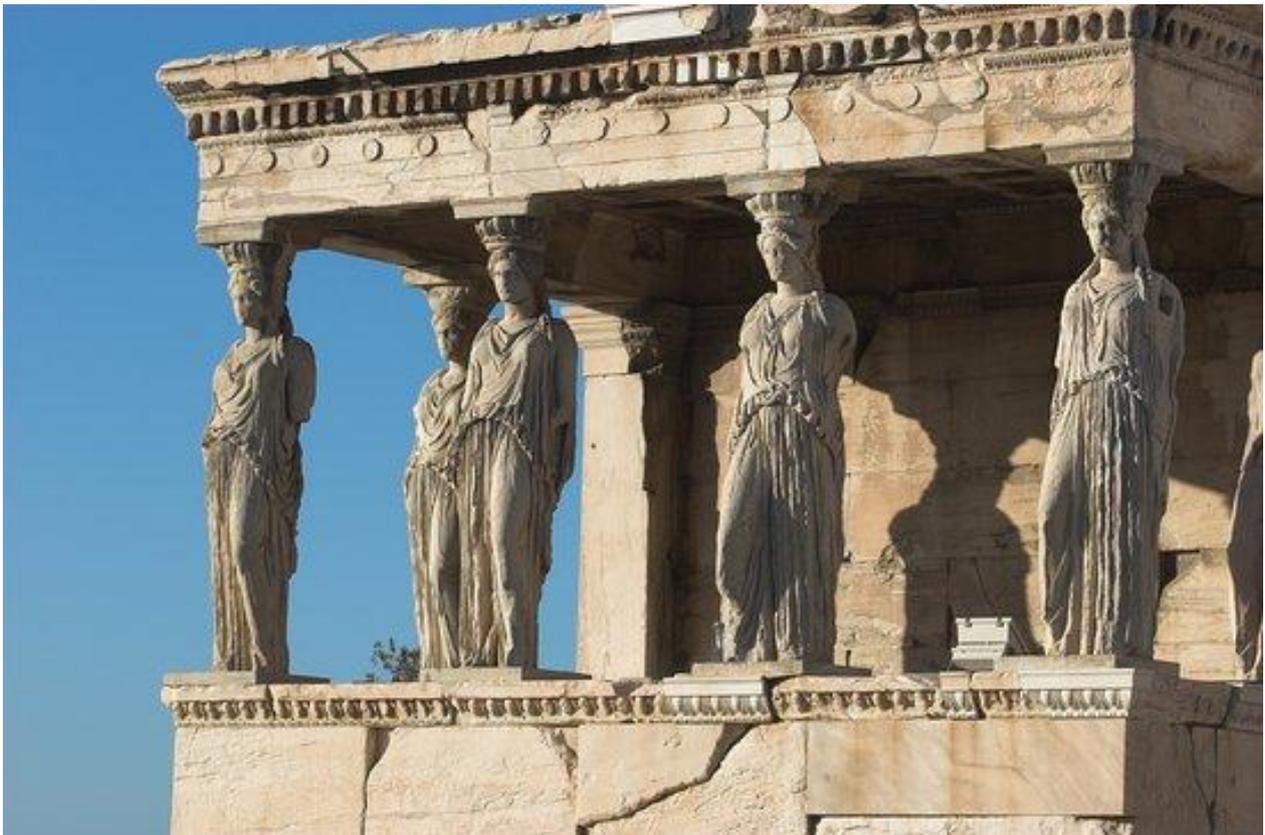
Трансцендентальний – спрямований на трансцендентне.

Фаталізм (лат. fatalis – роковий) – концепція, згідно з якою події, що відбуваються в природі, історії та житті людини, підкорені пануванню необхідності, яка наперед визначена долею, богами, природою або об'єктивними законами буття, що не залишає місця для людської свободи. Розрізняються *оптимістичний та песимістичний фаталізм*. Оптимісти вірять о доленосне покращення буття, а песимісти – навпаки

Філософія – теоретична форма певного світогляду.

Філософські першоджерела – це роботи філософів-класиків, тобто тих філософів, що увійшли в історію філософії або за своєю оригінальністю та обґрунованістю можуть претендувати в історії філософії на певне місце.

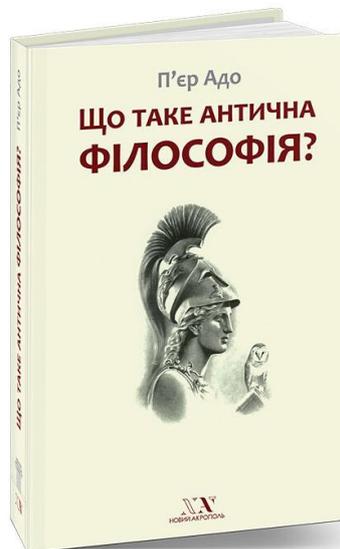
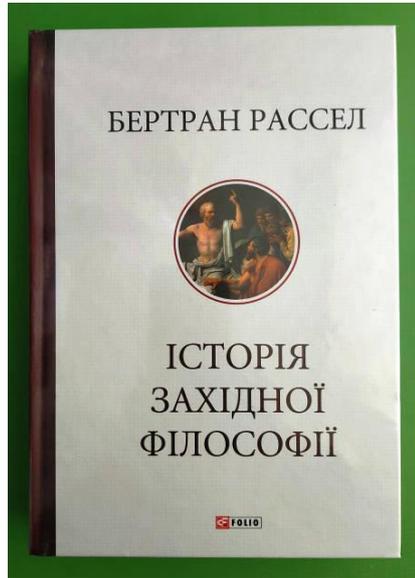
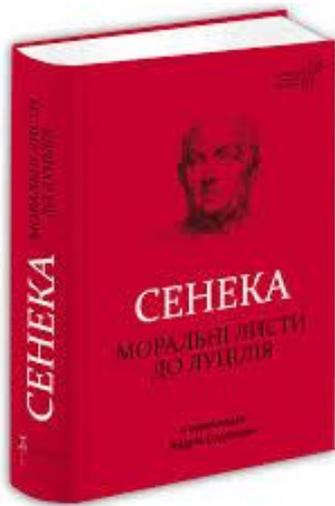
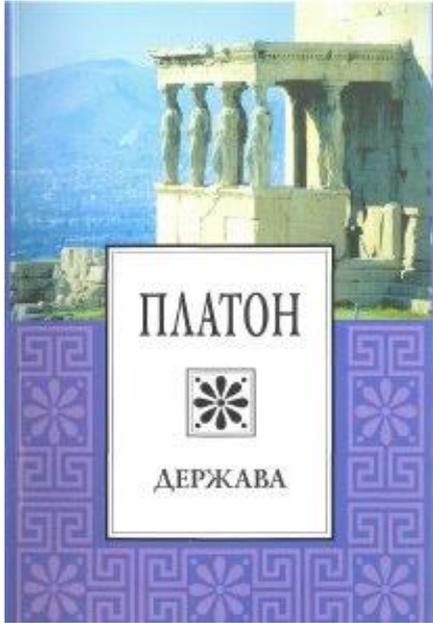

Портик каріатид на Афіньському Акрополі – твір одного з учнів Фідія – Алкамена (др. половина V ст. до н. е.).

СПИСОК ПЕРШОДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

1. Аристотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
2. Аристотель. Метафізика. Харків: Фоліо, 2020.
3. Аристотель. Поетика. Харків : Фоліо, 2018. 154 с.
4. Голідей Р., Генсільман С. Стоїцизм на кожний день: 366 роздумів про мудрість, стійкість і мистецтво жити. Київ: Наш формат, 2023. 464 с.
5. Гомер. Іліада. Одиссея. Київ, 1963; 1978.
6. Лукрецій. Про природу речей. Київ: Дніпро, 1988.
7. Лукрецій. Про природу речей. Львів: Априорі, 2024.
8. Платон. Апологія Сократа. Діалоги. Харків: Фоліо, 2017.
9. Платон. Бенкет. К.: Дух і літера. Факт, 2002. № 9-10. С. 369-419.
10. Платон. Держава. Переклад з давньогрецької та коментарі Дзвінки Коваль. Київ, 2000.
11. Плотін. Еннеади. Київ, 1995.
12. Прокл. Першооснови теології. Тбілісі, 1972.
13. Пролеєв С. В. Олена прекрасна: трагедія краси. Київ: Дух і Літера, 2015.
14. Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка, П.Таращука. Київ : Основи, 1995. 759 с.
15. Сенека Л. А. Моральні листи до Луцілія. Переклад А. Содомори. Київ: Основи, 1999.
16. Сенека Л. А. Про стійкість мудреця: Діалоги. Переклад А. Содомори. Львів : Видавництво «Априорі», 2023. 208 с.
17. Теофраст. Характери. Львів., 2020.

СПИСОК ОСНОВНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверінцев С.С. Софія – Логос. Словник. Київ, 2001.
2. Адо П. Що таке антична філософія? Київ, 2014.
3. Беспалов Ілля. Філософія і діалектика Платона. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/26_2019/3.pdf
4. Бичко І.В., Бойченко І.В., Бойченко М.І., Бузький М.П., Табачковський В.Г. Філософія: Підручник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Либідь, 2001.
5. Бичко І.В. та ін. Історія філософії: Підручник для студентів вищих закладів освіти. Київ: Либідь, 2001.
6. Вовк В.М., Петрова Г.М., Черней В.В. Історія філософії: опорний конспект / В.М. Вовк,. Київ : Атіка, 2012.
7. Возняк С.М. Філософія стародавнього світу. Конспект лекцій. Івано-Франківськ, 2004.
8. Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: підручн. Київ: Либідь, 2001.
9. Кондзьолка В. Нариси історії античної філософії. Київ, 1993.
10. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій: навч. посіб. Київ: Либідь, 2012.
11. Мозговий І.П. Неоплатонізм і патристика, або Світло в присмерках великої цивілізації. [Текст]: монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009.
12. Пролеєв С.В. Історія античної філософії. Київ, 2019.
13. Пролеєв С.В. Олена прекрасна: трагедія краси. Київ, 2015.
14. Скомаровський В.О. Історія європейської філософії: Античність, Середньовіччя, Відродження. 2 вид., виправ. і допов. Умань, 2018. 581 с.
15. Столяр М.Б. Антична філософія: підручник. Чернігів, 2026.
16. Татаркевич В. Історія філософії. Львів, 1977. Т. 1.
17. Філософія Греції: Основи основ: логіка, фізика, етика. Харків, 1999.
18. Читанка з історії філософії: У 6-ти кн. / За ред. Г.І. Волинки. Кн. 6. Зарубіжна філософія ХХ ст. Київ.: Довіра, 1993.
19. Еко У., Федріга Р. Історія філософії. Античність та Середньовіччя. Харків: Фоліо, 2024.

Електронні ресурси

1. Аристотель. Метафізика. URL: <https://kompas.co.ua/inshe/page-6-15224-metafizika-aristotel.html>
2. Аристотель. Політика. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/Aristotle/Polityka/>
3. Епікур. Лист до Геродота. Лист до Менекея. Головні думки. URL: <https://lib.in.ua/99837-lyst-do-gerodota-lyst-do-menekeia-golovni-dumky/>
4. Епікур. Лист до Менекея. URL: <https://lib.in.ua/99837-lyst-do-gerodota-lyst-do-menekeia-golovni-dumky/>
5. Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=9115>
6. Марк Аврелій. Наодинці з собою. URL: <https://uabook.com.ua/book/naodyntsi-z-soboiu/>

7. Платон. Апологія Сократа. Діалоги. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/apologija-sokrata-dialogi-1580175.html?srsltid=AfmBOopFrPcTN61kxswTkD F2E H hk2CrocркyрdY0ULHc8f8wUjaqosbF>

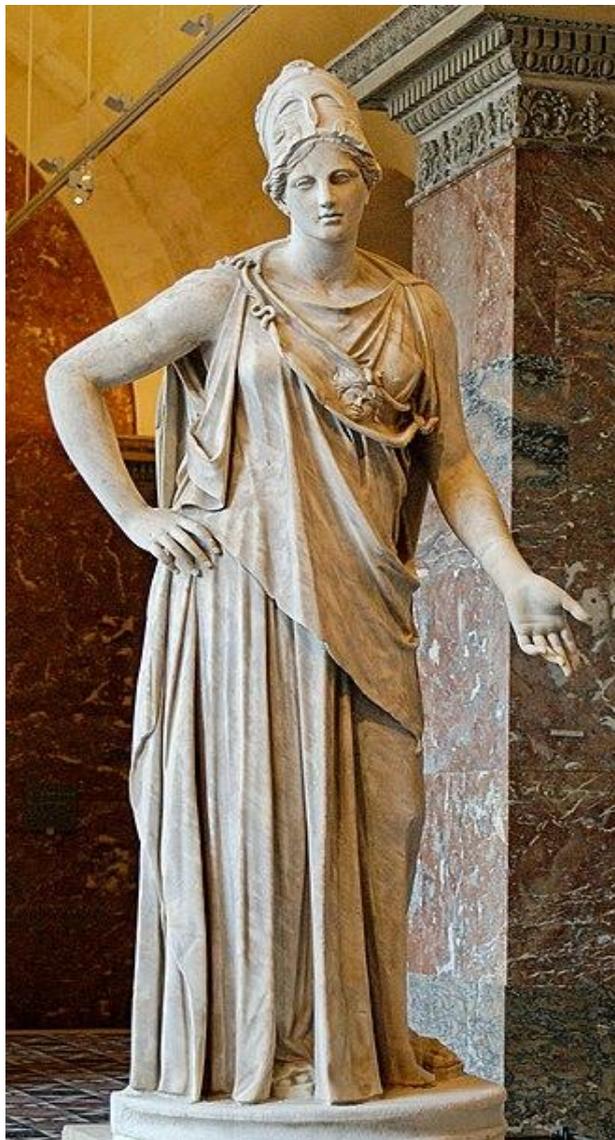
8. Платон. Бенкет. URL: <https://knigoed.club/4809-benket-platon.html>

9. Платон. Держава. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>

10. Платон. Діалоги. URL: <https://chtyvo.org.ua/authors/Plato/Dialohy/>

11. Тихолаз А. Геракліт темний з Ефеса: філософ та його вчення. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d7b2abf3-1e1a-4bd9-b5ff-748f312aa485/content>

12. Методичні рекомендації до семінарських занять та самостійної роботи з дисципліни «Історія античної філософії» для здобувачів освітнього ступеня бакалавра спеціальності 033 «Філософія» денної форми навчання. [Електронний ресурс] / [Упоряд.: Т.О. Дроздова]; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : ЧДТУ, 2018. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/840/1%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4.%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC.%20%D0%86%D0%90%D0%A4.pdf>

**«Афіна Маттеї» (*Mattei Athena*) в Луврі
(можливо, римська копія I ст. до н.е. з грецького оригіналу IV ст.
до н.е., авторство якої приписують Кефізодоту або Євфранору)**

Навчально-методичне видання

СТОЛЯР Марина Борисівна

АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

ПІДРУЧНИК

Технічний редактор *О. Клімова*

Комп'ютерна верстка
та макетування *О. Клімова*

Комп'ютерний набір *М. Столяр*

*(Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23743-13583 ПР від 06.02.2019 р.)*

Підписано до друку 23.03.2026 р. Формат 60 x 84 1/16.
Ум. друк. арк. 9,77. Обл.-вид. арк. 8,09. Зам. № 004.

Редакційно-видавничий відділ НУЧК імені Т.Г. Шевченка.
14013, вул. Гетьмана Полуботка, 53, к. 208.
nuchk.tipograf@gmail.com